

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 9 DECEMBER 2024 PRIS: 99 KR

Ständigt på tapeten

Varför William Morris skönhetsideal ännu är aktuella

SAMHÄLLE

**SUSANNE WIGORTS
YNGVESSON**

om när en julpsalm fick
fiender att sjunga ihop.

TEMA

KATARINA BARRLING

om att Carl Larsson hamnat
i skuggan av sin fru.

SVENSKA FACKBÖCKER 2024

**32 EXTRA SIDOR
OM VINTERNS
BÄSTA LÄSNING**

Tillsammans fortsätter vi rädda liv i Ukraina.

Några exempel på hur din gåva hjälper:

En varm filt **50 kr**

Hygienpaket till en familj **126 kr**

Tvål, filt, sovmatte och köksutrustning för en person **551 kr**

Utrustning till en första hjälpen-volontär **2 285 kr**

Filtar, sovmatte, tält, hygienartiklar och köksutrustning för en familj **9 194 kr**

Tack till alla er som är med och bidrar.

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Spännande skilsmässor är ovanliga

HUR MÅNGA SKILSMÄSSOR håller för en bra berättelse?

Vissa gör det förstås. Jag minns en som kulminerade som en riktig sängkammarkomedi. En småvuxen, ganska färgig men uppenbarligen ständigt kåt man, hör nyckeln i ytterdörren när han gymnastiserar med älskarinnan i hennes säng.

Vad göra?

Han är inte så småvuxen att han kan gömma sig under täcket. Det är för högt för att hoppa genom fönstret, något som under alla omständigheter är svårt att komma undan med. Nakna medelålders män smälter inte in i omgivningen på en vanlig, tätbebyggd gata.

Men det finns garderobser.

Ja, ni kan lista ut resten själva.

Det var den sortens drama som försvann ur kulturproduktionen med pilsnerfilmerna, med möjligt undantag för sommarföreställningarna på Fredriksdalsteatern. Inom några veckor var äktenskapet över. De forna makarna verkar ha hämtat sig och är, så vitt en betraktare kan bedöma, endast marginellt anorlunda till sätt och karaktär än de var innan det började slås i dörrarna i sängkammarfarsen.

Men hur många skilsmässor håller den festliga nivån?

Bergmans *Scener ur ett äktenskap* har haft en renässans de senaste åren. För fem år sedan kom *Marriage Story*, med Scarlett Johansson och Adam Driver och tydliga referenser till Bergmans tv-serie. För tre år sedan kom en amerikansk nyfilmatisering. Det är en gammal sanning av det där slaget som ingen kollar, att tv-serien fick skilsmässorna att skjuta i höjden i Sverige. Att ett förenklat skilsmässosörfarande klubbades igenom i riksdagen vid samma tid spelade antagligen större roll. Men, visst, kön på familjerådgivningen i Stockholm gick från tre veckor till tre månader.

Det där långsamt malande, gnetigt ambivalenta, gnälligt elaka och ångerfullt burdusa sammanbrottet av äktenskapet som Bergman gestaltade ligger nog närmare de flesta faktiska skilsmässor. Fast, förstås, de flesta skilsmässor sker inte mellan Erland Josephson och Liv Ullmann, med Ingmar Bergman som manusförfattare. De är antagligen mindre välformulerade. Men även om snittskilsmässan hade rapp dialog, skulle vi verkligen vara så intresserade av att följa berättelsen i dag?

»Folk trötnar, helt enkelt.«

Jag tvivlar. Att skådisar och regissörer vill buga sig för Bergman begriper man, men de nya versionerna av *Scener ur ett äktenskap* har inte blivit några stora succéer. När Bergman gjorde originalet såg han, som så ofta, till att ligga alldeles rätt i tiden. Det var fortfarande skandalöst att vältra sig i privatlivet på det här sättet, men samtidigt precis rätt tid att baktala familjen och äktenskapet. Vinst i båda ändarna, alltså: épater la bourgeoisie och pluspoäng hos radikalerna.

Men i dag? När antihjälten är standardhjälten och cynismen normal-läget? Bergman känns väldigt mycket 1973.

Skilsmässor är nog, numera, sällan intressanta berättelser för några, annat än de direkt inblandade. Om ens för dem. De är bara ytterligare en av vardagens alla banala händelser, utan någon spännande orsakskedja att blottlägga och analysera.

Folk trötnar, helt enkelt.

Detta, förstås, apropå Tobias Billströms plötsliga avhopp.

På ytan verkar det så spännande. Varför gjorde han så? Varför på det sättet? Vad i all världen har hänt? Vilka djupa konflikter är det vi har missat? Efter en veckas »analyser« är ingen klokare. Inte ens de som ägnar dagar åt att ringa runt till varje upptänklig källa i och omkring Regeringskansliet har egentligen något att berätta. Förutom att något måste ha hänt.

Och kanske har någon knäckt gåtan och levererat en saftig berättelse när ni läser detta. Kanske i Fokus, till och med.

Men, å andra sidan, måste något verkligen ha hänt? Tänk om det inte finns en historia? Tänk om han bara tröttnade? ■

Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du
3 månader (12 nr) för **198 kr**. Du sparar **870 kr!**

Läs mer och ta del av erbjudandet
Skanna QR-koden
eller svara på fokus.se/axess

FOKUS

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter,
fördjupningar och
perspektiv.

Allt öppet och
utan betalväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:

www.tn.se

eller skanna
QR-koden

 tidningen
näringslivet

Rätten till skönhet lika relevant idag

Nina Solomin

Vi har gått in i den tid på året som till stor del tillbringas inomhus. Personligen tar jag till alla knep för att mota kylan och mörkret och fyller hemmet med ohemula mängder hyacinter, stearinljus, ljusslingor och julgodis. Att vi bor i ett land som emellanåt är vädermässigt hopplöst är antagligen en anledning till att inredningen i hemmet är så viktig för många svenskar. En förutsättning för detta har förstås varit vår under många decennier höga levnadsstandard. Att Ikea är en del av Sveriges kulturella dna har säkerligen också bidragit till inredningsvurmen.

INNAN IKEA FANNS hade Sverige också Ellen Key – född samma år som Strindberg (1849) och häcklad av honom i *Svarta fanor* under namnet Hanna Paj. En av Ellen Keys många missioner var att uppfostra svenskarna till god smak: ”Tyvärr är de flästa människors smak icke utvecklad”, slår hon fast i skriften *Skönhet för alla* (1899). Hennes riktlinjer för vad som var fint och fult framstår idag som nästan komiskt detaljerade. ”Hvarför är t.ex. den korta och tjockhalsade vinflaskan fulare än en långsmal och finhalsad?” frågar hon exempelvis, och svaret kommer bums: ”Först och främst emedan man mindre lätt håller ur den förra.” Vidare får en tallrik enligt Key gärna ha mönster längs kanten men absolut inte i botten: det är ”löjligt”. Särskilt om det är en avbildad dalkulla. Blommor ska alltid vara äkta, draperier runt fönster enfärgade och inte för tunga, fruktfat är vackra dekorationer medan ”bordsuppsatser med klippor, palmer, strutsar, hjortar äro löjliga”. (I beg to differ, en struts och en palm piggar upp varje hem.)

Det var 1870- och 80-talens borgerliga, överlastade inredningsmode som var Ellen Keys måltavla. Själv inspirerades hon av brittiska Arts and Crafts-rörelsen och förespråkade en estetik som var ljus, fräsch, enkel och funktionell. Hon förebådade på det viset funktionalismen, som dock skulle överge de böljande, organiska Arts and Crafts-idealen till förmån för hårdare modernistiska tag.

PÅ SENARE ÅR har Arts and Crafts-rörelsens design, i synnerhet William Morris mönster, blivit extra populära. Kanske har det att göra med nostalgi i en skakig värld – eller så är det skicklig marknadsföring. Men ytterst hänger det naturligtvis på att Morris helt enkelt skapade sådant som tilltalar många, än idag. Numera är hans tapeter så vanliga att de kan upplevas som massproducerade. Vilket är en smula ironiskt,

eftersom Arts and Crafts var en reaktion mot industriell massproduktion.

I Sverige var, förutom Ellen Key, också Carl och Karin Larsson förgrundsfigurer för rörelsens idéer i Sverige. Konstnärsparets påverkan på svensk kultur och design kan inte överskattas, även om den figurativa idyll som Carl Larsson målade fram har låg status i konstvärlden idag. Dessutom har ju även hans verk drabbats av massreproduktion.

Men medan Arts and Crafts-rörelsen hade problem med industrialiseringens baksidor i form av usla förhållanden för arbetare och förlusten av hantverkskunnande, kvalitet och tradition, så var dess centrala budskap att fler människor skulle ha tillgång till skönhet i sin vardag. Ja, rentav rätt till vackra saker, oavsett tjockleken på plånboken. Att William Morris mönster blivit så spridda är således helt i enlighet med hans strävan. I Morris egen samtid var det betydligt färre som hade råd med hans skapelser än idag. (Att sedan nutidens finsmakare tröttnar när massan får tillgång är en annan historia.)

RÄTTEN TILL SKÖNHET är undervärderad idag. Bostadsbyggandet är det område som tydligast illustrerar att skönhet är en klassfråga. När man reser ut på tunnelbanelinjerna till Stockholms utkanter är det omöjligt att inte slås av hur eftersatta och dystra miljöerna ofta är. Även om estetik inte är någon grundorsak till kriminalitet och sociala problem kan man inte undgå att fundera över hur en människofientlig omgivning samspelar med den sociala nedgången.

Inför jul har vi låtit några skribenter borra ner sig i Arts and Crafts-rörelsen och dess svenska utlöpare. Svante Nordin beskriver rörelsens idéhistoriska rötter, Elisabeth Svalin Gunnarsson berättar hur den gestaltade sig i Sverige, Katarina Barrling återupprättar Carl Larsson som hamnat under feministernas toffel och Lars Anders Johansson beskriver hur en tilltalande estetik kapades av modernisterna och i förlängningen ledde till förstörelsen i svenska städer under efterkrigstiden.

Dessutom har vi 32 extra sidor om höstens svenska fackböcker, och den vanliga saliga blandningen av aktuella och tidlösa essäer.

God jul och gott nytt år!

Nina Solomin

nina.solomin@axess.se

”Bostadsbyggandet är det område som tydligast illustrerar att skönhet är en klassfråga.”

Årets bok om USA!

Omistlig läsning för den som vill
förstå vad som händer i USA.

Och därmed för världen.

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Annika Borg konstaterar att de värsta katastroferna sker steg för steg **10**
Susanna Birgersson fasar inför hyllandet av det fula **10**
Politik Magnus Henrekson inser att världen inte kommer att gå under på ett tag **12**
Ryssland Jakob Hedenskog varnar för att Vladimir Putin kan få som han vill **16**
Polen Jonathan Norström om hur Polen kan upphäva asylrätten **18**
Diplomati Blanche Sande analyserar det politiska handslagets komplikationer **20**
Religion Susanne Wigorts Yngvesson berättar om hur *Stilla natt* fick vapnen att tystna **22**
Politik Torbjörn Elensky går på spaning efter politikens förlorade ideal **24**
I korthet Östtysk garagekultur. Ekonomipriset **26**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **27**

28 FRIZON

Åke Persson om flykten från Estland under andra världskriget.

32 OPINION

- Jan Söderqvist granskar domen mot Birgitte Bonnesen **32**
PJ Anders Linder tar sig an Kemi Badenoch **35**

36 TEMA: ARTS AND CRAFTS

38 Revolutionen gick i stå – tapeterna finns kvar

I Arts and Crafts-rörelsen levde konst och politik i symbios. Den protesterade mot en ful och orättvis samtid. **Av Svante Nordin**

42 Skönhet på svenska

Arts and Crafts influerade nationalromantikens konstnärer och författare när de flyttade ut på landet för att söka det autentiska livet. **Av Elisabeth Svalin Gunnarsson**

48 I skuggan av sin hustru

Karin Larssons betydelse är enorm. Men utan Carl Larssons målningar hade inte Sundborn erövrat svenskarnas hjärtan. **Av Katarina Barrling**

54 När utopismen löpte amok

Hur idén om idylliska trädgårdsstäder kapades och resulterade i kulturförstörelse under svensk efterkrigstid. **Av Lars Anders Johansson**

”

Alltmedan Ryssland fortsätter invasionskriget mot Ukraina bedriver man parallellt ett hybridkrig mot Moldavien.

Jakob Hedenskog, sid 17

58 TRADITION

Margareta Melén om författaren och regissören Marcel Pagnol.

62 CIVILISATION

- Litteratur* Mauricio Rojas om Mario Vargas Llosa 62
Litteraturhistoria Björn Linnell läser Laurence Sterne 64
Litteraturhistoria Josefin de Gregorio läser George Eliot 66
Litteraturhistoria Eric Luth om Marguerite Duras 68
Historia Nils Johan Tjärnlund om svensk-amerikanska banker 70
Kulturrådet Bengt Ohlsson om vår inre sadist 71
I korthet Charlotta Eruths Lindell tittar på Claude Monet 71

72 SVENSKA FACKBÖCKER 2024

Specialektion med 18 recensioner av titlar ur årets utgivning av svensk facklitteratur.

104 RECENSIONER

- Vincent Amble-Naess lär sig kommunikation 105
Jenny Danielsson tar Bacon med en nypa salt 109
Torbjörn Elensky söker medvetande 111
Lars Åberg går i barndom 113
Anna Victoria Hallberg påtar i trädgården 116
Simone Westblom förädlas av musik 119
PJ Anders Linder beklagar slarv och lättsinne 122
Roland Poirier Martinsson hyllar hemmets härd 125
Erik W Larsson testar tester 128

130 MELLAN RADERNA

Katarina Barrling vill sväva fritt i gungan.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och ansvarig

utgivare: Nina Solomin

Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionssekreterare:

Linnéa Backvall (vikarie)

Redaktionsråd: Katarina Barrling,

Louise Belfrage, Adam Cwejman,
Anna Victoria Hallberg & Erik Jersenius

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och layout:

Petter Carnhagen och Vendela Nylund
Vd: Kurt Almqvist

Nästa nummer: 10 februari 2025

Material: Redaktionen tar inte
ansvar för insänt obeställt material.
Material insänt till Axess kan lagras
och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.

111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 00

Omslagsbild: *Fruit pattern* 1862

av William Morris (Alamy)

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträtteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 799 kr

Kundtjänst: 08-121 012 27

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool/Mukusala

Vincent Amble-Naess
Läkare och skribent

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Per Bauhn
Professor i praktisk filosofi
vid Linnéuniversitetet

Susanna Birgersson
Fri skribent

Martina Björk
Fil dr i latin vid Lunds
universitet

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Adam Cwejman
Politisk redaktör i
Göteborgs-Posten

Henrik Dalgard
Frilansskribent

Jenny Danielsson
Konstvetare och en
av grundarna till
Konstkompaniet

Torbjörn Elensky
Författare och kritiker

Charlotta
Eruths Lindell
Journalist

Josefin de Gregorio
Författare och kritiker, fil
dr i litteraturvetenskap

Per Gudmundson
Politisk sekreterare för
Moderaterna i Lidingö

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Jakob Hedenskog
Analytiker vid Centrum
för Osteuropastudier

Magnus Henrekson
Professor i nationalekonomi
och Senior Research Fellow
vid Institutet för Närings-
livsforskning (INF)

Erik Jersenius
Kulturjournalist

Fredrik Johansson
Konsult och skribent

Lars Anders Johansson
Journalist, författare
och musiker

Gunilla Kindstrand
Journalist

Erik W Larsson
Läkare och skribent

PJ Anders Linder
Senior rådgivare i Axel
och Margaret Ax:son
Johnsons stiftelse för
allmännyttiga ändamål

Björn Linnell
Skribent och före
detta förläggare

Eric Luth
Chefredaktör för
Liberal Debatt

Peter Luthersson
Docent i litteraturvetenskap

Margareta Melén
Översättare och kulturskribent

Svante Nordin
Professor emeritus i
idé- och lärdoms historia
vid Lunds universitet

Jonathan Norström
Frilansjournalist

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Åke Persson
Journalist och författare

Roland Poirier
Martinsson
Filosof och författare

Madina Refoi
Läkare

Mauricio Rojas
Docent i ekonomisk
historia i Lund

Kim Salomon
Professor emeritus i historia

Blanche Sande
Reporter i *Fokus*

Fredrik Sixtensson
Fil dr i grekiska, postdoktoral
forskare vid Handelshögskolan
i Stockholm

Jakob Sjövall
Statsvetare och frilansskribent

Frans Sporsén
Skribent

Elisabeth Svalin
Gunnarsson
Skribent och fotograf

Jan Söderqvist
Redaktör i *Axess*

Erik Thyselius
Vikarierande ledarskribent
i *Svenska Dagbladet*

Nils Johan Tjärnlund
Vetenskapsjournalist
och författare

Simone Westblom
Masterstudent i
litteraturvetenskap

Gunnar Wetterberg
Historiker och författare

Susanne Wigorts
Yngvesson
Professor i etik vid Enskilda
högskolan i Stockholm

Lars Åberg
Journalist och författare

Inget rår på gamla eliter

PÅSTÅR MAN ATT det finns en tyst majoritet i Sverige kommer man med all sannolikhet att utpekas som en högljudd minoritet. Det hände i alla fall Kristdemokraternas dåvarande partiledare Göran Hägglund som talade om "Verklighetens folk" sommaren 2009. Han utmålades som en populist som försökte återuppväcka 1930-talet. Episoden beskrivs av självaste talskrivaren Fredrik Haage i Axess temablock om "Vanligt folk" (nr 8/2024). Numret innehåller en rad essäer som alla betraktar spänningsfältet mellan folkrepresentation och folkilska.

Hägglunds retorik gick till historien. Men märkligt nog tycks den mest ha påverkat eliten, om man får tro Haages redogörelse. Idag vill alla politiktoppar vara verklighetens folk.

Som folkförförelse betraktat var utspelet dock ingen framgång. Vid tiden för Almedalstalet låg partiet som vanligt strax över 4-procentsspårren. Och där har partiets opinionssiffror för det mesta befunnit sig alltsedan dess, förutom vid någon enstaka topp. (Min blygsamhet förbjuder mig att specificera sådana perioder närmare, men för transparensens skull bör kanske ändå nämnas att även jag har jobbat för KD:s partiledarstab under en tid.)

FÖR ETT 4-PROCENTSPARTI är det förvisso inte nödvändigtvis ett bakslag att förknippas med en högljudd minoritet. Om 80 procent av lyssnarna börjar hata dig, finns det ändå 20 procent som är beredda att lyssna. Det är ett avsevärt lyft uppåt från spårren! Taktiken är etablerad bland småpartier. Man vill reta majoriteten, och driva den framför sig, snarare än tilltala den.

Ledande partiföreträdare har visserligen också en naturlig fallenhet för att väcka irritation, men taktiken går att se som tydligast hos Liberalerna och Miljöpartiet. Möjligen kan man ana en fallande skala, där graden av sveda står i omvänd relation till regeringsdugligheten. L säger sig vilja vara en "blåslampa". MP en "blåslampa i häcken". I förlängningen skyntar anarkisterna runt tidskriften *Brand*, som länge ville vara "en stålborste i analen".

Se där! Det finns ett "vanligt folk", åtminstone så länge man kan plåga det med radikala påbud. Men är det populism?

Som temaartiklarna av både Katarina Barrling och Widar Andersson antyder är det snarare Socialdemokraterna som är historiska mästare

i populism. Partiet har lyckats ge sken av att förkroppsliga folket, trots att man varit ohotad elit, åtminstone halva förra seklet.

MAN KUNDE TRO att det skulle vara ett trivialt påstående att det å ena sidan existerar "vanligt folk", och å andra sidan en elit. Det har ju alldeles nyss gått 100 år sedan den italienske ekonomen Vilfredo Pareto dog 1923. Han noterade bland annat att 80 procent av Italiens samlade förmögenhet ägdes av 20 procent av befolkningen. Tack vare honom har vi en statistisk förklaring till varför förhållandet 80/20 återkommer så ofta att det nästan kan beskrivas som en naturlag. Pareto var också pionjär inom sociologisk elitteori. Han menade att demokratin närmast var en illusion. Att en härskande klass alltid skulle uppstå och klamra sig fast, på ett eller annat

sätt. Självfallet har Pareto liksom Hägglund anklagats för att vara protofascist, med den avgörande skillnaden att Pareto möjligen också var det.

Han hade dock troligen rätt om eliternas beständighet. Rentav underskattade han den. Modern forskning i ekonomisk historia har funnit en opassande benägenhet hos somliga typer att återkomma till positioner med makt och inflytande, även i förment jämlika samhällsbyggen. Exempelvis har analyser av adels- och överklassnamn från 1700-talets Sverige påvisat en ihållande överrepresentation för desamma

i högststatusyrken idag. Trots ett sekel av utjämningspolitik. Samma fenomen återkommer i andra länder. Inte ens den kinesiska kulturrevolutionen – med miljontals utrensade och slaktade – påverkade nämnvärt andelen gamla överklassnamn i eliten.

TROTS ATT VI således enkelt kan konstatera förekomst av både ett populistiskt "vanligt folk" och en seglivad elit kvarstår den politiska sprängkraften. Men statsvetarna tycks ha svårt att fastställa fenomenets eventuella lagbundenhet. Populism blir inte särskilt lätt att definiera om den både ska gälla ett 4-procentsparti som retar upp en samhällselit av opinionsledare och en miljardär som blir framröstad med stöd av minoriteter och arbetare i rostbältet.

För mig som politisk hantverkare är den brännande frågan snarast när och hur jag kan använda greppet. I vilka situationer fungerar det att åberopa ett folk? När kan jag peka ut en orättfärdig elit? Hur kan jag framstå som vanlig utan att tateuera mig?

Och privat förstås: Hur gör jag för att gifta in mig i eliten?

Per Gudmundson

Axess nr 8/2024.

Gradvisa katastrofer

Ju längre du kan se bakåt, desto mer vidsträckt kan du se framåt, ungefär så uttryckte sig Winston Churchill. Om vi inte känner till och drar lärdomar av historien – och människan i historien – så kan vi inte analysera nuet. Utan dessa vunna insikter om förflutenhetens landskap förmår vi inte heller att formulera adekvata och rimliga reflektioner om framtiden.

Tankarna på att den egna samtiden är ur led och att nutiden befinns vara den yttersta tiden har följt människan sedan skapelsens begynnelse. Skillnaden idag är de obegränsade kanaler som finns för att nå ut med förkunnelsen om att allting är en trasa och att budskapen predikas i en kör bestående av medier, samhällsaktörer, organisationer av alla de slag och, inte minst, oss själva. I våra socia-

la medier är vi ibland även solister i den domedagskören.

Maken ger mig en bok som han tror kan fördjupa såväl min samtidsanalys som det mesta annat vad gäller människan och hennes förmåga till ondska och godhet. Det är en makalös bok. Andäktigt läser jag Éric Vuillards strax över hundra sidor långa mästerverk *Dagordningen* (*L'ordre du jour*, 2017) och förstår något avgörande om hur Tredje riket kunde ske.

BOKEN HAR BELÖNATS med Goncourtpriset och stilistiskt tilläts en mening innehålla alla skiljetecken, om än sparsamt, och flyta över en hel sida innan punkt sätts. En i vår tid – med dess korthuggenhet och talepunkter – nästan bortglömd konst. Jag njuter av användandet av skiljetecken och återkommer till de evighetslånga

Världen går inte under

12 Klimatpolitiken fungerar inte.

Hotet som bara växer

16 Rysslands imperiebygge fortsätter.

Kronisk kris vid Polens gräns

18 Polen på väg att upphäva asylrätten.

Handslaget – politisk dynamit

20 Att skaka hand kan vara politiskt riskabelt.

Stilla natt i skyttegravarna

22 Julnatten 1914 tystnade vapnen och ersattes av *Stilla natt* från skyttegravarna.

På spaning efter politiskt svek

24 M och Shar övergivit sina värderingar.

I korthet

26 Östtysk garagekultur. Ekonomipriset.

Samtiden

27 Fredrik Johansson har fått nog av medierna.

Varför hyllas det fula?

DET VAR PRECIS innan julkommersen skulle dra igång, i det lilla fönstret mellan pumporna och julgranskulorna då det råder en ovanlig ro. Jag var på besök i huvudstaden och spatserade omkring i en av gallerierna. Till och med där kunde man förnimma lugnet. Jag gick in i en bokhandel, tittade, drog ut, läste baksidestexter, undersökte kvaliteten på bindningen, så där som man gör. I hörnan för barn tappade jag nästan andan, så oväntad var synen som mötte mig.

Det var en adventskalender av gammaldags typ; det fanns alltså ingenting i den, bakom luckorna, ingen choklad och inga små leksaksbilar, bara små, små bilder. Över hela den liggande rektangulära pappkalendern sträckte sig ett vidunderligt palats av europeiskt 1700-talsnutt, majestätiskt utdraget med sidobyggnader som blev allt lägre ju längre ut

mot kanterna de kom. Det varmt upplysta slottet mot en mörkblå natthimmel, platsen framför vit av orörd snö, allt lätt glittröverdraget, som en kalender ska vara.

Ni förstår varför jag häpnade? Det var så vackert. Inte lite tokroligt också. Inte tramsigt. Inte fult. Inte karikerat. Inga troll, inga robotar, inga enhörningar, inga tomtar. Det var bara vackert – och jag fylldes av den djupaste melankoli.

VI LEVER I EN kultur som hyllar det fula. Det fula ska pressas på det gamla och vackra, så att det gamla och vackra blir intressant och relevant. Om en hundraårig konsthall behöver utvidgas limmar man fast något som ser ut som ett parkeringshus i betong mot dess sida.

De stora nordiska modemarkerna säljer sina kläder genom att chocka med fulhet och presenterar sina kläder på modeller

meningarna, uppfylld av samma euforiska känsla som när jag stötte på dem i Graham Greenes självbiografiska verk *En sorts liv* och *Flyktvägar*.

Författaren och filmregissören Éric Vuillard ger oss de historiska lärdomarna genom att låta dem ta sin boning i enskil-

distrikt i stort sett samtidigt som historien vrids om och kanslern i Österrike erhåller ett ultimatum från Adolf Hitler. Eller som att de väluppföstrade briterne inte förmår avsluta en middag med en nazistisk minister och ta sig an det som är ett avgörande ögonblick i historien: att Tyskland gått in

den mänskliga konstitutionen och att nästan alla tittar åt ett annat håll i blåsten när läget blir skarpt, och för den delen redan långt innan det.

De värsta katastroferna sker i små steg, saker och ting normaliseras successivt. Vi vet aldrig vad som finns i en annan människa: den fege kan helt plötsligt kliva fram och uttala det rungande nej som de trosvisa inte vågar. Mekanismerna är desamma oavsett om vi befinner oss på en skolgård, en arbetsplats eller i krigets gryning. Det är om människan vi behöver insikter. Om oss själva. Det finns hopp. ✨

Det är om människan vi behöver insikter. Om oss själva. Det finns hopp.

da människor, i deras futtighet, trivialitet, storhet, svekfullhet, feghet och mod. Och i interiörerna, som om detaljstudierna av dessa skulle kunna avkräva föremålen svar på frågan om hur det kunde hända, det som skedde.

Kanske besitter tingen ändå svaren: de dekorerade väggarna som lyssnat, de utsmyckade lamporna som gett sken, de ornamenterade mattorna som ljudlöst tagit emot fotsteg och hårda sulor. Vid läsningen tror jag nästan att det är möjligt.

BOKEN BESKRIVER och bearbetar det nationalsocialistiska maktövertagandet i Europa genom att skapa och använda en alldeles särskild blick på människor, interiörer och samtidigheter. Som att Frankrikes president år 1938 ger sitt godkännande till kontrollstämplar på viner från ett vin-

i Österrike. Eller som att industriledarnas toppskikt är samlade till ett möte med Adolf Hitler och Hermann Göring år 1933. De diskuterar slängkappors färgsättning och cigarrer medan de väntar på de båda herrarnas entré. Sammankomsten resulterar i att industrins toppar blir nazistpartiets sponsorer.

KÄRNAN I DET onda och det goda som sker är människan och hennes beteende, reaktioner och val – eller brist på val. Det är om oss själva och varandra vi behöver lära. Vi behöver begripa att fräckheten alltid när en otrolig framgång och att nästan alla kan gå på en bluff. Vi behöver förstå att det alltid är lättare att säga nej till den som ber hövligt, uppträder på samma vis och spelar enligt reglerna. Vi måste lära oss att undfallenhet är en genomgripande del av

Av Annika Borg

vars uppenbarelse är frånstötande: tjocka luggar, dålig hållning, nedhasade sockor, intill döden bleka ansikten med tom blick. Alltsammans könlöst och blodlöst. Jag vägrar handla kläder som säljs på det sättet.

Men värst är ändå det fulhetens universum som skapats för våra barn. Ju större grafisk-tekniska möjligheter som erbjuds, desto fulare tycks slutresultatet bli. Disney har tappat stilen. SVT:s utbud av tecknat material för barn är demoraliserande. Figurer rusar skrikande fram över tv-rutan i oändligt många avsnitt: inget djup hos karaktärerna, inget djup i bilderna.

För några år sedan fanns det en fransk tecknad serie som hette Victor och Josephine och handlade om vänskapen mellan en björn och en mus. Estetiken var ”has-tig akvarell” och alldeles underbar. Men det var ett av undantagen och den är dessutom bortplockad nu. Jag gissar att den var för långsam och för söt.

BARNBÖCKER SER UT att ha illustrerats av barn. Och oändligt många handlar om toalettbestyrt. Det är språkets, tankens, och bildens avfallsplats. Där placeras vi barnen.

Som söndagsskollärare förfäras jag ständigt över hur fult och tramsigt även det pedagogiska materialet för kristen-

Jag vägrar handla kläder som säljs på det sättet.

domsundervisning ofta är. Adam och Eva, David och Goliat, Daniel och Darejaves, ja Jesus själv – alla är de vindögda clowner med uppblåsta kinder och lustiga ansiktsuttryck.

HÄROMÅRET UTKOM en ny och påkostad Barnbibel. Särskilt bilderna har prisats. Självklart har de det; de avbildade personerna är klädda i nutida kläder, de har förvridna kroppar och antingen vettskrämda eller vansinniga ansiktsuttryck. Bilden av Jesu dop, med Johannes Döparen som en påtänd Russell Brand, är bortom beskrivning. Jag vill inte att mina – eller någons – barn ska koppla den sortens estetiska uttryck till texterna som blottlägger det

som jag tror är tillvarons viktigaste berättelser.

Julen är barnens högtid sågs det ofta. Jag önskar att vi kunde ge dem en vacker jul, med vackra adventskalendrar och vackra paket med vackra böcker i. Ställ upp vackra, inte tramsiga, julkrubbor. Låt dem få höra de klara klockorna i Charpentiers julkantat – och inte bara Jingle Bells.

Återförtrollningen av världen börjar med skönheten och den börjar hos barnen. ✨

Av Susanna Birgersson

POLITIK

Världen går inte under

Klimatpolitiken utmärks av en närmast religiös tro på statlig styrning. All erfarenhet visar att den kommer att misslyckas, skriver **Magnus Henrekson**. >>

Världen går inte under

VI SÄGS STÅ på randen till avgrunden, men än finns tid – vi har vårt öde i våra egna händer bara vi kan samla ihop oss. Medlet för att undgå mänsklighetens globala åttestupa är att begränsa klimatförändringarna genom avkarbonisering, vilket griper in i precis allting.

Vår levnadsstandard och att planeten nu är hem för drygt åtta miljarder människor – upp från två miljarder så sent som 1927 – har i allt väsentligt möjliggjorts av fossila bränslen i kombination med teknisk utveckling. Den mänskliga arbetsinsatsen för att producera 1 kg vete (i USA) har gått från 10 minuter år 1800 till mindre än två sekunder. Men för att få ett bakat bröd i butik baserat på ett kg vete krävs 3,5 dl diesel och ett kg tomater odlade i ett uppvärmt växthus kräver 6,5 dl diesel innan det hamnar i grönsaksdisken. Odlad fisk är än mer energikrävande, här handlar det om 2–2,5 liter diesel per kg.

De fyra pelare som bygger den moderna världen – stål, betong, plast och ammoniak – är helt beroende av fossila bränslen för att produceras. Och som vi redan konstaterat är jordbrukets mekanisering helt dieseldriven.

SÅ ÄVEN OM vi i Sverige säger att vi ska ha noll koldioxidutsläpp 2045 och detsamma i EU 2050, så ser det inte alls ut så i resten av världen. Utsläppen fortsätter att öka. De mest pessimistiska prognoserna förutsäger en 34-procentig ökning fram till 2050, medan i Internationella atomenergiorganet IAEA:s allra mest optimistiska (orealistiska) prognos är de fossila bränslenas andel av energianvändningen fortfarande 56 procent, att jämföra med dagens 82 procent.

Sunt förnuft och en stunds eftertanke leder till slutsatsen att det knappast är möjligt att på mycket kort tid ställa om det komplexa fossilbaserade ekonomiska och teknologiska system som vuxit fram de senaste 150 åren – ett system som använder motsvarande 10 miljarder ton kol per år och ur detta utvinnet 17 terawatt energi varje timme – bara för att någon har sagt att så ska ske.

ÄNDÅ SKA DET göras, men inte av privata vinstdrivande företag inom ramen för ändamålsenliga spelregler. Istället ska

Malmbanan: går inte som tåget.

FOTO: ANNA TÄRNHUVUD/TT

politikerna hålla i taktpinnen. Tankegodset som sägs stödja detta har utvecklats av ett antal ”rockstjärneakademiker” med den brittisk-italienska ekonomen Mariana Mazzucato som översteprästinna. Med sin bok *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths* formulerade hon det budskap som politiker och centralbyråkrater ville höra.

Långsiktiga och genomgripande omvandlingar påstås bara kunna åstadkommas med missioner (en religiös metafor!) för riktad teknisk förändring. Som historiska förebilder anförs ofta Manhattanprojektet, USA:s månlandningsprojekt, sekvenseringen av det mänskliga genomet och utvecklingen av internet.

Regeringar pekas ut som de enda aktörerna som kan säkerställa vidden av de investeringar som krävs och samordna aktörerna kring det gemensamma målet

och som finansär och tillsynsmyndighet med tydlig inriktning, till insatser på efterfrågesidan, med en dynamisk användning av upphandlingsinstrumentet för att stimulera innovativa lösningar på alla samhällsområden.

Med Mazzucatos egna ord: ”Den nya gröna given måste omforma kapitalismen i grunden – om den ska kunna räddas från sig själv, och vi från den. Det enda sättet att göra detta är genom att omorientera ekonomin kring missionstänkande. [...] man måste omforma de finansiella systemen, de offentlig-privata partnerskapen och politiken så att de överensstämmer med målen för hållbar utveckling.”

Det handlar inte om mer stat eller mindre stat, utan om en annan typ av stat. Det är en stat som i första hand kan agera som en investerare, ge upphov till nya typer av tillväxt och på så sätt locka till investeringar

De fyra pelare som bygger den moderna världen – stål, betong, plast och ammoniak – är helt beroende av fossila bränslen för att produceras.

om avkarbonisering. Regeringarna ska också säkerställa att kostnaderna och fördelarna med en grön övergång fördelas rättvist över hela samhället.

NYCKELN ÄR ATT använda hela det spektrum av hävstänger som regeringar har tillgång till – från insatser på utbudssidan, där staten agerar som en primär investerare

och innovation i den privata sektorn i linje med den vision om framtida tillväxtområden som staten pekat ut. Den vision, det uppdrag, den plan som staten och politiken tillhandahåller påstås ”dynamisera” företagets investeringar.

OFTA PEKAR DESSA akademiker på Kinas förmåga att tänka stort. Mazzucato frågar

sig om ”USA och Europa fortfarande [kan] drömma så stort?”. Och svarar: ”Det verkar inte så. I många länder uppmanas staten att hålla sig i bakgrunden och helt enkelt ’subventionera’ eller ge incitament till investeringar för den privata sektorn. Därmed misslyckas vi med att bygga upp framtidsvisioner liknande dem som för två decennier sedan ledde till massspridningen av internet.”

Har vi verkligen de överkompetenta, ödmjuka, ansvarsfulla och oegennyttiga politiker som detta förutsätter? En relaterad fråga är om sådana politiker kommer att röstas fram och ges mandat att genomföra den industripolitik som nu förespråkas. Och om de röstas fram och sen med stor beslutsamhet genomför missionerna,

Ekonomen Mariana Mazzucato är ett slags översteprästinna när det gäller klimatomställningen.

FOTO: KAROL SEREWIS/GETTY IMAGES

kommer de då att få sitta kvar vid makten när det visar sig att åtgärderna slår hårt mot reallöner och levnadsstandard?

Låt oss börja med frågan om vi har politiker som i samklang med den statliga byråkratin både kan formulera och genomföra den rätta politiken. Ett enkelt indirekt test på detta kan vi få genom att se dels hur de klarat av betydligt enklare uppgifter såsom att säkerställa att det offentligas kärnuppgifter sköts effektivt, dels hur de hittills hanterat områden som vi kan vara helt säkra på bidrar till avkarbonisering. Här är det lätt att peka ut flera områden som missköts:

FÖRSVARET SKA NU återuppbyggas till stora kostnader efter att det i praktiken lades ner i hast med motiveringen att svenskt territorium aldrig någonsin mer skulle bli hotat.

Den svenska skolans kompetenta organisation monterades ner och en genomgripande decentralisering och marknadsiering genomfördes. En fungerande struktur slogs sönder utan en plan för hur en ny skulle kunna uppstå. Bara eleverna fick välja skola så skulle allt bli bättre.

En huvudlös invandringspolitik drevs igenom mot folkets vilja och utan att göra

Dieselberoende jordbruk.

FOTO: THOMAS ADOL/TT

allt järnvägsgods i Norge och Sverige. Den byggdes redan 1899–1902, men kan nu inte köras med full last och möjligheterna att mötas är otillräckliga. Samtidigt lyfts just mineralutvinning i nordligaste Lappland fram som helt centralt inte bara för Sverige utan för hela Europas omställning.

Till detta kan läggas en generell underhållsskuld av räls, växlar och elledningar, vilket gör tåget opålitligt för alla som har en tid att passa.

Den enskilt största användningen av fossila bränslen i världen avser elproduktion. Sverige hade till 1999 världens enda helt fossilfria elsystem. Trots det valde

Exemplen illustrerar en besvärande benägenhet att inte ta ansvar för och förvalta det närliggande utan fokusera på det som ligger långt fram i tiden.

de konsekvensutredningar som lagen föreskriver.

Underhållet av vatten- och avlopssystemen är eftersatt nästan överallt; 17 procent av allt dricksvatten når aldrig fram till kranen.

Vad gäller avkarboniseringen råder nära nog konsensus om att transporter av gods och människor i högre grad bör ske med tåg. Spår bunden persontrafik är effektivast när befolkningstätheten är hög. Men trots att tågen får 79 procent av investeringarna i transportinfrastruktur så är bristerna stora:

MÄLARDALEN OCH SKÅNE har bäst förutsättningar för tågtransporter. Ändå är det enkelspår långa sträckor runt Mälaren. I Skåne tvingas region-, fjärr- och godståg samsas på alltför få spår; spårträngseln gör att inte Sverige kan dra nytta av Fehmarn-Bältförbindelsen och öka godstågens transportandel.

Den nybyggda Botniabanan (klar 2010) har enkelspår; även Norrbotniabanan från Umeå till Luleå kommer att få enkelspår.

På Malmabanen transporteras hälften av

vi att lägga ner hälften av kärnkraftverken, vilka skulle kunna drivas i ytterligare 30–40 år och producera el till en kostnad av cirka 20 öre/kWh. Mindre än fyra år efter att det sista av sex fungerande verk stängdes ska vi återuppbygga ungefär den kapacitet som skrotades. Detta till en kostnad av 400 miljarder kronor och där elens produktionskostnad kommer att vara tre gånger högre.

DET NATURLIGA hade rimligen varit att fokusera på de lägst hängande frukterna:

Att underhålla och bygga ut den konventionella tågtrafiken där det är som mest samhällsekonomiskt lönsamt. Liksom att ha behållit existerande kärnkraft och byggt ut densamma eftersom vi har och måste uppehålla kompetens på området.

Vad gäller användning av vätgas så finns ett område där det är och kommer att vara helt essentiellt: produktion av handelsgödsel. Denna vätgas framställs från naturgas. Varför inte tillverka den vätgasen med fossilfri el istället för att satsa på ett extremt högriskprojekt, att tillverka fossilfritt stål genom att ersätta kol/naturgas med vätgas, >>

en process ingen ännu fått att fungera i industriell skala? Svaret är enkelt: Att tillverka all vätgas som idag används med hjälp av el skulle kräva 4 700 TWh per år, vilket är 33 gånger Sveriges totala elförbrukning och motsvarar 16 procent av världens totala elförbrukning (40 procent av världens fossilfria el).

Exemplen illustrerar en besvärande benägenhet att inte ta ansvar för och förvalta det närliggande utan fokusera på det som ligger långt fram i tiden.

Var kommer missionerna ifrån? Är det verkligen politiken som utvecklar dem? Var det verkligen byråkraterna i Bryssel som efter moget övervägande kom fram till att det var rätt att 43 procent av resurserna till EU:s gröna giv skulle öronmärkas för vätgasbaserade projekt? Knappast. Missionerna lobbade fram av etablerade ekonomiska intressen i symbios med byråkratin. Att de gör sitt yttersta för att se till att missionerna utformas så att de själva gynnas är en självklarhet.

DEN POLITIK SOM NU sjösätts i både Europa och USA är större och mer genomgripande än tidigare industripolitik. Större löften än någonsin kommer att utställas och bakslagen kommer att bli större när löftena inte infrias. Ingen kommer egentligen att kunna ställas till svars. När det är dags är politiken redan i full färd med att sälja in nästa saliggörande mission.

Trots löften om att omställningen ger tillväxtmöjligheter kommer den att bli dyr och slå hårt mot reallöner och köpkraft. Därför kommer det då och då röstas fram politiker som lovar att lägga om politiken: såsom Donald Trump. Det gör att avkarboniseringen går lite långsammare, men till slut kommer vi att vara där även om det kommer att ta några decennier längre än vad som påstås vara nödvändigt.

VÄRLDEN KOMMER HELT enkelt att fortsätta att "hanka sig fram" (*muddle through*), något som den alltid gjort. Kanske blir det lite varmare än befarat, men mänskligheten lär inte gå under än på ett tag.

Hur bör då Sverige agera? Vi måste ha två tankar i huvudet samtidigt. Å ena sidan inse att svensk avkarbonisering inte spelar någon som helst roll för den globala uppvärmningen.

Å andra sidan ge rätt incitament för vårt näringsliv att bidra med innovationer och smarta produkter som behövs för en effektiv avkarbonisering – och där ingår inte produktion av extremt resurskrävande basvaror som vätgas, fossilfritt stål och handelsgodslar. ✨

Protester i Tbilisi mot rysk påverkan i valet.

FOTO: VANO SHLAMOV/GETTY IMAGES

RYSSLAND

Hotet som bara växer

Parallellt med kriget i Ukraina blandar sig Ryssland i en rad grannstaters egna angelägenheter. I Moldaviens presidentval i höstas överträffade den ryska påverkanskampanjen alla tidigare nivåer, skriver **Jakob Hedenskog**.

VLADIMIR PUTIN HAR ett stort geopolitiskt projekt. Han vill återskapa det ryska riket inom Sovjetunionens forna gränser. Detta imperialistiska mål utgör en direkt attack mot fundamentala principer inom folk-rätten. Ryssland vill ersätta den regelbaserade internationella säkerhetsordningen med en säkerhetsordning som bygger på militär makt och styrka. Målet är att underminera enigheten och solidariteten bland de västerländska demokratier och därmed undergräva och reverse-ra Natos utvidgning i Östeuropa och den transatlantiska länken. Detta skulle göra

norra och östra Europa oförsvarbart mot ryska attacker.

Mest akut utsatta för den ryska revanschistiska och revisionistiska politiken är länderna i Rysslands direkta närområde: tidigare Sovjetrepubliker som slagit in på en väg mot västlig integration men ännu inte fått medlemskap i EU och Nato.

När Putin den 24 februari 2022 gav order om att inleda den storskaliga invasionen av Ukraina hade kriget redan pågått i åtta år – det vill säga sedan den olagliga annekteringen av Krim och kriget i Donbas inleddes 2014. Rysslands

krigsmål har i stort sett varit oföränderliga: att ointetgöra Ukraina som självständig stat och nation och ta politisk kontroll över landet. Trots fyra år av konstanta angrepp på Ukraina, med flera hundratusen dödade och sårade ryska soldater och trots det faktum att Ryssland ockuperar 18 procent av Ukrainas territorium har Moskva inte uppnått sitt mål. Ukraina lyckas än så länge stå emot och begränsa det ryska angreppet.

FLERA UKRAINSKA STÄDER har i praktiken jämnats med marken och det civila lidandet längs frontlinjen är närmast obeskrivligt. På de ockuperade områdena i sydöstra Ukraina bedriver Ryssland ett krig mot den civila befolkningen med folkmordsuppsåt, där allt ukrainskt såsom användandet av ukrainska språket, ukrainsk undervisning i skolorna och uttryck för ukrainsk kultur ersätts av ryska dito. Den lokala befolkningen tvingas att byta ut sina ukrainska pass mot ryska och de som vägrar riskerar att deporteras från sitt land som "utländska medborgare" till Ryssland.

Det påtvingade bytet av nationalitet har två övergripande syften. Dels att möjliggöra massmobilisering av lokalbefolkningen till de ryska väpnade styrkorna och använda ukrainare som kombattanter i aggressionen mot det egna landet, dels att fullfölja det massiva befolkningsutbyte som redan pågår i de ockuperade områdena. Dit lockas migranter från Ryssland och migrantarbetare från andra länder att flytta och ta över hem, egendom och företag som lämnats efter ukrainare som dödades, tvingats på flykt eller deporterats.

ALLTMEDAN RYSSLAND fortsätter invasionskriget mot Ukraina bedriver man parallellt ett hybridkrig mot Moldavien. Målet är detsamma som med Ukraina, det vill säga att störta det landets västvänliga regering och återbörda landet till vad Ryssland anser vara dess stormaktssfär. Metoderna i Moldavien är bland annat att köpa upp korrupta moldaviska politiker och affärsmän, sponsra regeringsfientliga protester, desinformation, cyberattacker och regelrätta sabotageaktioner.

Moldavien har hamnat i epicentrum för en geopolitisk dragkamp mellan Ryssland och EU – Moldavien är kandidatland och påbörjade medlemskapsförhandlingarna 2024 – och intresset var stort för det moldaviska presidentvalet som hölls under hösten.

Även om den EU-vänliga sittande presidenten Maia Sandu segrade i valet och det blev ett ja (om än med minsta möjliga marginal) i den konstitutionella folkomröstning om EU-integrationen som genomfördes samtidigt, så visar resultatet stora

strukturella och geografiska skillnader i landet vad gäller dess strategiska vägval. En majoritet av befolkningen inom landet röstade nej till både Sandu och EU, men det uppvägdes av det starka stödet hos den stora diasporan av moldaviska gästarbetare i EU-länderna.

DEN RYSKA påverkanskampanjen, inklusive rena röstköp, i samband med valet och folkomröstningen överträffade alla tidigare nivåer i moldaviska val. Sandus säkerhetsrådgivare beräknade att Ryssland

Georgisk dröm största parti, men internationella valobservatörer rapporterade om omfattande oegentligheter under valdagen som röstköp, hot och våld mot väljare. Presidenten, den oberoende liberalen Salomé Zurbisjvili, kallade valet för ett bedrägeri och en "ryske specialoperation".

GEORGISK DRÖM styrs i kulisserna av dess grundare Bidzina Ivanisjvili, en georgisk oligark som gjort en stor förmögenhet i Ryssland. Partiet har drivit igenom en rad kontroversiella lagar efter ryska förlagor.

Kriget övertygade Georgisk dröm om att väst inte kunde erbjuda verkligt skydd för Georgien mot Ryssland.

skulle komma att spendera motsvarande 100 miljoner dollar för att påverka valutgången. Denna verksamhet kopplades i första hand till Ilan Shor, en moldavisk oligark och politiker som lever i exil i Ryssland. Han är sedan tidigare under sanktioner från både EU och USA på grund av sina kontakter med den ryska regimen och inblandning i aktioner för att destabilisera Moldavien.

Även Georgien hade val under hösten. Här har kriget i Ukraina redan fått till effekt att det parti som styr i mer än ett decennium, Georgisk dröm, anpassat sin politik till Rysslands. Detta trots att den georgiska befolkningen visar mycket starkare stöd för medlemskap i EU – och även i Nato – än den i Moldavien och trots att Georgien blev kandidatland till EU så sent som i december 2023.

I parlamentsvalet den 26 oktober blev

Mest känd är en lag om organisationer som får mer än 20 procent av sin finansiering från utlandet. Den liknar den "agentlag" som funnits länge i Ryssland och som varit en viktig beståndsdel i att montera ned civilsamhället. En annan lag om att "skydda georgiska värden" vänder sig mot landets hårt utsatta hbtq-rörelse.

Den största anpassningen gäller dock synen på Rysslands krig i Ukraina. Kriget övertygade Georgisk dröm om att väst inte kunde erbjuda verkligt skydd för Georgien mot Ryssland. Partiet anammade därför en konspirationsteori – "det globala krigspartiet" – om att västmakterna provocerat fram Rysslands krig i Ukraina. Detta tillsammans med den georgiska oppositionen som enligt denna teori försöker tvinga Georgien att öppna en andra front mot Ryssland. Ivanisjvili har till och med krävt att Georgien ska be om ursäkt för kriget 2008, efter vilket Ryssland ockuperar 20 procent av Georgiens territorium.

ETT LAND som är beroende av Georgien är Armenien eftersom grannen i norr är en av två (av totalt fyra) grannländer som man har diplomatiska förbindelser med. Armenien band tidigare upp sin säkerhet till Ryssland. Men efter att Azerbajdzjans militär återerövrade den tidigare armenska enklaven Nagorno-Karabach i september 2023 och fördrev armenierna därifrån, utan att Ryssland nämnvärt ingrep till deras försvar, har Armenien försökt ta avstånd från Ryssland och stärka banden med västmakterna, framförallt EU.

Moskva har dock fortfarande starka påtryckningsmedel på Armenien, framförallt ekonomiska men också genom en militärbas i landet. Eftersom Ryssland saknar egen gräns till Armenien försöker man använda Azerbajdzjan som mellanhand genom att kräva att Armenien på eftergifter för att få till ett fredsavtal >>

Segrade i valet: Moldaviens president Maia Sandu.

FOTO: DIEGO HERRERA CARCEDO/GETTY IMAGES

mellan länderna på bekostnad av den egna territoriella integriteten.

DEN FRÄMSTA PÅTRYCKNINGEN är en föreslagen transportkorridor längs Armeniens gräns med Iran för att förbinda Azerbajdzjans exklav Nachitjevan med resten av Azerbajdzjan. Moskva kräver en central roll som en garant för korridorens säkerhet medan Armenien förespråkar andra transitalternativ som inte ger avkall på landets suveränitet.

Rysslands stormaktsanspråk i de före detta Sovjetrepublikerna begränsas dock inte enbart till företrädelsevis demokratiska länder med mer eller mindre långtgående planer för EU-integration. Även auktoritära stater kan drabbas. Belarus ledare Aleksandr Lukasjenko har varit utsatt för ett hårt tryck under flera decennier att integrera landet med Ryssland och i synnerhet efter de stora protesterna 2020, då han tvingades ta hjälp av Putin för att hänga kvar efter ett förfuskat val.

I Centralasien är Kazakstan mest utsatt med en lång landgräns och en stor rysk minoritet koncentrerad till den norra delen av landet. I likhet med Ukraina har Putin flera gånger uttalat sig i förklenande ordalag om Kazakstans statstraditioner. Landet balanserar inflytandet från Ryssland med det från Kina. Under ett besök i Astana 2022 uttryckte Kinas ledare Xi Jinping starkt stöd till Kazakstans suveränitet och territoriella integritet, en varning till Putin.

I CENTRALASIEN har inkomster från miljontals gästarbetare i Ryssland stor betydelse för hemländernas ekonomier. Remitteringar står till exempel för en tredjedel av Kirgizistans och Tadjikistans BNP. Tadjikiska gästarbetare drabbades hårt av efterbörden till terrordådet i konserthallen Crocus City Hall utanför Moskva i mars 2024, för vilket Ryssland anklagade tadjikiska medlemmar av terrorgruppen Islamska staten.

Återstår de tre baltiska länderna. Även om de redan är medlemmar i EU och Nato kan Ryssland likväl testa den västerländska gemenskapen och dra fördel av alliansens rädsla för eskalering och direkta konflikter. Man kan provocera fram kriser eller gränskonflikter för att sedan dra sig tillbaka och förespråka status quo – men bara efter eftergifter till Ryssland. När det väl upprepats ett antal gånger har Natos existensberättigande bevisligen urholkats. I ett sådant scenario behövs inte ett storkrig för att Ryssland ska etablera en ny säkerhetsordning i Europa och fullborda Putins geopolitiska projekt. ✨

Polska soldater vid gränsen till Belarus.

FOTO: ATTILA HUSEJNOW/GETTY IMAGES

POLEN

Kronisk kris vid Polens gräns

Är migranterna från Belarus en form av hybridkrigföring? Donald Tusks regering har nu gett landet möjlighet att upphäva asylrätten, skriver

Jonathan Norström.

AV TYSTNADEN I MEDIERNA kan man lätt få intrycket att migrantkrisen vid Polens gräns till Belarus är ett minne blott. I själva verket pågår den fortfarande – om än inte lika intensivt som när det hela brakade loss 2021. I år, fram till den 15 oktober, har omkring 28 000 försök att korsa gränsen till Polen illegalt registrerats – fler än under hela fjolåret.

Det handlar om unga män från Afrika och Mellanöstern – framförallt afghanska, syriska och iranska medborgare, enligt den polska regeringen – som vill vidare till andra EU-länder som Tyskland. De

använder verktyg och stegar för att forcera den 186 kilometer långa gränsmur som uppfördes under den förra regeringen, ledd av det nationalkonservativa partiet Lag och rättvisa (PIS). Tusentals soldater, poliser och gränsvakter patrullerar muren, understödda av grupper av civila "patrioter". Hittills i år har där 63 polska soldater skadats vid gränsen och i juni knivhöggs en soldat till döds genom gränsmuren.

När den nya, liberala regeringen ledd av premiärminister Donald Tusk och hans parti Medborgarplattformen (PO) tillträdde 2023 drog nog många inom EU en

lätnadens suck, efter åtta år av PIS-styre. Men i denna fråga skiljer sig den nya regeringen inte avsevärt från sin föregångare. Liksom den förra anklagar den Belarus och Ryssland för att använda migranterna som en form av hybridkrigföring mot väst. Så kallade *pushbacks*, där människor skickas tillbaka över gränsen utan asylprövning, fortsätter. I somras infördes en buffertzon längs gränsen för att hålla människosmugglare på behörigt avstånd, och man har lättat på reglerna för när patrullerna får använda skjutvapen.

presidentval. Den PIS-lierade presidenten Andrzej Duda, som är inne på sin andra och sista mandatperiod, har hittills lagt sitt veto mot viktiga delar av regeringens politik. Han har exempelvis lovat att blockera alla försök att luckra upp landets restriktiva abortlag. Om högerens kandidat vinner presidentvalet igen innebär det att denne kan sätta käppar i hjulet för regeringen under resten av mandatperioden.

Den man som PIS hoppas axla Dudas mantel heter Karol Nawrocki och är ordförande för statliga Institutet för natio-

President Andrzej Duda blockerar regeringspolitiken.

FOTO: OMAR MARQUES/GETTY IMAGES

Förslaget fick stor medial uppmärksamhet och kritiserades av människorättsorganisationer.

I OKTOBER KOM SÅ nästa stora utspel från regeringen. En ny, tuff migrationsstrategi som öppnar för möjligheten att tillfälligt upphäva asylrätten om landets säkerhet hotas. Förslaget fick stor medial uppmärksamhet och kritiserades av människorättsorganisationer för att bryta mot polsk grundlag och internationella fördrag.

När strategin godkändes av Donald Tusks koalitionsregering reserverade sig fyra ministrar från vänsterpartiet Lewica mot beslutet. Efter ett EU-toppmöte samma vecka kunde dock en triumferande Tusk konstatera att övriga länder visade "förståelse" för hans förslag.

ALEKS SZCZERBIAK, professor vid University of Sussex, med fokus på Polen, noterar att utspelet kom vid en väl vald tidpunkt. Nationalkonservativa partiet PIS höll kongress samma dag och samtidigt inföll årsdagen för fjolårets parlamentsval – en "obekväm" årsdag för Tusks regering som inte har levererat den politik man utlovade vilket gjort väljarna frustrerade.

– De letade efter något som kunde över-skugga detta och dominera nyhetsrapporteringen, och det funkade. Utspelet skapade ut PIS. Diskussionen på årsdagen dominerades helt av detta, säger Szczerbiak.

Enligt Aleks Szczerbiak ingår den tuffa migrationsstrategin i ett mer långsiktigt försök att desarmera migrationsfrågan, som har varit problematisk för regeringspartierna. Inför valet 2023 försökte Tusk och hans liberala parti vända frågan mot PIS genom att påpeka att invandringen hade varit på rekordnivåer under det nationalkonservativa styret (även om det då främst handlade om andra européer, som ukrainare). Man anammade alltså samma hårda retorik mot migranter som man tidigare kritiserat PIS för.

Nu vill Tusks läger använda samma vinnande taktik inför nästa års viktiga

nell hågkomst. Den 41-årige historikern är politiskt oerfaren och relativt okänd, men även Duda var obekant för många när han ställde upp i och vann valet 2015. Fördelen med en uppstickare som Nawrocki är att han inte är lika tyngd av tidigare regerings bagage. Detsamma kan sägas om PO:s kandidat, Warszawas borgmästare Rafal Trzaskowski. Han är en mindre polariserande figur än exempelvis Tusk, men frågan är om hans progressiva profil kan ligga honom i fatet. Bland annat har han förbjudit kors och andra religiösa symboler i Warszawas stadshus.

På ett sätt var det kanske oväntat att den nuvarande liberala regeringen skulle bedriva en lika tuff invandringspolitik som den förra. Aleks Szczerbiak menar att Tusk är skicklig på att känna av vart vinden blåser i polsk politik, och att anpassa sig till det och låta övertygande.

Mycket från förr är sig likt under Donald Tusks styre. FOTO: MAREK ANTONI/GETTY IMAGES

I POLEN FINNS EN stor folklig majoritet för en stram invandringspolitik. I juli gjordes en mätning av institutet CBOS som visade att tre av fyra *inte* tycker att migranterna vid gränsen till Belarus ska få söka asyl. Tusk vet vad polackerna tycker och är medveten om att han skulle "korsfästas" av PIS om han växlade in på det liberala

spåret. Emellertid har Tusk en historia av att komma med utspel som han sedan inte driver igenom.

Den hårda retoriken riskerar emellertid att stöta bort dem i hans egna led som faktiskt önskar en mer liberal invandringspolitik. Dessa väljare kommer inte att rösta på PIS, men de kan stanna hemma på valdagen om de inte tror att de får en annan politik med Tusk. I det polariserade Polen handlar politiken mycket om att mobilisera de egna väljarna och avmobilisera motståndarens. Tusk måste kallt räkna med att vänsterväljarna trots allt kommer att rösta på honom, för att hålla det förhatliga PIS från makten.

EFTERSOM MÅNGA polacker tar jobb utomlands finns också ett tryck från arbetsgivare att tillåta arbetskraftsinvandring i de branscher där det råder brist. I Brighton, säger Szczerbiak, kan man serveras en kaffe av en polack – i Warszawa är servitören mer sannolikt en ukrainare.

Att Tusks asylstopp blev förhållandevis väl mottaget i EU, trots att det kan bryta mot unionens lagar, beror antagligen på att många andra regeringar är på väg åt samma håll och vill framstå som tuffa i invandringspolitiken för att avvärja (ytter)högern.

Ett annat skäl, enligt Szczerbiak, är att EU uppenbarligen är positivt inställd till Tusk. Så fort hans regering fick makten släppte man loss flera miljarder i stöd-pengar som hållits inne under den förra regeringens tid, trots att egentligen väldigt lite politik hade förändrats i praktiken.

Hade PIS-regeringen kommit med samma förslag om asylstopp som Tusks PO hade det lett till ramaskri i Bryssel.

Ett år efter valvinsten kan det konstateras att mycket är sig likt i Polen under Tusks styre – säkert mer än vad många hade hoppats. Men för den som vill att polackerna även fortsättningsvis håller gränsen, vare sig det är mot migranter eller ryska soldater, är det ett lugnande besked.

Även om regeringar kommer och går är ju folket detsamma. Och för polackerna är gränsen helig. ✨

Yitzhak Rabin och Yassir Arafat skakar hand på Osloavtalet 1993.

FOTO: J. DAVID AKE / GETTY IMAGES

DIPLOMATI

Handslaget – politisk dynamit

Donald Trumps sätt att dominera när han tar i hand har väckt uppseende genom åren. **Blanche Sande** skriver om en gest som inte kan underskattas.

DET FINNS DE SOM menar att man kan döda någon med en handskakning. Rwandas auktoritära president Paul Kagame ryktas ha gifter i sin arsenal som går att administrera med ett handslag. Det varnade en medlem av den belgiska säkerhetstjänsten för i en artikel i *EUobserver.com* tidigare i höstas.

Den risken löpte knappast EU-kommissionens ordförande Ursula von der Leyen när hon förra vintern skakade hand med Kagame, vars land har mineralresurser som intresserar Bryssel. Däremot kan en handskakning få alla möjliga typer av oönskade efterspel. Att skaka hand med någon är nämligen att erkänna den personen – inte nödvändigtvis som jämlike, men åtminstone som någon sociala konventioner kräver att man behandlar som en.

Ur det perspektivet var den enkla handskakningen mellan de amerikanska presidentkandidaterna den 10 september inget

iögonfallande. Donald Trump och Kamala Harris hade aldrig tidigare träffats när de inställde sig hos *ABC News* för tv-debatt, så att de skakade hand var fullt rimligt (även om det enligt tv-kanalen var första gången på åtta år som presidentkandidater tog varandra i hand inför debatten). Men eftersom Trump var inblandad skapade det förstås rubriker ändå. Redan i början av hans förra mandatperiod 2017–2021 hade pressen utvecklat något av en fixering vid hur han skakar hand.

I *Guardian* (15/2 2017) ägnade till exempel psykologen Peter Collett en längre artikel åt att analysera hur och varför Trump vid handslag klappar den andre på handen eller på armen, eller drar vederbörande till sig. I ett fall drog han Neil Gorsuch, blivande domare i USA:s Högsta domstol, så hårt att denne för ett ögonblick såg ut att tappa balansen. Collett drog slutsatsen att Trumps sätt att ta i hand var en härskar-

teknik, en makt demonstration, och fundamentalt inkompatibel med jämlikhetens principer.

ETT TAG FLORERADE rubriker som "The Trump handshake: how world leaders are fighting back" och "Emmanuel Macron speaks out about 'moment of truth' handshake with Donald Trump". När Kanadas premiärminister Justin Trudeau skötte en handskakning med Trump smidigt var det enligt en medlem av Twitterkommentariatet "den största uppvisningen av dominans i Kanadas historia".

Och så vidare. Efter *ABC News*-debatten i höstas uppmärksammade flera tidningar att Kamala Harris hade klivit fram till Donald Trump och mycket bestämt sträckt ut armen i vad som definierades som ett "power move". Den blivande presidenten försökte inte ens klappa sin motståndare på handen.

Andra handskakningar kan dock vara viktiga nog att gå till historien. Diplomaten Frank Belfrage, som var Sveriges chefsförhandlare med EU om svenskt medlemskap, berättar om den mest betydelsefulla handskakning han själv bevittnat: den mellan EU-kommissionens ordförande Jacques Delors och den svenske Europaministern Ulf Dinkelspiel i mars 1994.

– Det kändes lite historiskt när de, hållöga och trötta efter en maratonsittning som pågick i princip oavbrutet nästan två och en halv dag, kunde ta i hand och fastslå att nu är vi överens. Inte minst i den europeiska kulturen är ju handslaget ett viktigt moment i en förhandling.

DET HADE FÖRSTÅS funnits ett och annat att reda ut mellan Sverige och EU – inte bara regler för snus och privatimport av sprit. Men de handskakningar som blir historiska tenderar att ha en starkare underliggande spänning än så.

År 1993 skakade Israels premiärminister Yitzhak Rabin och PLO:s ledare Yasir Arafat hand på gräsmattan utanför Vita huset. De hade just skrivit på Osloavtalet, som skulle skapa ett ramverk för relationer mellan Israel och en palestinsk stat. På fotografierna ser det nästan ut som att USA:s president Bill Clinton rent fysiskt föste ihop dem. Avtalet betraktades på den tiden som en milstolpe och de forna motståndarna belönades med Nobels fredspris. Som så ofta fanns dock de som inte tyckte att handskakningen borde ha ägt rum. Två år senare mördades Rabin av en israelisk extremist som ansåg att Osloavtalet utgjorde ett hot mot Israel.

Och när Winston Churchill, Harry Truman och Josef Stalin skakade hand med varandra framför kamerorna under Potsdamkonferensen sommaren 1945, då

andra världskrigets segrarmakter beslutade hur det besegrade Tyskland skulle styras, hade Churchill redan tagit fram hemliga planer för "Operation Unthinkable" – krig mot Sovjetunionen. Samtidigt var det redan då få som trodde att Stalin tänkte respektera överenskommelsen från Jaltakonferensen att fria demokratiska val skulle hållas i Centraleuropa.

MAN BÖR OCKSÅ hålla ett öga på vem som syns i bakgrunden när det skakas hand framför kamerorna. Ulf Kristersson sken som en sol bredvid USA:s utrikesminister Anthony Blinken i Washington den 7 mars i år, när Sverige just formellt hade inträtt i försvarsalliansen Nato. I utkanten av bil-

När Stockholmspolitikern Yasri Khan, som var nominerad till MP:s partistyrrelse, vägrade att ta TV4:s reporter Ann Tiberg i hand blev det slutet på hans politiska karriär.

den syntes Tobias Billström, stoiskt leende. Enligt SvD:s politiska reporter Torbjörn Nilsson och Maggie Strömberg hade Kristersson inte bara lagt beslag på handskakningen utan dessutom knipit Billströms hotellrum och förpassat utrikesministern till den sortens hotell som har lediga rum med några dagars varsel. När Billström några månader senare plötsligt meddela-

Churchill och Stalin: gemensam misstro vid Potsdam 1945. FOTO:ALAMY

de sin avgång började spekulationer om en konflikt mellan de båda moderatpolitikerna och fotografierna av handskakningen i Washington dammdes av.

En utebliven handskakning kan medföra större karriärproblem än så, som en miljöpartist fick erfara 2016. När Stockholmspolitikern Yasri Khan, som var nominerad till MP:s partistyrrelse, vägrade att ta TV4:s reporter Ann Tiberg i hand blev det slutet på hans politiska karriär. Khan hänvisade till sin muslimska tro, enligt vilken han inte skakar hand med kvinnor. En lång rad politiker, inklusive partikolleger, uttryckte sin motvilja mot att så tydligt behandla män och kvinnor olika. Till slut drog Khan tillbaka sin kandidatur till partistyrrelsen och retirerade från partipolitiken till organisationen Svenska muslimer för fred och rättvisa.

EFTERSOM HANDSLAGET är ett sätt att signalera jämbördighet eller artighet, uppfattas vägran att acceptera en utsträckt hand lätt som att man signalerar motsatsen – som när östtyska soldater vägrade skaka hand med västberlinare vid murens fall 1989. Till och med syd- och nordstatsgeneralerna Robert E Lee och Ulysses S Grant skakade trots allt hand med varandra vid det amerikanska inbördeskrigets slut 1865.

– Även idag, inte minst på kontinenten, låter man ibland bli att ta någon i hand för att markera att man tar avstånd från personen. I Frankrike är det där med handslaget väldigt viktigt – när man inte vill ta i hand är det en förolämpning, säger Frank Belfrage.

Att Yasri Khans uteblivna handslag väckte ett sådant ramaskri säger något om hur viktig gesten är även här. Så viktig att statsminister Stefan Löfven förklarade att "i Sverige hälsar man på varandra. Man tar både män och kvinnor i handen" – trots att det vid tidpunkten rådde en påtaglig rädsla i politikens toppskikt för att uppfattas som främlingsfientlig. Handslagets symbolvärde gick före.

Med andra ord: att skaka hand med någon kan medföra sina risker, inte minst för ens personliga varumärke. Men det är förmodligen säkrare än att låta bli. ✨

Kanadas premiärminister Justin Trudeau möter Donald Trump.

FOTO: KEVIN DIETSCH-POOL/GETTY IMAGES

Stilla natt i skyttegravarna

Julnatten 1914 tystnade vapnen och ersattes av en sång som både vän och fiende sjöng gemensamt. Psalmen *Stilla natt* har fortfarande förmågan att beröra oss, skriver **Susanne Wigorts Yngvesson**.

JULNATTEN 1914 HAR blivit omtalad som en av de märkligaste nätter som de tyska, engelska, skotska och franska soldaterna upplevde under kriget. I sex veckor hade de kravlat i seg gytta under och mellan striderna, grävt nya värn, monterat ännu mer taggtråd, gått in i strider som inte ändrade positionerna i kriget men ledde till att fler döda blev liggandes i leran. Dödläget i ingenmansland tolkades bokstavligt sedan sex veckor.

Denna natt hade marken frusit, fullmånen sken och stjärnorna förgyllde den mörka himmel som annars mest bidrog med regn. Ett ljus tändes på tyskarnas sida. Och så ett ljus till. Inga skott avfyrades. Var det en fälla? Tystnaden var märklig, tills den bröts från en av de tyska skyttegravarna. En fyllig baryton hördes sjunga över ingenmansland: "Stille Nacht, heilige Nacht! Alles schläft, einsam wacht ...". Snart började männen på respektive sidor att sjunga psalmen och andra julsånger på sina egna språk. Från fransmännens skyttegrav bidrog en dragspelarare med ackompanjemang till "Douce nuit".

Vid en annan postering hade tyskar samma julnatt fått information om att fransmännen höll på att inventera vinkällaren i det slott de hade beslagtagit som högkvarter. De var så berusade att de inte kunde skilja vän från fiende. Tyskarerna smög dit för att lura av dem några flaskor champagne. Det gick bra och i champagnehuset efteråt brölades "Stille Nacht, heilige Nacht!". Mer andaktsfull var säkert stämningen i ruinerna efter det bombade klostret i Messines, där soldater från det bayerska regementet hade satt upp en gran som smyckade klosterruinen. Efter fältprästens predikan sjöng de många soldater som sökt sig dit "Stille Nacht". De var så många att alla inte rymdes i det förstörda klostret och sången kunde höras på långt avstånd.

HÄNDELSENA OMTALAS i soldaters brev som delvis är publicerade i Stanley Weintraubs bok *Silent Night. The Story of the World War I Christmas Truce*. Där beskrivs fler tillfällen när framför allt *Stilla natt* sjöngs på många håll och på olika språk

Illustration av julefriden i skyttegravarna julen 1914.

FOTO: TT

tillsammans med andra julsånger och folkvisor. Inte ett skott avfyrades denna natt och de som nyss hade varit fiender delade både sång och julklappar, som slängdes mellan skyttegravarna tvärs över ingenmansland.

Vad var det som gjorde att just den julpsalmen kunde identifieras som en gemensam sångskatt som alla kunde utantill? Tittar man noga på texten så är den, i sin poetiska och musikaliska enkel-

het, en politiskt radikal psalm med budskap om ett annat rike och en annan makt än den världsliga.

I det tyska originalet sjunger man "der Retter ist da!" (Räddaren är kommen) och "da uns schlägt die rettende Stund" (då räddningstimman slår för oss). Medvetet eller omedvetet sjöng soldaterna på sina olika språk en bön, en protest och en bekännelse till Kristus Frälsaren som föds till världen som en gåva till mänsklig-

heten. Sången om den sårbara lille nyfödde kunde säkert identifiera något djupt mänskligt hos de soldater som hade blivit mer eller mindre omänskliggjorda under de brutala omständigheter som kriget tvingade in dem i.

MAN SKULLE KUNNA TRO att *Stilla natt* har sjungits sedan reformationen, så välkänd och spridd som den är. Men den skrevs faktiskt så sent som 1816 – vilket är relativt nyligen, psalmhistoriskt sett. Det finns olika historier om hur texten och musiken kom till. Den mest officiella versionen utspelar sig i efterdyningarna av ett annat krig, ett sekel tidigare. Efter Napoleons härjningar och kejsarens fall i Waterloo 1815 var Europa fortsatt politiskt instabilt. En konsekvens av kriget var att det tyskromerska riket hade upplösts 1806, vilket hade lett till att romersk-katolska kyrkan, de protestantiska kyrkorna, Europas länder och furstendömen genomgick påfresande omformeringar.

I denna tidsanda ett år efter kriget, 1816, diktade den katolske prästen Joseph Mohr en text på sex verser. Först två år senare bad han vännen och organisten Franz Gruber att tonsätta den med en enkel melodi i två stämmor och gitarrackompanjemang.

En annan version av tillkomsthistorien har överlevt mer på grund av underhållningsvärdet än trovärdigheten. Den till-

Översatt till 300 språk.

FOTO: GETTY IMAGES

skriver en okänd mus, i Oberndorf i Salzburg, psalmens upphov. Musen sägs ha gnagt sönder orgelbälgen i St Nicholas kyrka 1818. Den gick alltså inte att använda. Därför plockade Joseph Mohr, som skulle förrätta julgudstjänsten, fram sin två år gamla dikt och bad Gruber om en tonsättning. Trots sitt höga anekdotiska värde så bedöms inte denna version som den mest trovärdiga, i alla fall inte vad gäller musens inflytande på händelseförloppet.

HUR DET ÄN gick till så blev sången snabbt populär och sjöngs snart över hela landet och inom kort i flera länder. Och även om den ursprungligen var skriven för katolskt

bruk så trycktes den i evangeliska sångböcker betydligt snabbare än i katolska. Den enkla melodin med den romantiskt inspirerade texten om det oskyddade barnet i krubban sjöngs rakt in i hjärtat och blev en av de mest älskade julpsalmerna. Även idag, tvåhundra år senare, är *Stilla natt* en av de mest spridda och sjungna. Den hålls så högt och är så spridd att den 2011 fick status som immateriellt kulturarv av Unesco.

Från originalets tyska har den översatts till ungefär 300 språk, men har bearbetats i flera versioner. Exempelvis så har antalet verser minskat från sex till tre och dessutom möblerats om. På svenska trycktes den första gången 1916 i Kyrklig sång och därefter i Svenska kyrkans provpsalmbok Nya psalmer från 1921. Därefter fick den sin plats i psalmböckerna 1937 och 1986 med tre verser med en bearbetad version från den första översättningen.

Enligt 1921 års provpsalmbok sjöng

Inte ett skott avfyrades denna natt och de som nyss hade varit fiender delade både sång och julklappar, som slängdes mellan skyttegravarna tvärs över ingenmansland.

man i första versen: "Stilla natt, heliga natt! Allt är tyst. Klart och glatt skiner stjärnan på stallets strå och de korade helgon två, som kring Guds Son hålla vakt." Här har Jesus föräldrar, Maria och Josef, upphöjts till helgon medan de i den senare versionen 1937 beskrivs som "vakande fromma", vilket fortfarande är den officiella svenska texten.

Nytt i bearbetningen är också att alla verserna slutar: "Kristus till jorden är kommen, oss är en Frälsare född", men med en variation i vers två där det är änglarna som sjunger till världen: "eder är Frälsaren född".

HYMNOLOGER (psalmforskare), såsom Ingemar Selander, har förklarat psalmens snabba spridning och popularitet med att *Stilla natt* lätt går till hjärtat som en sentimental och romantiserad föreställning om Guds sons födelse. Den påminner den moderna sekulära människan om något som har gått förlorat, men som man saknar. Det finns ett romantiskt upphöjande av naturen och friden: stilla natt, allt är frid och herdars hjord. Ingenting sägs om att den nyförlösta modern skulle ha ont eller se medtagen ut efter att ha fött barn i ett stall. Eller att barnet i krubban skulle vara skrynkligt och rött, som alla nyfödda barn.

I den tyska originalversionen beskrivs barnet som "den ljuvlige gossen med lockigt hår, sover i himmelsk ro". I den

Ett ljus i mörkret.

FOTO: ALI LORESTANI/TT

svenska översättningen har sådant skalats bort och gjorts mindre romantiskt influerat. På svenska konstaterar man neutralt att barnet ligger i krubban: "barnet i stallets strå".

TROTS DEN MER romantiskt avskalade svenska versionen har *Stilla natt* överlevt

den svenska bortrationaliseringen av kristen tro under 1900-talet. Även för dagens människor har de inledande orden "Stilla natt, heliga natt! Allt är frid" potential att beröra även den mest sekulära hjärta, med en önskan och förhoppning om att friden äntligen kan få infinna sig under den mest kommersiella och stressiga helgen som vi har under året. Julens kontraster förstärks genom butikernas muzakflöde av julmusik, där *Stilla natt* sjungen av Carola, Christer Sjögren eller Peter Jöback hör till de givna inslagen, alltmedan julhandeln siktar på nya försäljningsrekord.

Men den som i butikerna, i kyrkorummet eller lyssnande i hörlurarna vidgar perspektiven, kan också höra att psalmen är en påminnelse om det som världen just nu inte är: en fridfull plats. I den tredje versen sjunger vi: "Mörkret flyr, dagen gryr. Räddningstimman för världen slår", som ett hopp om att Någon kan ingripa mot våldet som har allt levande i sitt grepp.

Den kristna bibliska referensen handlar om att denne Någon är Jesus, som redan Jesaja benämner som Fredsfursten: "Det folk som vandrar i mörkret ser ett stort ljus, över dem som bor i mörkrets land strålar ljuset fram" (Jesaja 9:2). Det var det soldaterna sjöng om i skyttegravarna under julnatten 1914. Det är det vi alla sjunger om varje gång *Stilla natt* påminner oss om att tiden för Fredsfursten är nu. ✨

På spaning efter politiska svek

Socialdemokraterna och Moderaterna har övergivit sina värderingar och väljare. **Torbjörn Elensky** har läst två böcker om hur det gick till.

DET ÄR EN HÄNDELSE som ser ut som en tanke, när det samtidigt kommer två böcker om Sverige med besläktade titlar: *Gemenskap. En kättersk betraktelse över klass, antagonism och en socialdemokrati som gått vilse.* (Volante 2024), av den frifräsande entreprenören Jan Emanuel och filosofiläraren Anders Kalat, samt *Utanförskap. En berättelse om främlingar* (Lava 2024) av pseudonymen Teodor Gustafsson. Bägge tar ett brett ideologiskt, men samtidigt tämligen pragmatiskt grepp om de senaste decenniernas svenska utveckling och kan sägas handla om politikernas svek mot medborgarna, fast ur motsatta politiska infallsvinklar: En fokuserar på gemenskap och Socialdemokraterna och den andra på utanförskap och borgerligheten. Vad gäller den senare är hanteringen av migrationen och relationen till Sverigedemokraterna ett viktigt tema.

Emanuel och Kalat blev vänner då de som tonåringar gick med i SSU. De är i grund och botten trogna socialdemokrater vars politiska berättelse i boken uttrycker förtvivlan över hur deras parti kunde gå vilse. De både diagnostiserar och ger förslag på hur en förnyelse skulle kunna se ut. Gustafsson, däremot, kallar sin bok för roman, med brasklappen på försätts-

Fredrik Reinfeldt jagade ut fel sorts konservativa ur partiet. FOTO:TT

bladet: "Detta är en skönlitterär bok. Allt som står i den är påhittat av författaren." Varför han gått så långt är det lite svårt att förstå, för boken innehåller sedan en föregivet självbiografisk skildring av författarens uppväxt i Västervik och hans väg in i politiken.

Är det verkligen påhittat? Tja, det kan ha utspelat sig på en annan ort – men vad gör det för skillnad? Förhållandena som han skildrar dem är trovärdiga och boken är huvudsakligen skriven i en resonerande, essäistisk stil som fungerar mycket bra, men som inte framstår som i första hand skönlitterär. Och det är, givet bokens ämne, bara bra.

TILL SKILLNAD FRÅN Emanuel och Kalat var han aldrig politiskt aktiv, mer än att han gick en kurs och hängde runt en tanke-medja som bara kan vara Timbro. Hans

Liksom de konservativa skulle rensas ut ur Moderaterna var det som att de gamla arbetarna skulle väck ur Socialdemokratin.

berättelse handlar främst om hur han arbetat med Sverigedemokraterna, som en sorts informell rådgivare, opinionsbildande bloggare och annat i samma stil – men anonymt. Om det är sant är det verkligen häpnadsväckande att någon som framstår som en nyckelperson bakom SD:s strategiska förhållningssätt under så lång tid verkat helt utan att vara känd utåt. Inte ens hans närmaste familj, föräldrar, fru och barn tycks ha anat var hans politiska sympatier egentligen ligger. Men det kanske finns flera av detta slag? Det var verkligen under många år förenat med allvarliga risker att framträda som SD:are: folk blev avskedade från sina jobb och stöttes bort av familj och vänner. SD var, in i det sis-

ta, det där partiet som ingen överhuvudtaget någonsin skulle samarbeta med: ett hot mot demokratin och i princip inte bara rasister utan faktiska nazister.

Berättelsen om huvudpersonens förhållande till SD är intressant, men ännu

mera så är den om hans relation till borgerligheten. En av orsakerna till att han väljer att hålla SD-engagemanget hemligt, att det rent av faller sig naturligt att göra så, är antagligen att han egentligen aldrig identifierar sig med partiet. Hela tiden verkar han tycka sig höra hemma snarare i borgerligheten och särskilt Moderaterna, men hans typ av konservatism, med den återhållsamhet och skepsis inför snabba samhällsomdaningar som kännetecknar sådana, var inte bara inte välkommen utan något som på Fredrik Reinfeldts tid aktivt jagades bort ur partiet. Vänner som pseudonymen Teodor Gustafsson umgäts med i sin ungdom, under sina första år i politikens utkant, har tigit, anpassat sig, klättrat

och fått framträdande poster. Han däremot, som inte klarade av spelet, arbetade på ett fackförbund omgiven av socialdemokrater som också blev hans vänner. De har nog trott att han varit borgerlig, kanske till och med moderat, men aldrig annat hans djupa engagemang i SD. Sådär skriver han om sina karriärborgerliga vänner: "Det fanns trots allt en ilska som ville ut när jag såg dem som puttat ut mig byta åsikt och nu tala om det som jag förespråkade tjugo år tidigare. Jag kunde uppleva att de förstört mitt liv helt utan anledning, och nu låtsades de som ingenting. Hade jag kunnat bli diplomat eller statssekreterare om jag bara gjort som de gjorde, och vänt kappan efter vinden?"

Liksom de konservativa skulle rensas ut ur Moderaterna var det som att de gamla arbetarna skulle väck ur socialdemokratin. Kalat och Emanuel skildrar hur individualismen under 1990-talet ersatte klass och hur en ny demokratisyn, med mångfalden som sitt högsta värde, sattes i centrum för det ideologiska arbetet. I samband därmed ersattes den otadliga svenske tjänstemannen, grå och tråkig men pålitlig, av aktivisten som arbetar utifrån värdegrund. Politikerna som tog tillvara sina väljares intressen byttes ut mot visionärer vilka såg det som sin uppgift att kämpa för principer som omfattar hela mänskligheten.

De praktiska frågorna, som betyder något för de flesta väljarna, nedtonades till förmån för en abstrakt universalism vars främsta politiska budskap var fraser. För en svensk politiker som inte reparerar infrastruktur och inte tar ansvar för skola, vård och våldsmonopolet, utan istället smyckar sig med abstrakt men skönt klingande retorik om öppna gränser, mångfald och global solidaritet åstadkommer inget som gör någon glad, varken hemma eller ute i stora världen:

"Är du vald som politiker har du ansvar för dem som valt dig. Ju tydligare grupp du representerar, desto lättare är det att hålla dig ansvarig om du misslyckas med att bevaka denna grupps intressen. Och tvärtom. Uppfattar du ditt ansvar som politiker framförallt gentemot abstrakta värden riskerar du att ta dig friheter gentemot dem som valt dig."

I *Gemenskap. En kättersk betraktelse över klass, antagonism och en socialdemokrati som gått vilse* föreslår författarna, samtidigt som de reserverar sig lite med hänvisning till att den här typen av förslag lätt kan bli överspelade, bland annat samhällsplik, för att återupprätta gemenskapen. De tar också, välformulerat och genomtänkt, avstånd från den asylrätt som utformades för en annan tid med andra geopolitiska förhållanden. De förklarar betydelsen av att "olika värden måste råda parallellt med varandra, i ett friskt samhälle."

Och frågan är om inte just detta är navet som förenar dem och Gustafsson: en uppfattning, som kan kallas både socialistisk och konservativ, enligt vilken inte allt kan, bör eller ens egentligen får mätas enbart i ekonomiska termer. Människor har också andra intressen, livet är inget projekt och människor är alla självändamål - hela samhället kan inte ses som en enda stor maskin med vinst och skatt som högsta värden. När vinsten blir ett självändamål, och alla människor betraktas som utbytbara kugor i maskineriet, går nationen på tomgång och skär snart ihop helt.

GUSTAFSSON UPPREPAR FLER gånger sin sorg över att borgerligheten blivit så ytlig och delvis rentav kulturfientlig, att de radikala aktivisternas antivästliga självhat så sorgligt väl passar en borgerlighet som "förföll till att bli skräpkulturens försvarare".

Utanförskap. En berättelse om främlingar är en roman, om än mera övertygande som (självbiografisk?) politisk essä, medan *Gemenskap. En kättersk betraktelse över klass, antagonism och en socialdemokrati som gått vilse* rakt av är en politisk essä, grundad i egna upplevelser. De senare håller en smutt ironisk ton, samtidigt som de med stort allvar och pedagogisk tydlighet lägger ut sina resonemang och stödjer allt

Tillsammans ger de en bild av hur Sverige blivit som det blivit på grund av båda de politiska sidornas, bägge blockens, svek mot väljarna.

de kan med källhänvisningar, medan den förre skriver i en smutt melankolisk, men inte alls uppgiven ton och utan notapparater.

Tillsammans ger de en bild av hur Sverige blivit som det blivit på grund av båda de politiska sidornas, bägge blockens, svek mot väljarna. Partiapparater som utvecklats till postdemokratiska företag vars affärsidé är valseger till varje pris har, som det framstår i dessa berättelser, svikit inte bara landet och väljarna, utan sina egna medlemmar och själva demokratin. SD:s framgångar hade inte varit möjliga utan detta och det fanns de som varnade i tid, men som tystades och stöttes bort.

En svensk politisk vändpunkt: flyktingkrisen 2015. FOTO: EMIL MALMBORG/TT

Att år efter år gå emot majoritetens uppfattning om vad som skulle ha kunnat vara en rimlig nivå på invandringen och avfärda all kritik som rasism var inte bara ickedemokratiskt utan direkt destruktivt för den svenska demokratin. Trovärdighet tar lång tid att bygga upp, men går snabbt att riva ner - precis som fungerande institutioner, god ekonomi och statligt våldsmonopol.

Dessa båda böcker ger inte något slutgiltigt svar på vad som egentligen hände, och varför, under 2000-talets första decennier, men de ger viktiga nycklar till en historia som ännu återstår att skriva. Och att de gör det från vardera politisk vinkel gör att de sammantaget bidrar till det stereoseende som är nödvändigt för att vi ska förstå vår samtid, genom att begripa den nyss flydda historien. ✨

I garagen fanns friheten

Beteckningen "DDR-Sverige" är givetvis gravt överdriven. Hur kvävande monokulturen än kändes under 1970- och början av 80-talet var Sverige, trots allt, inte en diktatorisk enpartistat som övervakade sina invånare. Med det sagt kan också likheter noteras. En inte så liten beundran för den östtyska samhällsmodellen återfanns inte bara inom den tidens VPK, utan också djupt i de socialdemokratiska leden. Utbytet mellan Sverige och DDR var stort inom vissa områden. Inte minst tog den svenska lärarutbildningen djupt intryck av dess östtyska motsvarighet, en del av vår moderna historia som uppmärksammats alldeles för lite.

Att den mentala muren mellan Väst- och Östtyskland fortfarande lever kvar har varit uppenbart länge och blev än mer så i samband med de senaste valen i Sachsen, Thüringen och Brandenburg tidigare i höstas. Här är höger- respektive vänsterradikala AfD och BSW som störst. Reaktionen från tyskar i väst när man berättar att man ska åka till de östra delarna möts inte sällan med huvudskakningar eller oförstående: "Die Ossis sind einfach anders." Översatt: Östtyskarna är helt enkelt annorlunda ("Ossi" och "Wessi" är slang för en person från östra respektive västra Tyskland).

Familjen är inte lika viktig för "Ossis". De tror inte på Gud. Staten eller myndigheterna förväntas kliva in och lösa allehanda sam-

Gemenskap i längorna.

FOTO: JÜRGEN RITTER/ALAMY

hällsproblem. Och istället för att själv uppföstra sina barn tycker de att det är världens mest självklara sak att överlåta det till förskolor redan från mycket ung ålder. Som sagt, östtyskarna är helt enkelt annorlunda. Fast inte så mycket så för oss svenskar.

Ett fenomen som dock förbryllar både västtyskar och svenskar är östtyskarnas djupa kärlek till sina garage. Eller rättare sagt: garagelängor. I Sverige, precis som i östra Tyskland, ser vi dem oftast i närheten av miljonprogrammets höghus. Men varför just garage? Svaret finner vi i DDR:s mörka historia, dess genompolitisering och övervakning. Få, om ens några, platser tillät medborgarna att slappna av och få vara sig själva en stund.

Garagelängan utgjorde dock ett sällsynt undantag. Här träffades man under avslappnade former och kunde knäppa en pilsner

eller två medan man mekade med bilen. Eftersom det konstant rådde brist på reservdelar i DDR tvingades alla som hade lyxen att äga en bil till att också bli självklara mekaniker. Att få en tid på verkstan var lika bra att glömma. Det bidrog i sin tur till en rätt livlig byteshandel: ett tändstift mot några kotletter, två backar öl mot en packning och så vidare.

Garagebyggnaderna var inte heller en produkt av DDR-statens centralplanering, utan skapades på eget initiativ av dem som bodde i området. Helt fri kunde man nu inte vara bland garagen. Stasis angivare fanns också här. Men sammantaget uppstod en genuin gemenskap, i kontrast till den politiskt påbjudna (och därmed också artificiella) i det övriga samhället. På ett liknande sätt blev nudiströrelsen, som också den är fortsatt stark i de östra delarna av Tyskland, ett slags uttryck för individuell frihet i ett system som hyllade kollektivet och tryckte ned den enskilde.

Nästa år är staden Chemnitz (före detta "Karl Marx-Stadt") kulturhuvudstad i Europa. Under hashtaggen #3000Garages uppmärksammas och hyllas DDR-erans garagekultur med konstnärliga utställningar och besökare kommer att ges möjlighet att besöka längorna. I sanning en kulturgärning!

Erik Thyseius

DET ÄR KULTUREN, DUMHUVUD!

Än en gång har institutionell ekonomisk teori fått Nobelpris. Den här gången går det till Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A Robinson, för deras forskning om hur samhällen med svag rättsstat och politiska och ekonomiska institutioner som suger ut sin befolkning misslyckas – och hur samhällen med inkluderande institutioner med maktdelning och en öppen ekonomi lyckas. Teorin har nästan blivit synonym med en standardmodell inom statsvetenskap och ekonomi.

Att institutioner är ett nödvändigt villkor för ett bra samhälle är en sak, men är de i sig tillräckliga? Institutioner kräver människor som upprätthåller dem, annars är de bara ett tomt skal.

Vi blev WEIRD, som Joseph Hendrich,

professor i evolutionärbiologi uttrycker det, efter att vi förbjöd kusinäktenskap och monterade ner klanstrukturer till förmån för att lita på människor utanför våra blodsbånd, och på institutioner. Ekonomihistorikern Deirdre McCloskey lyfter en annan viktig poäng, nämligen att kultur också är ett nödvändigt villkor. Hon exemplifierar detta bland annat genom hur vi genomgick en attitydförändring där ordet "ärlighet" blev viktigare än "heder".

Likt en kung eller en minister så kan institutioner göra mycket för ett land, men de kan inte göra allt. Snarare finns flertalet exempel på hur vi har överskattat deras styrka: Det misslyckade försöket att bygga nya institutioner i Irak och Afghanistan – den svenska migrationskrisen som följde.

Vår ingenjörsmässiga hybris kring berättelsen att det var institutionerna som byggde Sverige starkt, samtidigt som vi förkastat hela idén om att vi ens har en egen kultur, har lett oss till att tro att vi uppnått en idealstat. När den nu sätts under press av gäng- och klannätverk står vi handfallna och ropar mantrat: "Om de bara integreras i institutionerna!" Men vi bör vara försiktiga med vad vi önskar.

Det är inte bara institutionerna som skapar välstånd, utan det krävs något mer. Den som lyckas skapa en modell som även visar vilka sociala och kulturella värderingar som får ett land att lyckas kanske borde få nästa Nobelpris i institutionell teori.

Frans Sporsén

Sanningen räcker mer än väl

Fredrik Johansson
är konsult och
skribent.

Vid lunchtid dagen efter det amerikanska presidentvalet damp det ner ett mejl. Det inleddes med "Hi Fredrik". Då mitt förnamn var rättstavat i ett mejl på engelska kunde jag lugnt utgå från att meddelandet sannolikt var maskingenererat. Känslan påminde om det familjära och särtryckta "Bäste Fredrik Harald" i direktbrev i en tidigare mer fysisk DAFA SPAR-era.

Ävsändaren den här gången var i alla fall Katharine Viner, sedan 2015 chefredaktör på den brittiska dagstidningen *The Guardian*. Jag är prenumerant på tidningens nyhetsbrev och har likartade, mer eller mindre personliga elektroniska relationer med flera chefredaktörer på både svenska och internationella dagstidningar.

Senaste gången Viner hörde av sig var det under rubriken "A critical moment for democracy". Den här gången stod det "It all starts now" och rubriken för själva nyhetsbrevet var "How we'll stand up to four more years of Donald Trump". Eventuella tvivel om behovet undanröjdes redan i första meningen: "Vi har bevittnat en extraordinär och förödande händelse i amerikansk historia."

TRUMPS ATTACKER på medierna, vårdslöshet och direkta eller illa dolda hot mot journalister är djupt obehagliga. Att journalister och mediechefer har modet och resurserna att ignorera dessa är viktigt. Risker för själv censur ska inte underskattas.

Viner ger också *Washington Post* ett lätt anonymiserat nålstick för att tidningen för första gången på 36 år avstod från att uttala sitt stöd för någon av presidentkandidaterna. Hon mer än antyder att *Posts* beslut beror på att ägaren Jeff Bezos är rädd för Donald Trump: "Det (att stå upp mot hoten mot journalistiken) kommer att kräva rapportering som inte kan påverkas av en ägare och miljardär som är vettskrämd inför vedergällning från en mobbare i Vita huset."

Washington Posts ledning har lamt försvarat sitt beslut med att man går tillbaka till den ordning som rådde före 1976. Och håller en del vatten på Viners kvarn när man förklarar att beslutet att då stödja Jimmy Carter mot Gerald Ford hade "förståeliga skäl". Viner är nog inte ensam om att tycka att sådana skäl inte var allt för långsöka 2022.

Enligt Viner kommer en andra Trumpperiod få "dramatiska implikationer för kriget i Ukraina och Mellanöstern, den amerikanska demokra-

tins hälsa, reproduktiva rättigheter, ojämlikhet och, kanske viktigast av allt, framtiden för vår gemensamma miljö."

The Guardian kommer därför "fördubbla våra ansträngningar att hålla den tillträdande presidenten och de som omger honom ansvariga (to account)". Vi uppmanas donera pengar. Inte för att hålla oss bättre informerade om vad som händer i USA, utan för att *The Guardian* lovar att hålla USA:s president ansvarig för sina handlingar.

DET FINNS GODA SKÄL att vara utomordentligt orolig för vad som kommer att hända i världspolitiken. Men är det en oro som en dagstidning ska ge uttryck för? I ambitionerna för sitt redaktionella arbete?

En av de främsta uppgifterna för en tidningsledning och för en tidningsägare är att försvara integriteten hos journalister och reportrar. Problemet är när uppgiften flyttas från att vara bevakande och rapporterande, till att bli missionerande. När man deklarerar att man har en uppgift som är större än den egna kärnverksamheten.

Just *Washington Post* antog 2017 för första gången i tidningens historia en slogan: "Democracy dies in darkness". *New York Times* chefredaktör menade att det lät som titeln på en Batmanfilm. Sex år senare antog *Dagens Nyheter* å sin sida sloganen: "För en upplyst värld".

Det är tecken i tiden. Att man gör resultatet av en fungerande verksamhet till fokus för själva verksamheten. Det är en återvändsgränd.

Det finns ingen garanti för lycka i livet, men vägen tycks gå över att leva ett fullt, balanserat och bra liv. Företag uppnår lönsamhet genom att göra bra saker och hela tiden bli bättre. Skolor fostrar barn och ungdomar till starka samhällsmedborgare genom kunskapsförmedling och krav på allmän hyfs. Lycka, harmoni, aktieägarvärde, trygghet, upplysning är alla resultatet av att verksamheter fungerar bra, inte av att man bestämt sig för att bli lycklig, harmonisk eller lönsam.

DETTA GÄLLER ÄVEN tidningar. Demokrati och upplysning följer av god och framgångsrik nyhetsrapportering. Inte av högstämde deklarationer om den egna omistligheten. Eller av att man definierar sin roll gentemot olika politiska agendor.

Reuters hade för länge sedan sloganen. "The truth. Deal with it." Det borde räcka långt. Också i rapporteringen kring Donald Trump. ✨

"Problemet är när uppgiften flyttas från att vara rapporterande till att bli missionerande."

FOTO: ANNELI NYGÅRDS

Av Åke Persson

Folket som försvann

Åttatusen estlandssvenskar flydde över Östersjön till tryggheten i Sverige. Men priset blev att den månghundraåriga estlandssvenska kulturen mer eller mindre utplånades.

Dramatiska scener utspelade sig på kajen i hamnen i Rohuküla, en knapp mil utanför den etniska staden Haapsalu, i början av augusti 1944. Ombord på motorskonaren M/S Juhan trängdes nära 500 estlandssvenskar, medlemmar av den folkgrupp som åtminstone sedan medeltiden bebott Estlands nordvästra kuststrakter.

De hade behållit sitt svenska språk och sin särart genom seklerna. Nu hade merparten av de totalt 8 000 estlandssvenskarna fått tillstånd att lämna sin hembygd, delvis eftersom den nazityska ockupationsmakten betraktade dem som arier, därmed rasfränder och värda att räddas undan den framryckande Röda armén.

Ett större antal ester, alltså estnisktalande estländare, hade också fått plats på fartyget. Kvar på kajen flockades desperata människor som ville komma med på färden över Östersjön. Flera av dem försökte beveka de tyska vakterna och estlandssvenska organisatörerna med att ropa de kanske enda ord de kunde på svenska, eller just lärt sig: "Mig också vara svensk!"

Min estlandssvenska mamma, Paulina Berkman, som var 11 år vid tiden för flykten, har berättat för mig att hon ur sitt barnperspektiv uppfattade det hela som lite komiskt, som ett udda inslag i en annars traumatisk upplevelse. För människorna på kajen var däremot dessa ord deras sista hopp om en livlina till friheten, en dryg månad senare skulle hela Estland återigen kontrolleras av Stalins trupper och det sovjetiska förtrycket återupptas med full kraft.

Mer plats på motorskonaren fanns dock inte, och klockan 11.30 torsdagen den 3 augusti lämnade så det överfyllda fartyget kajen i Rohuküla. Allt enligt loggboken.

På däck stod delar av familjen Berkman och kastade en sista blick mot det hemland som de flesta av dem aldrig skulle återse: Mormor

Pauline, morfar Alexander, moster Alice och så småflickorna Lucia och min mamma Paulina.

Estlandssvenskarnas ursprung är fortfarande höljt i dunkel. Sannolikt kom de till Estland från flera håll: från det som idag är Sveriges fastland, via de svensktalande delarna av Finland, men även från Gotland och Öland. Inflyttningen skedde i vågor, med början på medeltiden även om det finns tecken på tidigare bosättningar.

Vissa av de svensktalande bönderna och fiskarna kom troligen till Estland på jakt efter ett bättre liv. Andra kan ha ingått i en kolonisation av bland annat den svenska kungamakten för att få in skatteintäkter och ett kristet fäste i ett land vars ursprungsbefolkning ännu på 1200-talet ansågs som hednisk och opålitlig.

Som flest antas estlandssvenskarna ha varit runt 12 000 individer, i början av den så kallade svensktiden 1561–1710 då norra och västra Estland låg under svenskt styre. Därefter avtog inflyttningen för att så gott som upphöra under 1600-talet. I folkräkningen 1934 noterades 7 641 personer som estlandssvenskar. Sannolikt fanns det dock, och finns fortfarande, fler invånare i landet med estlandssvenska rötter.

Fartyget med flyktningarna satte kurs söderut mot Runö i Rigabukten, som på den tiden hade en så gott som helt svensktalande befolkning, för att hämta upp passagerare. En dag senare fortsatte resan mot Stockholm, men under natten mot lördagen gick bränslepumpen sönder, motorn stoppades och fartyget började att driva mot land på grund av den hårda vinden.

Min moster Alice, som var 21 år vid överfarten, har berättat att hon satt på däck under hela resan för att klara sig från sjösjuka eftersom förhållandena och stanken under däck var värre än uppe i friska luften.

Efter att besättningen lyckats laga bränslepumpen återupptogs kursen mot Stockholm, men sedan svenskön Ormsö (Vormsi på estniska) passerats blev det omöjligt att fortsätta på

Estlandssvenskar från Rågö evakuerade i Stockholm 1940.

FOTO: TT

grund av mörker, höga vågor och kraftiga vindar. Kaptenen beslöt då att vända båten och söka lä i ett sund under natten. Det var en nervpåfrestande väntan för flyktingarna ombord. Risken fanns att bli torpederad av en rysk ubåt eller att gå på en mina.

Lättnaden var därför stor när M/S Juhan på söndagen den 6 augusti lättade ankar och senare under kvällen satte kurs mot Grönskar, utanför Sandhamn. På måndagens morgon den 7 augusti bordades motorskonaren av svensk lots och sjöpolis, och klockan 10.00 nåddes slutdestinationen,

Flyktingförläggningen i Doverstorp mellan Norrköping och Falköping dit de flesta flyktingarna fördes.

FOTO: RICKUL/NUCKÖ HEMBYGDSFÖRENING

nen, Breviks brygga på Lidingö. Den fyra dagar långa båtresan var över och flyktingarna gick i land. Nu väntade ett nytt liv, i ett nytt land.

Från medeltiden och några sekler framåt hade de estlandssvenska bönderna, som ofta kombinerade fiske och jordbruk, en privilegierad ställning jämfört med sina estniska grannar. Medan de senare gradvis sjönk ner i livegenskap var de svensktalande fiskarbönderna självägande, fick vissa skattelättnader och behövde heller inte göra lika många dagsverken på godsens, som till stor del ägdes av balttyskar. De flesta av godsägarna styrde dock sina domäner med järnhand och gjorde vad de kunde för att försämrade estlandssvenskarnas villkor.

Det ledde till en rad rättsprocesser och klagomål från estlandssvenskarnas sida, med klen resultat. En av konflikterna fick tvärtom till följd att minst hälften av Dagös svensktalande befolkning, cirka 1 000 personer, deporterades – eller övertalades att flytta, åsikterna bland forskarna går isär – till Gammalsvenskby i Ukraina, 1781.

Estlandssvenskarna var dock vana vid prövningar sedan tidigare. Skattedokument visar att vissa byar låg nästintill öde på 1500-talet efter härjningar av "tatarer", troligen från Krim. »

”

Det var en nervpåfrestande väntan för flyktingarna ombord. Risken fanns att bli torpederad av en rysk ubåt eller att gå på en mina.

”

Morbror Alfreds regemente inkorporerades i Röda armén, tvingades strida mot tyskarna och under hösten 1941 stupade han, 22 år gammal.

Mathias Westerblom: dog i Gulag. FOTO: WIKIPEDIA

Angreppen ägde rum under många år från 1570, tills tatarernas framfart stoppades av den svenske kungen Johan III:s trupper.

Slutet av 1600-talet drabbades många estlandssvenska bönder av missväxt med påföljande hungersnöd, och i början av 1700-talet strök ett stort antal svensktalande med i pesten. Från 1800-talets början och framåt förlorade de flesta av dem också delar av de privilegier de haft tidigare, och armodet bredde ut sig.

Motorskonaren Juhan gjorde i augusti och september 1944 sammanlagt nio resor mellan Estland och Sverige. Transporterna av estlandssvenskarna skedde i samförstånd mellan lokala representanter för den tyska ockupationsmakten och den svenska staten, som bekostade det hela eftersom man kände ett ansvar att ”ta hem” fränderna på andra sidan Östersjön.

Estländska flyktingar vid den svenska östkusten 1940.

FOTO: TT

Men många estlandssvenskar hade redan tagit sig till Sverige på andra sätt, bland annat i egna båtar, efter att Estland inlemmats i Sovjetunionen 1940.

Andra flydde under den tyska ockupationen som inleddes i juni 1941, då de sovjetiska truppena tillfälligt drevs ut ur landet. Mina morbröder Algot och Paul till exempel. Paul hade som 20-åring blivit tvångsinkallad i den tyska krigsmakten och tvingats delta i belägringen av Leningrad. Han deserterade dock i samband med en permission i hemmet, i Österby på halvön Nuckö utanför Haapsalu, eller Hapsal som staden kallas på estlandssvenska. Algot, som var 18 år, stod på tur att bli inkallad och följde med i den lilla flyktbåt som han och Paul tillsammans med en grupp andra unga estlandssvenskar byggt i smyg. I augusti 1943 lyckades de under mycket dramatiska förhållanden nå Finland, varifrån de tog sig vidare till Stockholm.

Min äldsta morbror, Alfred, hade inte samma tur. Han gjorde värnplikten när Sovjetunionen annekterade Estland 1940. Alfreds regemente inkorporerades i Röda armén, tvingades strida mot tyskarna och under hösten 1941 stupade han, 22 år gammal.

På grund av sin relativa isolering under seklerna behöll estlandssvenskarna många av sina ålderdomliga sedvänjor och sinsemellan olika dialekter ända in på 1900-talet. När jag var liten förstod jag vad min mormor sa, medan mina kompisar inte fattade ett dugg – trots att hon ju pratade en form av svenska.

Man talade till exempel med öppet a-ljud, ungefär som i finlandssvenskan, använde flera diftonger liknande dem i gotländskan och hade många uttryck och en grammatik som påminde om den svenska som för många sekler sedan talades i det som idag är Sverige. Detta har väckt stort intresse hos språkforskare.

Under åren kring förra sekelskiftet försökte tsarväldet förryska estlandssvenskarna. Min mormor Pauline, född 1892, berättade att en dag när hon kom till skolan hade deras svensktalande lärare helt sonika bytts ut mot en ryskspråkig, och den elev som inte förstod ryskan, eller envisades med att tala svenska, fick stryk.

Kontakterna mellan de olika svenskspråkiga områdena i Estland var fram till slutet av 1800-talet inte särskilt täta. Det var först när nationalismen under denna tid gjorde sitt intåg även bland estlandssvenskarna, och ledde till en politik för att knyta dem närmare varandra, som de började betrakta sig som en enhetlig grupp.

Ett svenskspråkigt gymnasium upprättades. Präster, väckelsepredikanter och lärare kom över från Sverige för att verka i Estlands svenskbygder som nu började blomstra på nytt efter nedgången under första halvan av 1800-talet.

Premiärnumret av tidningen *Kustbon*, som fortfarande ges ut i Sverige, publicerades 1918 och fungerade som en förbindelselänk mellan de svenskspråkiga. En av tidningens första

Artikelförfattarens släktingar familjen Berkman som flydde till Sverige.

FOTO: PRIVAT

redaktörer var min mormors morbror, Mathias Westerblom, som under mellankrigstiden även satt i den estniska riksdagen som representant för estlandssvenskarna. I juni 1941, några veckor före den tyska inmarschen i Estland, deporterades han av den sovjetiska ockupationsmakten till ett gulagläger, där han avrättades eller gick under av umbäranden. Samma öde rönt flera andra av mina släktingar.

Sedan min mamma och hennes familj klivit av M/S Juhan på Lidingö fördes de så småningom till ett flyktingläger i Doverstorp, i Östergötland. Där vistades de tillsammans med tusentals

M/S Juhan transporterade flyktingar. FOTO: PRIVAT

andra flyktingar från Baltikum i ungefär ett halvår, varpå de slussades ut i det svenska samhället där behovet av arbetskraft var stort.

Även om integrationen överlag gick smidigt blev resultatet inte alltid lyckat. Min mormor och morfar hade varit hemmansägare med anställd piga och dräng i Estland. I Sverige erbjöds de jobb som statare. Även om de var vana vid hårt arbete hemma i Aiboland (Öboland),

som estlandssvenskarna kallade det område där de bodde, blev kontrasten stor och efter en tids slit lyckades de hitta en annan anställning.

Många av de nyanlända estlandssvenskarna hamnade genom svenska statens försorg i Roslagen där de kunde fortsätta sina liv ungefär som i Estland, med fiske och jordbruk.

Andra studerade vidare, som mina morbröder. Båda utbildade sig till ingenjörer. Liksom många andra estlandssvenskar lade de snabbt bort sin ålderdomliga dialekt för att smälta in i det svenska samhället. Vissa estlandssvenskar började till och med att använda andra, mer moderna, förnamn. Ett exempel är min mamma Paulina, som i vuxen ålder kallade sig Pia. I likhet med sina syskon gifte hon sig också med en rikssvensk. I Estland hade man av tradition gift sig inom folkgruppen.

När jag och min syster var små pratade vår mamma inte så mycket om flykten eller livet i Estland, troligen av önskan om att bli rikssvensk och smälta in. Men kanske var det också ett försök att bespara oss barn det trauma som det innebär att tvingas lämna sitt land, en tystnad som jag tror att många med liknande bakgrund känner igen.

Strävan efter assimilering och tidens gång har inneburit att det idag finns få personer som kan tala någon av de estlandssvenska dialekterna, laga estlandssvensk mat eller dansa som man en gång gjorde på till exempel Runö.

Priset för flykten och tryggheten i Sverige blev alltså ett mer eller mindre utplånande av den estlandssvenska kulturen, med dess 700 år gamla rötter, och om man vill hårdra det – folkgruppens undergång. Resultatet hade dock sannolikt blivit detsamma om de stannat kvar i Estland, fast betydligt brutalare, eftersom Stalin efter kriget såg med misstänksamhet på allt och alla som kunde förknippas med väst. ❀

”

Vissa estlandssvenskar började till och med att använda andra, mer moderna, förnamn. Ett exempel är min mamma Paulina, som i vuxen ålder kallade sig Pia.

Fallet med Swedbanks förra vd är på många sätt unikt. Birgitte Bonnesen dömdes i hovrätten för lösryckta uttalanden i pressen.

Detta är en argumenterande text. Alla åsikter är skribentens egna.

”

En alltmer panikslagen styrelse var väl medveten om att drevet hade fel, men såg sig likväl tvungen att avskeda Bonnesen för att signalera varumärkesvård.

Bank-vd dömd på lösa boliner

Av Jan Söderqvist

Det omskrivna målet mot Swedbanks förra vd Birgitte Bonnesen kallas ofta för ”Århundradets rättegång”. Många har hört talas om det. Alla inom det svenska näringslivet har garanterat hört talas om det. Somliga har åsikter om det. Men jag, som nu har sysslat med saken i mer än två år, har alltid svårt att förklara för intresserade vänner och bekanta vad det hela egentligen handlar om. Det är komplicerat. Svaret beror delvis på hur djupt man vill dyka i den enorma oceanen av processmaterial.

Vad är det som en bank-vd har gjort som kan vara brottsligt? Jo, såhär är det: Hon har den 23 oktober 2018 givit ett antal intervjuer i samband med att banken släppte sin tredje kvartalsrapport för året. Brottet är hur hon svarar.

Jaha, men det kan ju inte bara vara några intervjuer, hon är ju anklagad och nu också fälld i hovrätten för grovt svindleri, säger då vän av ordning. Då måste hon ju ha berikat sig själv på kuppen, eller hur? Nej, inte alls. Och det är det heller ingen som påstår. Här har vi, således, att göra med något så ovanligt som grovt svindleri av altruistiska skäl. Och då är vi ute i en juridisk terräng där just ingen svensk tidigare har satt sin fot. Fallet är på många sätt helt unikt.

SÅ DÅ HANDLAR DET alltså helt enkelt om att Bonnesen ljög riktigt rejält för pressen? Hon pratade upp aktiekursen, kantänka. Eller försökte undvika ett rättmätigt kursfall? Hon påstod att Swedbank inte hade några problem med sina AML-processer (Anti Money Laundering) i Estland eller övriga Baltikum, och så har man nu i efter-

hand kunnat konstatera ett flertal fall av penningtvätt under den aktuella perioden, 2007–2015. Är det så det ligger till? Nja, det är nu det börjar bli riktigt komplicerat.

För den fråga man måste ställa sig är ju följande: Om Birgitte Bonnesens uttalanden i pressen om Swedbanks arbete mot penningtvätt är både lögnaktiga och kriminella, exakt vad är då det facit mot vilket hennes intervjuer ska jämföras? Det är, enligt hovrätten, i varje fall inte verkligheten. Att den estniska finansinspektionen i februari i år fastslog att överhuvudtaget inget penningtvättbrott är begånget – det vill säga: att Birgitte Bonnesen såvitt man kan bedöma hade rätt i allt väsentligt – intresserar inte rätten, hur konstigt det än kan låta. Så vad är det då som är facit?

VAD ÅKLAGARNA PÅ Ekobrottsmyndigheten i Stockholm hävdar i sin gärningsbeskrivning är att Birgitte Bonnesen systematiskt har agerat vilseledande, att hon har fört inte bara marknaden och allmänheten bakom ljuset, utan även svenska och utländska tillsynsmyndigheter, samt dessutom den egna styrelsen. Hon har, menar åklagaren, agerat i maskopi med chefen för den avdelning som har att tillse bankens egen regel efterlevnad – *compliance*, som det heter på banksvengelska. Med flera.

Så vad är det hon och hennes medsammansvurna har försökt dölja och ljugna om i pressen? Jo, de där stora bristerna som fanns i de baltiska dotterbankernas bekämpning av penningtvätt. Men de fanns ju inte. Vi vet ju det nu. Den estniska åklagarmyndigheten har specialutrett detta med anledning av alla skrivelser och uppdagat noll fall av penningtvätt. Noll. Men det spelar ingen roll.

Är Birgitta Bonnesen missförstådd och dömd av medierna?

FOTO: STINA STJERNKVIST / TT

Ok, hur tänker rätten då? Vad är facit? Bäst är kanske att gå tillbaka till de båda brottsplatserna: dels Swedbanks huvudkontor i Sundbyberg, dels bankens kontor inne på Hamngatan i centrala Stockholm. Den 23 oktober 2018 presenterade Swedbank sin tredje kvartalsrapport och Birgitta Bonnesen gav drösviss med intervjuer. Resultatsiffrorna var extraordinärt starka, men alla reportrar ville prata penningtvätt.

SKÄLET TILL DET var alla skriverier, främst i *Berlingske*, och utredningar om en tvätteriverksamhet som skulle ha bedrivits mycket energiskt i Danske Banks filial i Estland. Här skulle svarta pengar från Ryssland ha processats och blekts enligt konstens alla regler och blivit skinande vita. Fantastiska fantasisummor så höga som 1 500–2 000 miljarder danska kronor nämndes (i så fall skulle varje litet öre som någonsin passerat banken och mer därtill komma från brottslighet). Vd Thomas Borgen fick hur som helst lämna sin post, den estniska filialen stängdes.

Och då tänkte svenska journalister att samma sak eller något liknande kanske pågick även i de svenska banker som hade verksamhet i Baltikum. Störst av dessa var Swedbank. Därför haglade frågor om penningtvätt i Baltikum över Birgitta Bonnesen den 23 oktober. Det frågades om transaktioner mellan Danske Bank och Swedbank.

Hade bankens egna undersökningar uppdatat något alarmerande? Bonnesen svarade lugnande. Hon var trygg med kvaliteten i bankens egna AML-processer och hon var inte orolig för obehagliga överraskningar. Det fanns inga lik i någon garderob (rubrik vald av TT). Man utredde och åtgärdade allt som verkade det minsta misstänkt. Och att detta i efterhand har visat sig vara korrekt, är alltså ingenting vi ska hänga upp oss på. Det kan, menar somliga, vara vilseledande i alla fall.

NÅGRA SOM ALLDELES avgjort menar just detta är en grupp reportrar på SVT:s *Uppdrag granskning*, som i den här vevan får en mängd läckt transaktionsdata från Swedbank i sitt knä och som bestämmer sig för att gräva vidare. Fyra månader efter kvartalsrapporten och alla intervjuer, den 20 februari 2019, sänds det första av tre reportage om Swedbank och baltisk penningtvätt, fyllt av de allvarligaste anklagelser man kan tänka sig.

Uppdrag granskning hävdar, exempelvis, att Swedbank låter sig utnyttjas av, och tjänar stora summor på, kriminella oligarker i Ryssland som skickar smutsiga pengar till skumma brevlådeföretag i London och diverse skatteparadis. Dessutom har banken, och Birgitta Bonnesen, martyrblood på sina giriga händer. Hurdå? Jo, Swedbank påstås ha tvättat pengar som härrör från

ett skattebedrägeri i Ryssland som fullbordades den 26 december 2007 när korrupta tjänstemän på det ryska Skatteverket betalade ut en summa motsvarande 230 miljoner dollar till tre tömda skalbolag som hade stulits från en amerikansk-brittisk affärsman, Bill Browder. Det var alltså en felaktigt utbetald skatteåterbäring, föranledd av i efterhand uppdiktade förluster i de tre bolagen, som alltså kontrollerades av gangsters.

HUR KUNDE *Uppdrag granskning* veta allt detta? Jo, de hade uppgifterna från Bill Browder själv och från andra journalister som spämt lyssnade till Browder med stora öron och som inte ifrågasatte någonting alls. Browder själv förekommer flitigt i reportaget. Han berättar om sin hjältemodige advokat Sergej Magnitskij, som egentligen var revisor, och som – enligt Browder – upptäckte bolagsstölden och skattebedrägeriet, anmälde alltsammans till polisen och därför blev inspärrad i häkte, torterad i ett knappt år och därefter ihjälslagen med gummibatonger.

Det är denne Sergej Magnitskij som fläckar Birgitta Bonnesens händer, enligt *Uppdrag granskning*. Att han i själva verket satt häktad som misstänkt för delaktighet i diverse skattebrott på order av Browder, och avled till följd av en rad sjukdomar och skändlig vanvård, framkommer inte alls.

Inte heller framkommer det att de transaktioner som reportaget bygger på är flera år gamla. Tv-tittaren upplyses heller inte om att samtliga sex-sju kunder som det är fråga om – *Uppdrag granskning* tror att det rör sig om 50, men i själva verket tillhör i princip alla dessa konton ett och samma bolagskluster – sedan länge, vi talar om tre år eller mer, är ”offboardade” (återigen banksvengelska), det vill säga: utkastade från banken.

REPORTERN GÅR OMKRING i London i november 2018, pekar på diverse fastigheter och säger (i presens) saker som att ”Både Swedbank och Danske Bank har kontohavare här, ett av bolagen är Townwood Sales som får runt 250 miljoner kronor från en handfull konton i Swedbank”. Vad som är sant är ju att Swedbank inte alls har någon kontohavare här, vare sig i februari 2019 eller i november 2018. Kundrelationen är avslutad sedan mycket länge.

Och den slutsats som då ligger närmast till hands är rimligen att vad Bonnesen och banken säger är korrekt: man har fungerande processer på plats för att upptäcka och motverka penningtvätt. När man ser något misstänkt, agerar man. Behövs det så tvekar man inte att offboarda aldrig så stora kunder. Det går kanske inte så snabbt som indignerade journalister önskar, men det finns lagar >>

Rättvisa skipas?

FOTO: OSCAR OLSSON/TT

”

Drevet pressar fram en förundersökning och så småningom ett åtal. Åklagarna refererar ideligen till *Uppdrag granskning* och tycks betrakta de tre reportagen som facit.

och regelverk att förhålla sig till. Man kan inte kasta ut bankkunder hur som helst. Och vad som inte heller framkommer i reportaget, är att de utslängda kunderna snabbt och smidigt flyttade över sina affärer till en av konkurrentbankerna.

MEN JOURNALISTKOLLEKTIVET har inte sällan en rätt sorglös inställning till faktakoll, så ett drev utan svensk motsvarighet blev det och aktiekursen dök dramatiskt. En alltmer panikslagen styrelse var väl medveten om att drevet hade fel, men såg sig likväl tvungen att avskeda Bonnesen för att signalera varumärkesvård. Det är så ett drev fungerar. Och deltagande är helt riskfritt. Man kan ha helt galet fel, men så länge man bara har fel i flock kan man enkelt ducka för alla eventuella förebråelser.

Drevet pressar även fram en förundersökning och så småningom ett åtal. Åklagarna refererar ideligen till *Uppdrag granskning* och tycks betrakta de tre reportagen som facit. Tingsrättens dom, avkunnad den 25 januari 2023, är väntad och kanske inte så juridiskt intressant. Bonnesen frias på samtliga åtalpunkter och på objektiva grunder. Tingsrätten går igenom en rad tidigare domar och konstaterar att för fällande dom krävs ”en relativt hög konkretionsgrad” och i regel även ”en vidhängande brottsplan med ett direkt syfte att berika sig på en efterföljande kursuppgång”. Och i det här fallet finns varken det ena eller det andra.

ÄVEN OM DREDET och åklagarna skulle ha rätt i att det fanns allvarliga problem i AML-arbetet i Baltikum och stora mängder misstänkt penningtvätt, saknas den nödvändiga konkretionen i Bonnesens intervjuvar, som rätten går igenom ett efter ett. Vidare, framhåller tingsrätten, kan den tilltalade inte lastas för vinklad rubriksättning eller annan redaktionell

hantering som per definition ligger utanför hennes kontroll. Alltså friande dom.

Sent på eftermiddagen den sista dagen innan den friande domen skulle vinna laga kraft, meddelar åklagarna att man överklagar till hovrätten. Nya sakframställningar med i allt väsentligt gammalt innehåll, ett enda nytt vittnesförhör, nya pläderingar. Och ny dom, som avkunnas den 10 september 2024. Birgitte Bonnesen döms nu för grovt svindleri och påföljden bestäms till fängelse i ett år och tre månader.

Vad har hänt? Hur resonerar man? Och vad är nu facit?

Jo, facit är fortfarande inte verkligheten, utan istället det hovrätten väljer att se som det rådande kunskapsläget i banken i oktober 2018. Vad man då lutar sig emot är främst en internrapport från den 20 september samma år som, enligt hovrätten, visar att det fanns en stor mängd misstänkta transaktioner mellan Swedbank och Danske Bank. Två av Bonnesens intervjuvar – ett till TT och ett till *Svenska Dagbladet* – bedöms då vara vilseledande i relation till detta facit.

OM DETTA KAN MAN säga mycket, men de huvudsakliga invändningarna är följande:

1. Hovrätten har missförstått den åberopade rapporten och blandar ihop brutto- och nettobelopp, det vill säga: det totala antalet transaktioner som skulle granskas för säkerhets skull blandas ihop med antalet misstänkta transaktioner.

2. Den åberopade rapporten innehåller en mängd allvarliga felaktigheter som en följd av illa valda algoritmer, vilket bankledningen var klar över både i september och oktober.

3. Hovrätten klandrar i hög grad Bonnesen för hårt redigerade nettouttalanden, det vill säga: svar som är utvalda och bearbetade av journalister. Att dessa citat är godkända av bankens presschef är irrelevant, de är inte godkända av Bonnesen. Den nyantering som rätten efterlyser finns naturligtvis inte i det urval av redigerade svar som nu finns att ta ställning till, det ligger i sakens natur.

4. Domen strider mot den tidigare hovrättsdomen (2018) i Saab-målet, där vd inte bedömdes vara ansvarig för lösräckta uttalanden i medierna.

5. Bonnesen hade alls ingen skyldighet att informera om internt arbetsmaterial som dessutom var högradigt bristfälligt, det vore verkligen att vilseleda marknaden. Med mera.

Högsta domstolen har nyligen beslutat att Riksåklagaren ska svara på överklagandet av hovrättens fällande svindleridom. Varför fortsättning följer.

Jan Söderqvist arbetar med en bok om fallet Birgitte Bonnesen.

Torys nya ledare avskyr woke

Det brittiska konservativa partiets ledare är ofta i hetluften. Med Kemi Badenoch kommer inte politiken att bli tråkig, skriver **PJ Anders Linder**.

Kemi Badenoch, dotter till nigerianska föräldrar, född i sydöstra London för 44 år sedan, blev i början av november ny ledare för Storbritanniens konservativa parti. Hon fick 56 procent av partimedlemmarnas röster, medan förre migrationsministern Robert Jenrick fick nöja sig med 44 procent.

Fram till 1960-talets mitt höll det konservativa partiet i Storbritannien inte på något så stökigt och oförutsägbart som val för att utse sina ledare. Efter överläggningar i slutna rum mellan gränsministrar, gärna med erfarenhet från cricketplanerna på Eton, tillkännagavs plötsligt vem som skulle ta över. Man brukade säga att den nye ledaren "trädde fram".

Efter att den 14:e earlen av Home trätt fram 1963 lämnat adelskapet bakom sig och som Alec Douglas-Home raskt förlorat parlamentsvalet 1964 bestämde man sig emellertid för en försiktig modernisering. Framgent skulle de konservativa ledamöterna av underhuset utse sin ledare i en öppen process. Partiet, som vid den här tiden var en väldig folkrörelse med över två miljoner medlemmar, hade ingen direkt talan. I Sveriges grundlag sägs att all offentlig makt utgår från folket, i brittisk tradition sågs parlamentet som demokratis innersta kärna.

1965 FICK EDWARD HEATH stöd av drygt hälften av kollegerna och blev ny toryledare.

Efter att Tony Blair vunnit sin jordskredsseger 1997 och förkunnat *Cool Britannia* blev det för svårt för tories att säga nej till bredare delaktighet och man gick över till dagens system. Genom successiva omröstningar i parlamentsgruppen vaskas två kandidater fram. Sedan får medlemskåren sista ordet genom att välja mellan de båda.

Det kan ha sina sidor med direktdemokrati i politiska partier, eftersom medlemmar brukar vara betydligt mer ideologiskt övertygade än väljarna i allmänhet och gärna utser kandidater som är samma andas barn. Så också i tories. För fem år sedan ville två tredjedelar av medlemmarna ha brexitivraren Boris Johnson och bara en tredjedel utrikesministern Jeremy Hunt.

Kemi Badenoch
väjer inte för bråk.
FOTO: ELLIOTT FRANKS/TT

Tre år senare ratades den teknokratiskt lagde finansministern Rishi Sunak till förmån för den yvigare Liz Truss, som fick avgå efter 50 dagar sedan hennes regering lagt en hårt kritiserad budget med stora och ofinansierade skattesänkningar.

ÄVEN 2024 SATSAR medlemskåren på det djärvare alternativet. Kemi Badenoch är ofta i hetluften och intresserar sig särskilt för den sorts kulturfrågor som gärna leder till laddade kontroverser. Hon är den första svarta ledaren för ett stort parti, men det har hänt väldigt mycket på kort tid i brittisk politik vad gäller synen på etnisk bakgrund, och jag tror att hennes ursprung kommer att ha rätt begränsad betydelse jämfört med hennes övriga egenskaper.

Hon är en tuffing som inte räds bataljer och van vid prövningar även utanför politiken: Hon har drillats på nigeriansk internatskola och har en skotskättad make som lagar haggis från grunden. Hon uttrycker förvåning över att så många välutbildade briter gärna baktalar sitt land och sin historia och faller undan för identitetspolitisk aktivism. Frihetens och den goda ordningens värden måste försvaras. För två år sedan publicerades en artikel av henne här i Axess och där skriver hon typiskt:

"I den nya åsiktstyrannens verklighetsuppfattning behandlas vardagslivet som

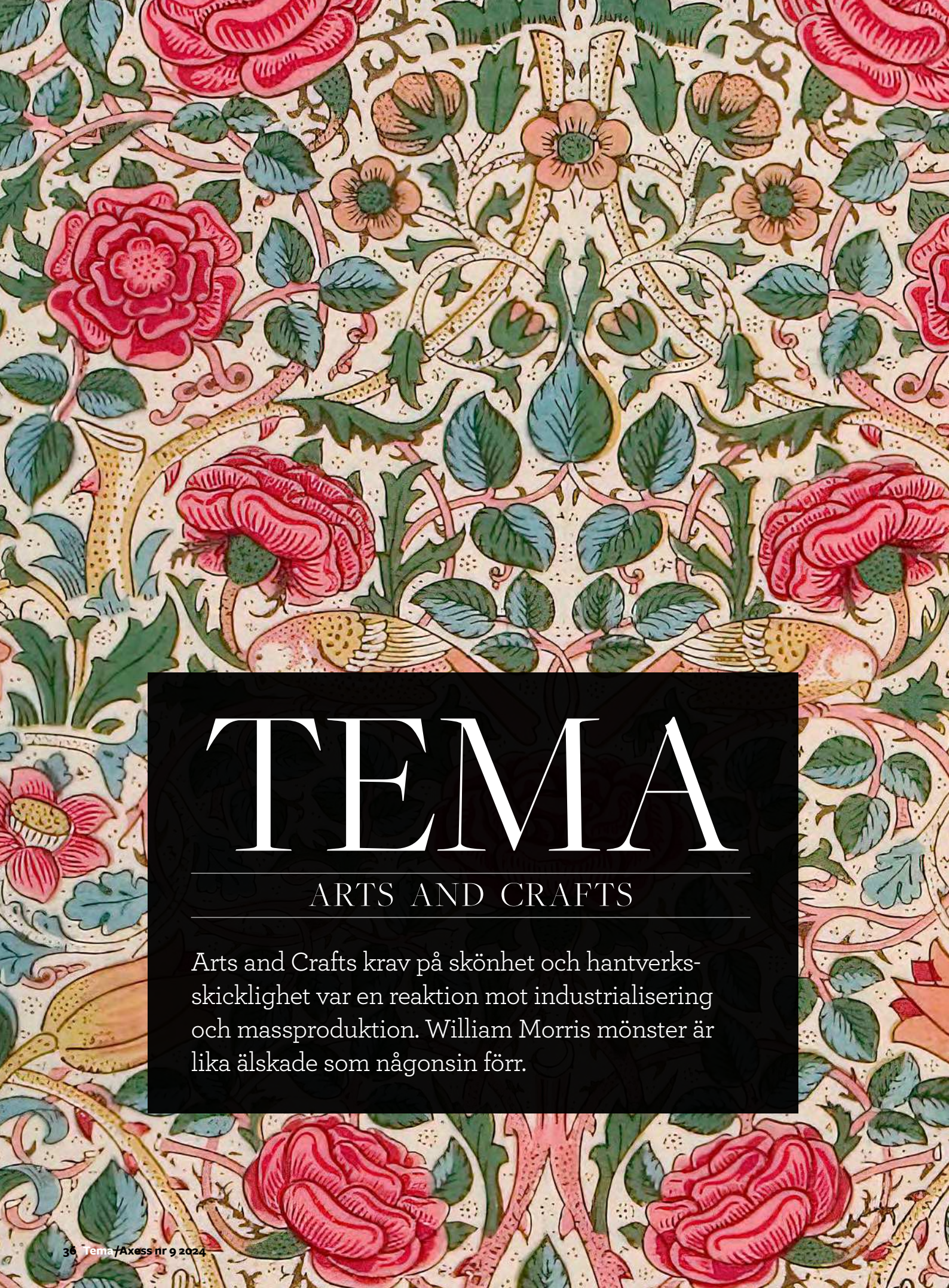
en förtrycksstruktur som i sin tur måste bemötas med aggression. Att tolerera befintliga strukturer är liktydigt med att stödja detta förtryck. Slagordet 'vit tystnad är våld' sammanfattar perfekt denna inställning, där åsikten att andras frihet ska tolereras målas ut som intolerant. En ond cirkel av ökande fientlighet och polarisering blir följden.

De nya åsiktstyrannerna anser att frihet är en bluff som låter dominanta grupper förtrycka marginaliserade. Individens frihet påstås vara en illusion.

Vi måste bekämpa denna uppfattning [...] Någon lösning på vår tids stora problem finns inte om vi mister tron på vår historia och berättelsen om den västerländska liberalismen."

Hennes kampanj har varit vag vad gäller policy, vilket hon motiverar med att partiet behöver klargöra sina principer och bygga förtroende innan det är dags för detaljerade förslag. Och så ska man grilla regeringen! Som andra politiska ledare kommer hon att behöva jämka sig och anpassa sina budskap, men det är svårt att tro att hon kommer att dagtinga med sin starka motvilja mot allt som kan kallas woke och innebär att man sätter grupptillhörighet framför enskilda människor.

Hon har motiga dagar framför sig, men den som följer hennes gärning kommer knappast att ha tråkigt. ✨

TEMA

ARTS AND CRAFTS

Arts and Crafts krav på skönhet och hantverks-
skicklighet var en reaktion mot industrialisering
och massproduktion. William Morris mönster är
lika älskade som någonsin förr.

William Morris tapet *Willow Boughs*.

FOTO: CLARA MOLDEN/TT

Revolutionen gick i stå – tapeterna finns kvar

I Arts and Crafts-rörelsen levde konst och politik i symbios.
Den protesterade mot en ful och orättvis samtid och
längtrade efter en mytisk forntid.

Av Svante Nordin

Arts and Crafts är från början inte bara en estetisk utan en politisk rörelse. Dess estetik vilar på en kritik mot den moderna europeiska civilisationen som självklart har politiska implikationer. Men vilka? En kritik mot den samtida civilisationen, industriell, borgerlig, kommersiell eller hur den nu närmare bestäms, förutsätter ett alternativ av något slag. Men finns detta alternativ i det förflutna, i framtiden eller bara i fantasin? Där delade sig meningarna.

John Stuart Mill talade om två gestalter som likt Herakles stoder bevakade ingången av Storbritanniens 1800-tal. De var utilitaristen Jeremy Bentham, en av den liberala förnuftsströms föregångare, och Samuel Coleridge, stor lyriker, men också filosof i idealismens tecken. Medan den förra representerade det torra, nyttoinriktade förnuftet, och därmed handel, pengar och industri, stod den senare för det pulserande hjärtat, fantasin, poesin.

Var det "förnuft" eller "känsla" som kunde visa vägen framåt? Var det välståndstillväxten i den nya marknadsekonomin, kanske kombinerad med liberala reformer, eller var det drömmar om en annorlunda typ av civilisation? Dessa var frågor som återkom i ständigt nya formuleringar i 1800-talets brittiska litteratur och filosofi.

Liksom poeten Coleridge i början av seklet bildat en pendang till filosofen Bentham bildade historikern Thomas Carlyle vid 1800-talets mitt en pendang till John Stuart Mill själv. Carlyles bok *Past and Present* (1843) hade mer än någon annan väckt frågan om "the condition of England". Den hade gjort det genom ett rasande angrepp på det moderna industrisamhället med dess förtryck av de fattiga och dess ohämmade miljöförstöring; den senare symboliserad av de rykande fabriksskorstenarna i Manchester och andra industristäder.

Carlyle hade fått medhåll av Charles Dickens, Elizabeth Gaskell och en rad andra av viktoriaanska romanförfattare. Deras kritik var social och hade liberal ekonomisk teori och liberal ekonomisk praktik i skottgluggen. Men den var också estetisk. Industrisamhällets fulhet med nedsotade städer och natur där djur och växter dog gav syn för saken. Vart borde man vända sig för att

hitta det gröna och glada England? Carlyle hade svaret klart. För honom och många av hans meningsfränder framstod den engelska medeltiden i ett förklarat skimmer. Medeltiden kom helt enkelt på modet.

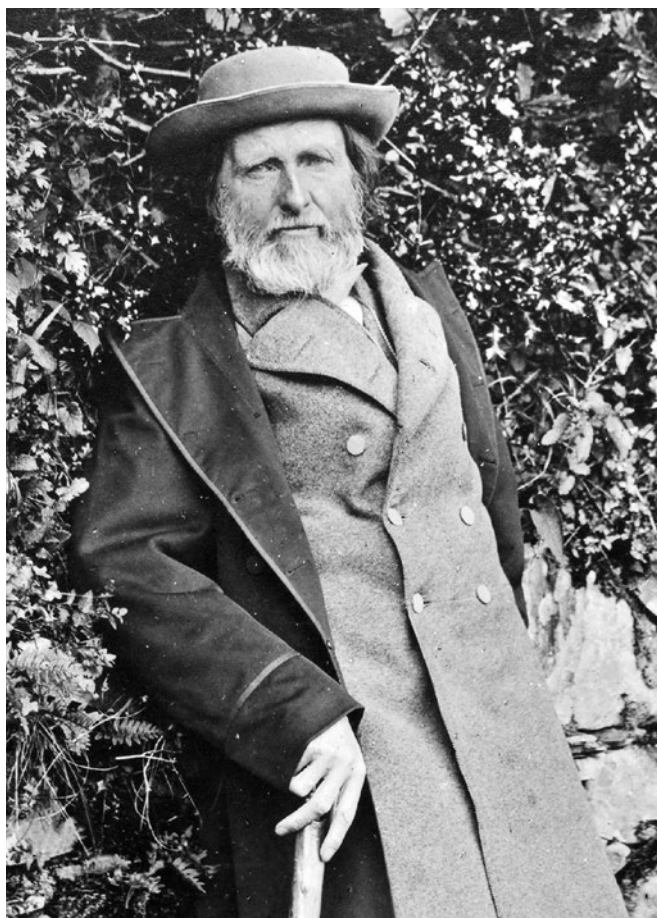
Kardinal Newman (1801–1890) ville återvända till den tid som romersk-katolska religionsförfäderna hållit helig. Den nygotiska arkitekturen hos Augustus Pugin och andra firade triumfer. Å andra sidan fanns det de som ville gå åt motsatt håll. Friedrich Engels var sålunda en stor beundrare av Carlyle och inspirerades av dennes syn på de arbetande klassernas läge i Storbritannien. Men han drog motsatta slutsatsen. Vägen gick inte tillbaka till medeltiden utan framåt mot socialismen.

Vid slutet av 1800-talet framträdde samma problematik i nya former. Herbert Spencer, redaktör för *The Economist* från 1848, och andra försvarade marknadsekonomin och förkastade alla statliga ingrepp. Andra intog den motsatta ståndpunkten. Kritiken mot industrisamhället kom till uttryck i en estetisk rörelse som inbegrep måleri och arkitektur, textilkonst och möbelkonst, men som också ville lägga grunden för en ny samhällstyp, en ny livsform. Portalgestalten denna gång blev John Ruskin, Carlyles lärjunge, men också pionjär för en ny konstsyn och för ett socialt reformprogram.

John Ruskin (1819–1900) var framförallt konstkännare och konstkritiker, konsthistoriker och arkitekturhistoriker. Han skrev om moderna målare och lanserade William Turner. För prerafaeliterna fick han avgörande betydelse. Målare som John Everett Millais, Dante Gabriel Rossetti och Edward Burne-Jones tog till sig hans teorier om konstens uppgifter.

Ruskin gjorde en distinktion mellan "vital beauty" och "typical beauty". Den förra var den sensuella, animaliska skönhet som våra sinnen upplever. Den senare handlade om konstens förmåga att återspegla en högre verklighet, att tillhandahålla en gudomlig symbolik. Ruskin var på flera sätt kritisk mot den romerska katolicismen, men såg ändå medeltidens katedraler som det mest storslagna exemplet på denna "typiska" skönhet. Åtskillnaden kunde

>>

Arts and Crafts fader John Ruskin (1819–1900).

FOTO: ALAMY

tillämpas även på målarkonsten. Den naiva fromheten hos Fra Angelico var enligt detta sätt att se överlägsen Rafaels tekniskt fulländade, men alltför sinnliga målarkonst. Det översinnliga ljuset, mystiken måste finnas med i bilderna.

Svärmeriet för medeltiden avspeglades även i Ruskins konst- och arkitekturhistorisk periodisering. Ruskin sökte sig till Venedig och andra italienska städer, vars arkitektur levererade material för hans teser. Renässansen innebar i hans ögon en sorts syndafall. Målare och arkitekter vände sig bort från det gudomliga till det inomvärldsliga och sinnliga. Därigenom representerade en civilisation på nedgång, en tomhet och upptagenhet av det materiella som kulminerade i den moderna industricivilisationen.

Varför var äldre tiders konst, arkitektur och vardagsföremål så överlägsna? Ruskin menade att det berodde på hantverksskickligheten. Medeltidens målare, byggare och hantverkare hade skapat med glädje, av stolthet över sin skicklighet, inte för profit. Då hade det funnits verkliga värden, inte bara marknadsvärden.

Med kokande vrede kastade sig Ruskin, liksom Carlyle, Marx och Engels tidigare gjort, över nationalekonomin, denna vetenskap som i hans ögon förvandlade allt värde till bytesvärde,

mätbart i pengar. Den ekonomiska vetenskapen liksom den kapitalistiska ekonomin hade förvandlat människorna till profit-hungliga girigbukar, ensidigt inriktade på egen fördel. Därför hade medeltidens hela skönhetsrike av yrkesstolthet, offervilja och hängivenhet gått i graven och ersatts av det viktorianska Storbritanniens förorenade värld av vulgära massproduktionsvaror.

Ruskin drömde om ett England utan ångmaskiner, utan fabrikskorstenar, utan järnvägar, där människorna åter skulle arbeta med sina händer, endast hjälpta av vindar och vågor. ”There is no wealth but life” (”Det finns ingen rikedom utom livet självt”) blev hans motto.

Tankarna omsattes i akademisk verksamhet. Ruskin blev 1870 Oxforduniversitetets förste professor i konsthistoria. Men också i socialt och konstnärligt reformarbete. Ruskin grundade gillet Guild of Saint George för att främja konsthantverket. Han engagerade sig för vägarbeten där han fick hjälp av Oxfordstudenterna. Han inspirerade till grundandet av arbetarklubbar med kulturella syften.

Ruskins äktenskapliga historia har blivit berömd. Han var starkt beroende av sina föräldrar, särskilt av fadern, en förmögen vinhandlare med stort konstintresse. Långa tider bodde han hemma hos dem. När han sedan gifte sig förmådde han inte fullborda äktenskapet, som upplöstes under hänvisning till hans impotens. Hustrun (Effie Gray) gifte sig istället med den mera dådkraftiga konstnären John Everett Millais som gav henne ett stort antal barn. Ruskin förälskade sig emellertid i en mycket ung flicka (Rose La Touche). När han friade till henne uppstod ett dilemma. Misslyckades han även denna gång skulle äktenskapet förfalla. Lyckades han fullborda det skulle skälet till det tidigare äktenskaps upplösning vara undanröjd och han skulle stå avslöjad som bigamist. Kanske bidrog detta äktenskapliga trasel till den psykiska sjukdom som Ruskin stundvis drabbades av. Hans vänner och släktingar var angelägna om att eliminera alla scener från äktenskapet från Ruskins omfattande självbiografiska anteckningar.

Ruskins inflytande var stort. Den unge Oscar Wilde deltog som Oxfordstudent i hans vägarbeten. Hela den estetiska rörelse som är förknippad med Wilde mottog impulser från Ruskin. Rörelsen var överhuvud på många sätt en revolt mot kapitalism och fabrikssystem, vulgaritet och källborgerlighet. Konsten för konstens egen skull ställdes mot nyttotänkandet. Det betyder inte att Ruskin själv gillade alla dess företrädare.

När Ruskin vände sig mot konstnären James McNeil Whistler och fann det oförskämt av denne att begära 200 guineas ”för att kasta en burk färg i ansiktet på åskådarna” kostade det honom en process för ärekränkning.

Ruskin fick även lärjungar som i först hand tog fasta på hans sociala program och hans protest mot kapitalism och industrialism. Den ryske diktaren Leo Tolstoj liksom den indiske profeten mahatma Gandhi inspirerades av hans budskap. Gandhi liknade Ruskin även däri att han sökte sig tillbaka till en forntid före industrialismens tidsålder, i hans fall ett utopiskt ”moder Indien” som föregått britternas värde med dess järnvägar och telegraflinjer.

Även i Sverige fick Ruskin betydelse. Ellen Key och Carl G.

”Ruskins inflytande var stort. Den unge Oscar Wilde deltog som Oxfordstudent i hans vägarbeten.”

ARTS AND CRAFTS

Laurin hörde till dem som anammade hans budskap om vackrare vardagsvaror och vackrare hem, om en estetisk renässans som inte bara skulle komma en konstnärlig elit utan de bredare massorna till godo.

Främst bland Ruskins lärjungar i hemlandet fanns William Morris (1834–1896). Morris var son till en förmögen fondmäklare i Londons City. Arvet från fadern underlättade hans konstnärliga aktiviteter på ett sätt som kan jämföras med Ruskins beroende av en förmögen bakgrund. Men saken görs mera paradoxal i fråga om Morris med tanke på hans socialistiska övertygelser. Om Ruskin var ärkekonservativ var Morris socialist eller anarkist. I båda fallen bar de politiska ståndpunkterna färg av en estetisk revolt mot industrisamhället. I själva verket hade Morris politiska anarkism utvecklats från en utgångspunkt hos Ruskin och dennes anti-kapitalistiska konstfilosofi och sociala program.

Denna anarkism hade naturligtvis få likheter med Marx och Engels socialism. Marxisterna accepterade maskinerna och industrin fullt ut och ville med dessa som grundval bygga det framtida samhället. Morris socialism var mycket mera radikal eller om man så vill ännu mera utopisk. En anslutning till utopin annonserades redan av titeln på hans berömda framtidsroman *New from Nowhere* (1891). Där skildras ett framtida idealsamhälle. Där finns inga pengar och ingen privat egendom och följaktligen ingen fattigdom, inga brott och inget polisväsende. Där finns heller ingen regering, inget parlament och ingen industri. Allt arbete sker för hand, frivilligt, under jublande glädje och till nytta för alla. Det är ett Schlaraffenland men ett Schlaraffenland där konsthantverket sätts i centrum.

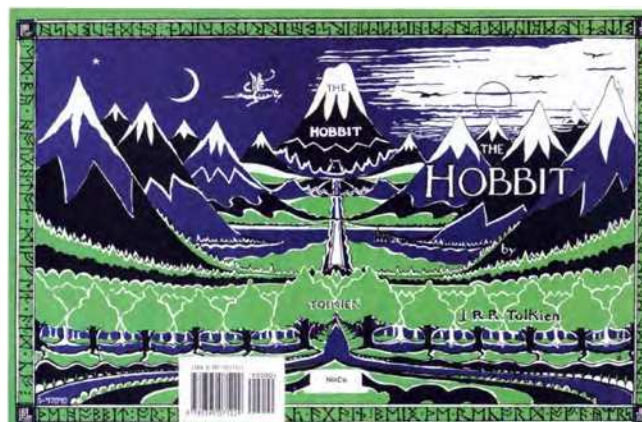
Morris såg inget skäl att avvakta förverkligandet av utopin innan han startade den "Arts and Crafts"-rörelse som är förknippad med hans namn. Han grundade "The Firm" 1861 och sedan detta företag avvecklats "Morris & Company" 1875. Man gjorde färgade glasfönster för kyrkor, möbelyg och tapeter. Morris tapetmönster blev särskilt berömda och stilbildande. Heminredning, arkitektur och vackra

"Renässansen innebar i hans ögon en sorts syndafall. Målare och arkitekter vände sig bort från det gudomliga till det inomvärldsliga och sinnliga."

William Morris (1834–1896) hem Red House.

FOTO: ALAMY

Fly bort från det fula och trista i JRR Tolkiens sagovärld.

FOTO: ALAMY

hus ingick i konceptet. Morris eget "Red House" i Bexleyheath förkroppsligade ett ideal av byggnadskonst och trädgårdskonst i harmoni med naturen. Det handlade om att återge kroppsarbetet dess värdighet och återvända till förindustriella framställningsformer. Morris inspirerade en "trädgårdsstad-i-rörelse" och en "tillbaka-till-landet"-våg. Att dessa produkter i motsats till fabrikenas massproduktion aldrig kunde nå ut till de mindre bemedlade hörde till motsägelserna i hans förkunnelse.

Förtecknen för allt detta var anarkistiska. Men Morris gjorde i praktiken tapeter, inte revolution. I likhet med Ruskin hjälpte han till att starta en utbildningsrörelse bland arbetarna med syften som konservativa, liberaler och socialister kunde engageras av.

Morris skrev inte bara utopiska romaner, utan också lyrik i stora mängder. Han lät sig inspireras av all världens sagor och berättelser. Den isländska sagan utövade en särskild attraktion. Men också den keltiska legendvärlden var viktig. Den medeltid i fantasin som skapats av Walter Scott, Lord Tennyson, Carlyle och Ruskin återfinns hos Morris. Det är kanske inte fel att påminna om hur Tolkiens *Sagan om Ringen* lockat senare generationer att fly bort från en fantasilös och trist nutid in i fjärran sagoriken. En mytisk forntid och en mytisk framtid kunde förenas genom protesten mot en oskön och deprimerande nutid.

Englands historia är dess drottningars. Det är ingen tillfällighet att drottning Victorias tidsålder fått namn efter henne. Men denna tidsålder rymde inte bara industrialism, teknik, massproduktion och ekonomisk välbefinnelse. Den rymde också reaktionen mot dessa ting. Den rymde en längtan bort från 1800-talet, till fantasivärldar i tid och rum, till solrosor, liljor, granatäpplen, fromma jungfrur, tappra riddare, skönhet och mystik. Vi har ärvt viktorianernas maskinpark, deras industri och handel, deras sport och uppfattning om fair play, men också deras imaginära landskap och drömmar om en konst och ett konsthantverk som skulle kunna öppna portar mot dessa landskap.

Svante Nordin är professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.

Skönhet på svenska

Arts and Crafts influerade nationalromantikens konstnärer och författare när de flyttade ut på landet för att söka det autentiska livet.

Av Elisabeth Svalin Gunnarsson

Kanske var det myten om hur det en gång var och drömmen om hur det borde vara som låg bakom den svenska Arts and Crafts-rörelsen? Den industrialism som varit på frammarsch sedan 1800-talets mitt hade fört med sig ett helt nytt samhälle där tekniska framsteg och massproduktion visserligen gav välfärd och goda inkomster för en växande medelklass, men för arbetarna också ökad trångboddhet och sjukdomar och en alltmer förorenad miljö. Förändringarna sågs av många som ett hot och man tog avstånd från det nya med en obehaglig känsla av att ha förlorat det som tidigare byggt en gemenskap ur vilken man kunde hämta identitet och trygghet.

Istället blickade man nostalgiskt bakåt, bort från den förfulade nutiden till den svunna tid av lugn och ro då byarnas liv gick sin gilla gång och hantverkarens arbete värdesattes. Man ville bort från det grälla, plottriga och konstlade. Tidens nya anda var det naturliga, vilda och otämjda; det enkla, folkliga och en fri och böljande stil. Det gamla hade blivit modernt.

Samtidigt var Sverige i full färd med att etablera sig själv som en modern nation, med en gemensam svensk identitet som kunde bära idéerna om en ny tids människa med rötter i det förflutna. Ett blomstrande folk krävde djupa, vårdade rötter.

Detta nyfödda intresse för den svenska folkkulturen fick folklivsforskaren Artur Hazelius att börja samla in det försvinnande allmogesamhällets föremål och folkminnen. Resultatet blev den Skandinavisk-Etnografiska samlingen som öppnade i Stockholm 1873 och Nordiska museet 1907. Men däremellan skapade Hazelius också Skansen, en levande plats för byggnader, folkliv, natur och hantverk som öppnade 1891 och var världens första fri-luftsmuseum. Skribenten Gustaf af Geijerstam sammanfattade tidens känslor med orden: ”Ty som en dröm verkade på mig denna utställning av gammalt svenskt liv, som en stor folklig dikt, omsatt i realiteter.” Här kunde den överciviliserade stadsmänniskan se och lära av bondens liv som romantiskt framställdes utan pessimism och nutidens problem.

Skansen blev ett konstnärligt uttryck för nationalism och en samlingspunkt för intellektuella och konstnärer. Det blev ett titt-skåp in i det gamla och inspiration för det nya man ville skapa, på samma sätt som Victoria and Albert Museum fungerade för William Morris.

Runt om i Sverige startades hembygdsföreningar som gjorde stora insatser för att dokumentera och bevara det gamla allmogesamhällets kultur, folklöre och inte minst textil och folkdräkter – ett område där kvinnor som Karin Larsson, Otilia Adelborg och Emma Zorn var engagerade.

Vågen av nationalism och natur- och hembygdsromantik fick många svenska konstnärer som bött och verkat i Frankrike att flytta hem. De hade varit på jakt efter det fantastiska ljuset och funnit det i Normandie och i Grez men nu såg man ljuset i Sverige. Hem! lydde ropen, allt fanns ju att få i Sverige och kanske rent av ännu bättre. Nu ville de söka sina rötter, bosätta sig på landet, skaffa hus, trädgård och måla sin verklighet där. Livet skulle levas enkelt och lugnt i harmoni med by och trakt, gamla hantverk och byggnadstraditioner.

Inspiration från den brittiska Arts and Crafts-rörelsen och motsvarigheter som skotska Glasgow-skolan och österrikiska Wiener Sezession nådde Sverige genom tidskrifter och böcker. Arkitekterna Carl Westman och Lars Israel Wahlman influerades till exempel av britterna Mackay Hugh Baillie Scott, Norman Shaw, Philip Webb och Charles F A Voysey, men underströk att idéerna måste omplanteras i den svenska myllan – annars blev det bara en ny stil bland andra.

Svensk natur, hemslöjd, allmogeliv skulle ge landet en ny sund och modern stil och ingå tillsammans med det fornnordiska arvet i ett nationellt program som skrevs av Wahlman och Westman år 1900. Liksom Carl Larsson, Anders Zorn och författaren Ellen Key reste de till London för att se utställningar och möta företrädare för rörelsen på plats och deras intryck och upplevelser återges i reseberättelserna.

De ville ersätta massfabricerade föremål med det handgjorda och omsorgsfullt skapade. Allmogens skickliga hantverkare blev en förebild i att skapa både det vackra och det funktionella. Önskedrömmen var att föremålen och möblerna skulle vara tillgängliga för alla; över- och medelklassen som fastnat i tidens borgliga livsmönster och tunga snirkliga inredning likaväl som arbetarklassen, även om den, enligt tidens syn, måste ges bildning för att rätt kunna förstå värdet. Men liksom i andra länder insåg man snart att detta var en utopi som inte alla hade råd att dela.

Det konstnärliga uttrycket var inte det enda som förmedlades. Det handlade inte bara om en stil utan om ett nytt sätt att tänka och leva sitt liv. Kanske satte detta djupare spår i dåtidens människor än artefakterna och idag kan vi se det återfödas i nygamla livsstilar.

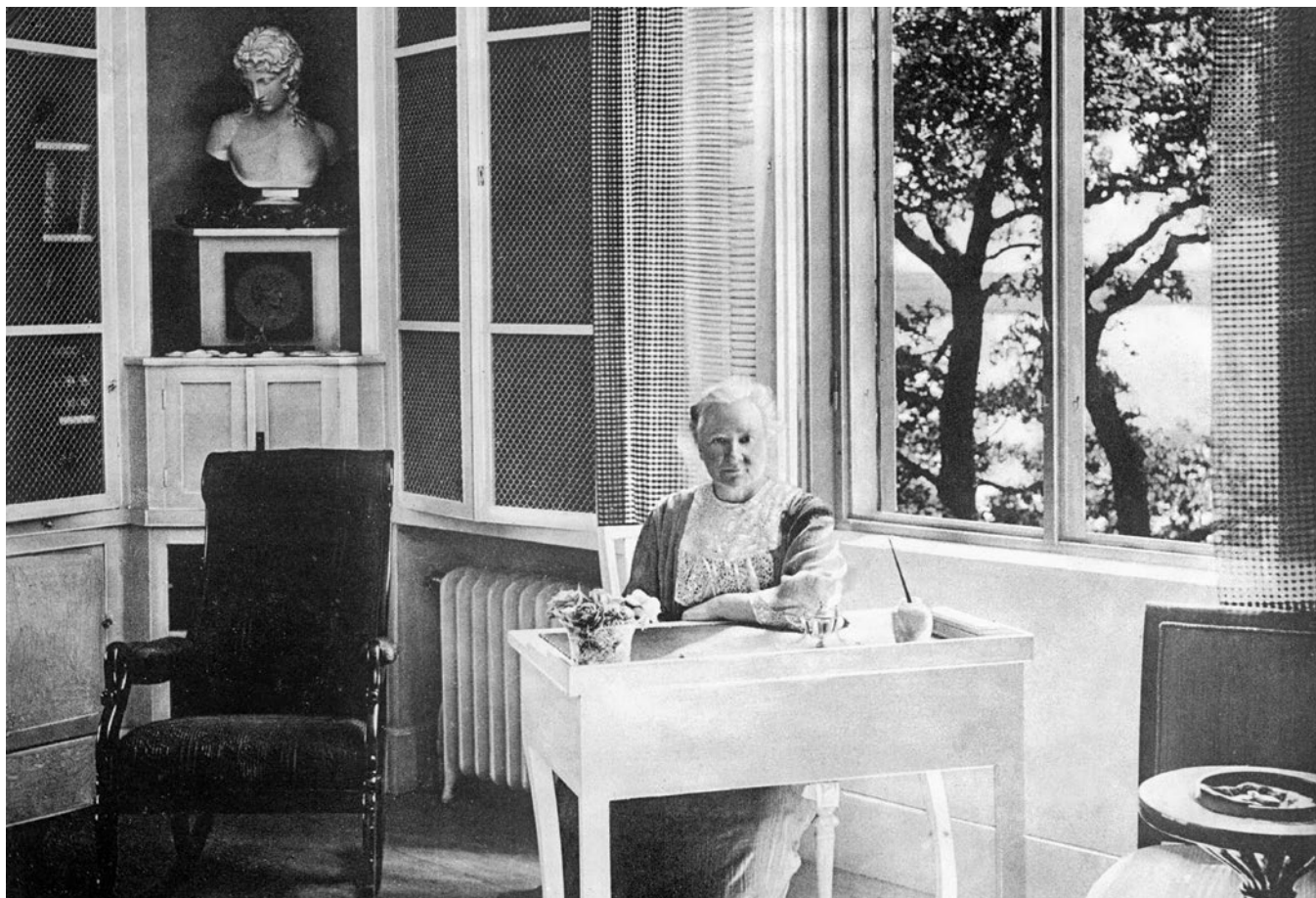
Det sanna livet kunde nu endast levas på landet, i den förlorade hembygden. Konstnärerna Karin och Carl Larsson, Christian Eriksson och Anders Zorn var bland de första att flytta ut som sin tids grönåvågare. Karl-Erik Forsslund, författare och folkbildare byggde sitt hem Storgården helt enligt John Ruskins idéer om huset som en produkt av klimat, landskap och folklynne. Gården »

ARTS AND CRAFTS

Karin Larsson i studion.

FOTO: ALAMY

Ellen Key i sitt hem vid Vätterns strand.

FOTO: TT

verkar ha växt upp ur jorden, byggd av barrskogens stammar och med vita knutar som ekar av björkens stam. Husets röda färg är jordens blod, hämtad från koppargruvans djup.

Författare som Selma Lagerlöf, Ellen Key och Erik Axel Karlfeldt följde efter. Deras pennor skrev fram idéerna och berättelserna. Tonsättare som Hugo Alfvén och Wilhelm Peterson-Berger tolkade i sin nationalromantiska musik naturens alla toner ur det landskap som målarnas penslar spred ut över duk och papper.

De gav människorna, miljöerna, tonerna och orden nya uttryck men i en traditionell kostym. Från deras konstnärshem spreds idéerna om att leva fritt, att odla sin jord, äta sina egna grönsaker och ge barnen en mjukare uppföstran, fylld av lek och naturupplevelser och lässtunder iorstugan. Men också att skapa och bygga vidare på gamla hantverksskunkaper.

Hemmen blev omskrivna och bilderna som publicerades i böcker och artiklar runt sekelskiftet och skapade en väg av efterföljare. Svenska arkitekter fick allt fler beställningar på lantliga villor och privathus men även stadsplaner i den nya andan.

Att leva i Sverige, / på äng och i dal, / i skogar på sjöar, / i gröna bladsal / Se det är att vara! / Se det är ett liv, / att dela med vänner, / med ungar och viv!

"Allmogens skickliga hantverkare blev en förebild i att skapa både det vackra och det funktionella."

De som bäst förverkligade Arts and Crafts teorier var Karin och Carl Larsson (1853–1916 och 1859–1928). På Lilla Hyttnäs skapade de ett hem och en värld som varit stilbildande sedan dess. Den enkla lilla stuga de fick av Karin Larssons far var först ett sommarnöje men blev från 1901 ett permanent hem för dem och deras sju barn.

Den blev också utgångspunkten för det allkonstverk som skulle rymma deras liv och arbete. Med åren byggdes den ut och om helt efter deras egna idéer; i skiftande stilar och med stor variation i utsmyckningarna.

Verandan och konstnärateljén kom först. Redan där ser man inspiration från Arts and Crafts men också från bergsmännens gårdar – till exempel den höga vita skorstenen och de låga, avlånga, småspröjsade fönstren. Utsmyckningen var egensinnig; vindflöjlar formade som djur och målarpaletter, ateljéns yttervägg som pryddes med snideri ur *The Book of Kells* och fiffiga blomsterhyllor.

Genom åren fortsatte man att bygga ut och inlemmade även en äldre stuga som flyttats till gården. Huset växte organiskt för att fylla deras behov.

De var sällan stadda vid kassa; istället fick de skapa med det som fanns tillgängligt och göra det mesta själva, som en del i sin konstnärliga kreativitet. De roade sig säkert också när de skapade sitt hem tillsammans. Karin Larsson var ofta drivande i arbetet, särskilt när det gällde färgsättning, hon sågs som den bättre koloris-

ARTS AND CRAFTS

Lilla Hyttan i Sundborn var ett allkonstverk.

FOTO: TT

ten av dem båda. De blandade högt och lågt av föremål, konst och möbelstilar och skapade även egna möbler med former som drar mer åt det moderna än allmogens former.

Paret Larsson var beresta och belästa. De talade engelska, tyska och franska och inspirerades av hela Europas konstliv utöver Arts and Crafts. Deras bibliotek är en skattkista av tidens europeiska konstdidskrifter. Där finns även Ruskin i svensk översättning: *Huru vi rätt skola förstå konsten*. *Tankar om konstens betydelse* som gavs ut 1900 och innehåller utdrag ur hans stora verk om venetiansk konst och arkitektur *The Stones of Venice*.

Självklart fanns även den tongivande brittiska konstdidskriften *The Studio* som de prenumererade på från 1893. År 1907 blev de själva omskrivna där, men i en ganska avmätt artikel. I deras hem blandades de svenska uttrycken med de nya idéerna på ett högst personligt sätt. De tvingade, som skribenten Gustaf Näsström sade, "Ruskin och *The Studio* att tala dalmål".

Karin Larsson vävde, broderade och skapade, ofta med blommor som motiv. I trädgården fortsatte hon att väva och brodera fram blomsterrabatter, fria och okonstlade till färg och form. Hon fann motiv överallt i naturen; ett pären som lagt sig tillrätta på en dukant eller en insekt som fladdrat in och bitit sig fast i en bård. Karin

Larssons sätt att skapa konst och hem och ordna sin vardag skedde efter eget huvud. Hon plockade upp idéer från när och fjärran men omformade dem; i slutänden syns alltid hennes hand tydligast.

Ett evigt sommarregn fick Carl Larsson att fästa familjens vardag på papper; frusna ögonblick som ändå lyckades förmedla så mycket liv att det spiller över i vår tid och lockar oss. Bilderna publicerades i ett antal böcker som gjorde hemmet känt för en vidare publik. Först kom *De mina* 1895, därefter *Ett hem* 1899, *Larssons* 1902, *Spadarvet* 1906 och *Åt solsidan* 1910. De såldes i stora upplagor i Sverige och den tyska utgåvan, som var en sammanslagning av de tre första böckerna, såldes i 360 000 exemplar.

I böckerna öppnade sig de ljusa och vackra rummen mot naturen. Men det var inte bara hemmets utseende som förtrollade läsarna; själva livet hos Larssons var lika lockande och beskrevs på ett roande sätt med Carl Larssons frejdiga språk. Visst fanns det mörka dagar, men det var vardagslyckan i sin enkelhet som hyllades – det informella livet i ett hus där inget finrum fanns. Deras vardagsfester som firar just ingenting eller allting. Det triviala och det märkvärdiga – allt är lika viktigt. Familjens lättsamma sätt att leva och ta sig an vardagen förundrade och inspirerade många läsare, men förskräckte också en del.

Runtom huset skapade de trädgårdsrum för handarbete, lek, läsande, odlande och vila. Trädgården var de självständiga

»

Trädgården var central. Bron av Carl Larsson.

FOTO: TT

barfotaungarnas egen fantasivärld. Där intogs frukost om sommaren, dracks namnsdagskaffe och eftermiddagste och viktigast av allt – kalasades på kräftor. Vid måltiderna satt alla tillsammans och deltog i samtalen, även de sju barnen.

Oderlandet var nödvändigt för deras kosthållning och trädgården ingick i Karin Larssons domäner. För henne var det en plats för skapande i lika hög grad som i huset. Maken var alltid ivrig att prova nytt, gärna vara först i byn med sina grönsaker och hon var nyfiken på nya sorter som till exempel den trädgårdssyra de ätit i Frankrike och tomater som var ovanliga i Sverige på den tiden.

På Lilla Hyttnäs möttes Carl och Karin Larssons i ett gemensamt allkonstverk där liv, arbete och miljö gick hand i hand. Konsten skulle levas, konstnären stå mitt i sitt verk och i vardagen. Karin Larssons konstnärliga öga ordnade miljöerna så att de blev lockande för hans pensel och betraktaren. Hon plockade och arrangerade blommor i vaserna, hon övervakade detaljer och hon godkände bilderna när de var klara.

Det goda hemmet blev en symbol för något mycket större; ett sätt att leva sitt liv på ett enkelt och vackert sätt. Hemtrevnaden var varpen i livets väv och utan den kunde livet aldrig bli vackert och sant. Så förde paret Larsson ut budskapet om konstens uppgift att skapa andlig hälsa och kraft i vardagslivet.

Man kan undra vad som hade blivit av Arts and Crafts-rörelsen svenska avlöpare utan Lilla Hyttnäs och bilderna från Sundborn. Där trädde naturen, hemtrevnaden och människornas gemenskap fram som det mest åtråvärda. Där vajade den svenska flaggan som en symbol för det lilla livet i den stora världen. "För att kunna älska det hela måste man börja med att älska delen", sade Carl Larsson. Och det hela, det var den stora gemensamma torvan Sverige.

En av dem som gästade Lilla Hyttnäs var författaren, ideologen och pedagogen Ellen Key (1849–1926). Hon skrev ett fyrtiotal böcker och skrifter och slog igenom internationellt 1900 med *Barnets Århundrade*. Hennes böcker översattes till 26 språk.

Som varm anhängare av Arts and Crafts och John Ruskin spred hon idéerna i Sverige. Sommaren 1900 för hon även till London för att se saker och ting på plats. Hon förfasade sig över hur det

stora utbudet av konsumtionsvaror fick människor att förlora känslan för det äkta och gedigna. Men äkta skönhet kunde bli allas egendom och där framhöll hon Larssons och deras hem som en av de bästa förebilderna om man ville skapa ett vackert och gott hem där estetiken och det vackra genomsyrade allt.

Redan i *Skönhet i hemmet* 1897 gav hon – ganska mästrande – praktiska råd för hur detta kunde uppnås med enkla medel. Det handlade inte om att rakt av kopiera det gamla; trots allt var det en ny värld man levde i, med andra levnadssätt och vanor. I sann hygienisk anda ville hon släppa in ljuset, ha enfärgade tapeter och stabila möbler, gärna med hemvävda tyger och vackra, enkla bonader på väggarna. Starka färger rekommenderas: "Man kan om man har smak, nå en mycket vacker effekt med distinkta, kraftiga, klara, väl sammansatta färger, till exempel gult och blått, grönt och rött, rött och djupblått."

Detta ville hon föra ut genom folkupplysning och folkfostran, skrifter och utställningar. Tillsammans med vänner gjorde hon 1899 en utställning på Stockholms arbetarinstitut där praktiska och vackra standardinredningar för arbetarhem visades. Med utgångspunkt i det befintliga visades vad som kunde ändras och förändras. Sol, färg, renlighet och trädgård skulle förbättra arbetarnas liv och syn. Smak, menade hon, är en människas förmåga att förstå och ta in naturens hemligaste sanningar och låta skönheten genomströmma allt – från vardagsföremål till katedraler.

Hemmet i Sundborn hölls fram som ett föredöme för alla, inte minst Karin Larssons sätt att smycka rummen genom enkla och naturliga medel. Hon fyllde, enligt Key, hemmet och barnasinnets med dagliga glädje- och skönhetskänslor och skapade visionen av sommaren:

"Om man vill se ett hem, vilket med enkla medel nått det hemtrevligaste och originellaste artistiska intryck, då bör man besöka målaren Carl Larsson uppe i Sundborn i Dalarna. Ty lyckligtvis är det ej stoffets dyrbarhet, som avgör skönhetsvärdet vare sig i byggnad eller bohag." (*Skönhet för alla*).

År 1911 bosatte sig Ellen Key på Strand, huset hon byggt vid Vätterns strand. Nu kunde hon leva på det "riktiga landet", där man "arbetar, oroas och glädjes", och genomföra sina idéer i verkligheten. Planerna för trädgården där "vilt och tamt" skulle mötas var omfattande. Köksträdgården skulle digna av frukt, bär och egna grönsaker, omgiven av rosengårdar och den vilda naturen utanför. Det skulle ge "känslan av att leva i en dröm", men det var mycket mer arbete än hon trott. På hennes favoritplats, *Solbadet*, ville hon ägna sig åt lyssnandets andakt, i solens, månens och i stjärnornas sken.

Känslan för vardagsskönhet, menade hon, bäst given i barn domen, öppnar människans ögon för nya världar. Den gör upplevelsen av omvärlden rikare och skapar fullödiga människor. Utgångspunkten var hemmet; skymningsbrasan som ger minnen, skönhetslängtan och drömmar. En skönhet som inte är lyx, utan istället förädlar och fördjupar människan, som Key skriver i *Skönhet för alla*: "Man arbetar bättre, mår bättre, blir vänligare och gladare, ifall man i sitt hem, det må vara hur litet som helst, möter vackra former och färger på de ting med vilka man omger sig."

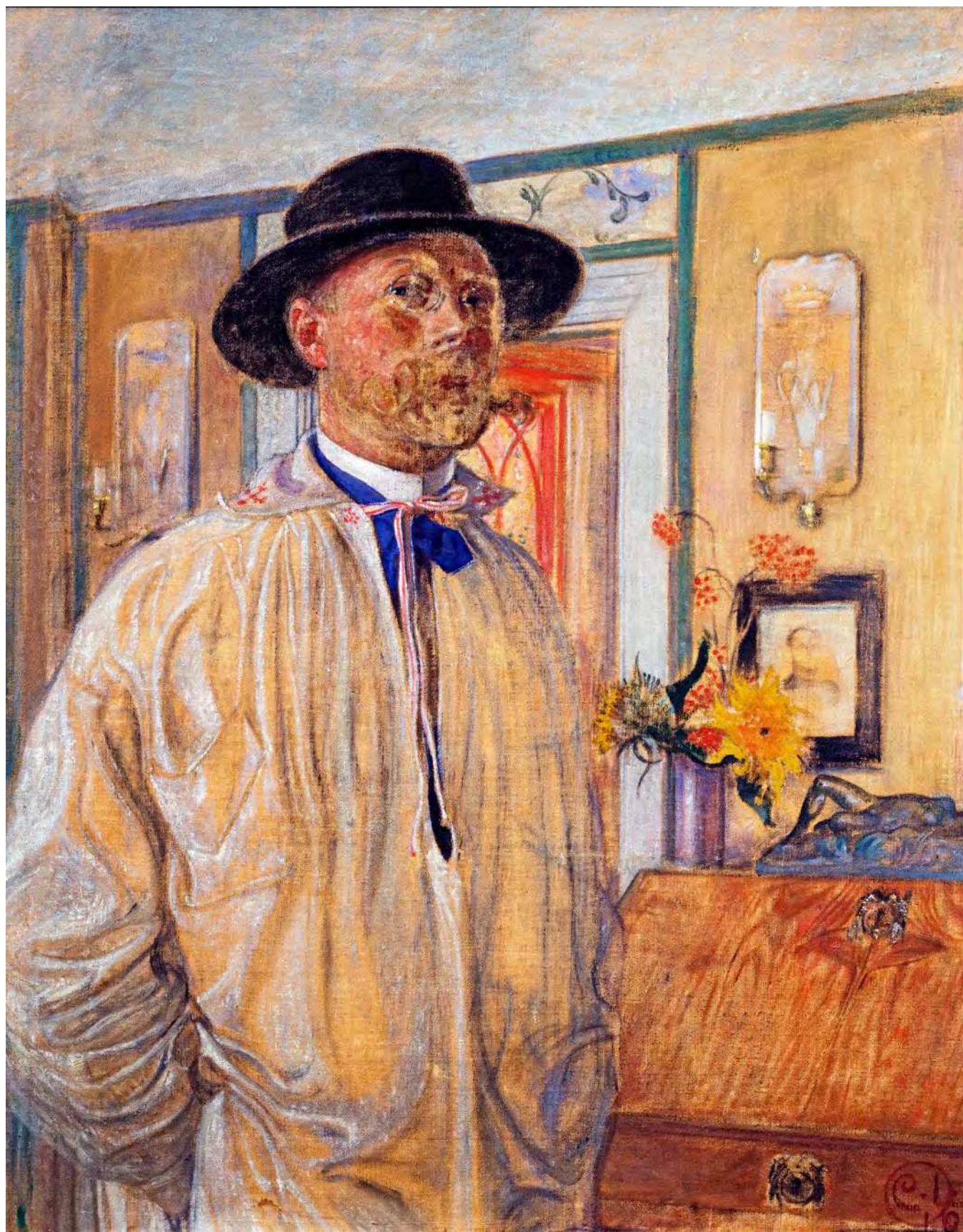
Elisabeth Svalin Gunnarsson är huvudredaktör för Arts and Crafts. Idéer som formade världen som kommer på Stolpe förlag 2025.

ARTS AND CRAFTS

Draperiet Kärlekens ros.

FOTO: CARL LARSSON-GÄRDEN

Carl Larsson, Självporträtt, 1905.

FOTO: ALAMY

I skuggan av sin hustru

Karin Larssons betydelse är enorm. Men utan Carl Larssons målningar hade inte Sundborn erövrat svenskarnas hjärtan.

Av Katarina Barrling

Det är aldrig för sent att få en lycklig barndom. Den övertygelsen verkar ha drivit Carl Larsson genom livet, viljan att återskapa den lyckliga barndom han själv aldrig fick.

Ingen konstnär har präglat Sverige som Carl Larsson, och han har gjort det via sina bilder av hemmet i Sundborn. De historiska scenerna i hans monumentalmålningar må vara aldrig så storslagna, det är det lilla livets vardag i hans Sundborn som gjort Larsson till Sveriges mest älskade konstnär, den fattige lille gossen som arbetade sig upp ur rännstenen, genom motgångar och svårigheter, till förmögenhet och extraordinär berömmelse, ett liv som hämtat ur en Dickensroman.

Hans Sundborn? invänder kanske läsaren. *Hans?* Sundborn skapades minst lika mycket av hustrun Karin. Sundborn hade inte blivit lika vackert utan henne. Sundborn hade inte *blivit* utan Karin. Huset var en gåva från Karins familj, Karin som bar Carl genom tillvaron, tog hand om hushållsorganisation, modeller, mängder av barn och en strid ström av gäster – samtidigt som hon odlade, vävde, broderade, stickade och stoppade strumpor. Hennes bidrag till Sundborn var såväl praktiskt som estetiskt, och för Karin hängde praktik och estetik dessutom samman. När hon formgav möbler, textilier, och kläder skulle de vara både vackra och användbara. Man kan tvista om hur nydanande hon (och Carl) egentligen var. De hämtade inspiration från många håll. Men även om allt inte var nytt under solen, var det ändå nytt för svensk borgerlighet.

Karin Larsson var dessutom mer nydanande i sina stilval än maken. En gungstol hon ritade ska snickaren inte ha velat bära in förrän efter mörkrets inbrott, orolig som han var att den modernistiska tingesten skulle skada hans hantverkarkyrke. Karin väjde varken för det moderna eller det mörka. På hennes broderier bereds även världskriget plats, och när hon väver ett draperi med kärlekens ros får också ormen vara med. Karin tillför det solgula och rosa stråk av svart. Utan henne hade inredningen kunnat kvävas av sötslingrande idyll.

Allt detta är sant. Samtidigt har senare decenniers enträgna nit att lyfta fram Karin Larssons makalösa insatser inneburit något av en *overshooting*. Vi får numera så ofta höra om Karins storhet att vi tenderar att glömma Carl Larsson, på motsvarande sätt som hustrun tidigare orättvist skymdes av den berömde konstnärsmaken. Karin Larssons betydelse är enorm, men utan Carl Larssons filter hade Sundborn inte tagit sig in i svenskarnas hjärtan. Sundborn i sig är en sällsynt vacker och intressant plats, som säkerligen hade dragit kulturintresserade beundrarskaror även utan Carl Larssons målningar. Men det är sagoskimret i hans bilder av

Sundborn som gör platsen förtrollad. Det är ett sagoskimmer som hämtar sin näring ur hans geni, och en del i det är minnena av en djupt olycklig barndom, och viljan att sent omsider få en lycklig barndom. Och att sprida den.

Ett av mina allra första minnen är en bild av Carl Larsson. Den sitter på ett julpapper, och visar dottern Brita med luva, äppelkorg och tända ljus, en blandning av Idun och tomtennis. När Carl Larsson såg Brita ska han ha utbrutit: *Stå still!* Och så målade han av henne.

Julstämningen som Carl Larssons bilder framkallar gör dem tacksamma så här i juletid. Vid sidan av alla andra tider på året då, så länge det är en känsla av idyll som ska framkallas. Eller varje vaken timme under dygnet: från morgonens bestyr till fotogenlampans ljus över matsalen, *när barnen lagt sig*. Just så lyder också titeln på en av Carl Larssons mest kända målningar. Det är egentligen svårt att använda uttrycket "en av Carl Larssons mest kända målningar", eftersom det är så många av hans målningar som är en av hans mest kända målningar.

Att Carl Larsson döper en tavla till *När barnen lagt sig*, säger något om barnens betydelse. De är allestädes närvarande, barnen, och barndomen, den lyckliga barndomen, speglad genom Carl Larssons omisskännliga stil. Han kunde sannerligen måla, och som han visade det i de luftiga akvarellerna från Grez-sur-Loing. Men i Sundborn träder också tecknaren fram. Människor och föremål ramas in av mörka konturer, och ytorna fylls med färg. Med sina klara linjer och rena färger leder stilen tankarna till senare tids tecknade serier. Det är en sällsynt lyckad syntes av inspiration från olika håll: japanska träsnitt, franska impressionister, Botticelli, jugend och dalmålningar, och i kombination med de personliga motiven, direkt igenkännbar. Det är en stil som inte gör anspråk på att vara en direkt spegling av verkligheten, utan som väljer att ge verkligheten en sagolik inramning.

Matsalen, Mammans och småflickornas rum, köket, trädgården och blomsterfönstret, alla har de suttit inramade över Sverige – och ramat in Sverige. Ta Sundborns vackra hembiträde Martina. I polkarandig blus och vit hätta, stod hon år ut och år in med sin frukostbricka på omslaget till den mest spridda kokboken, *Hemmets kokbok*, utgiven mellan 1903 och 1994. Och under ett antal år prydde akvarellen *Kräftfångst* insidan av alla svenska pass, inte ens en sedel eller ett frimärke kan konkurrera med den institutionaliseringen.

Och så alla dessa prylar: tabletter, servetter, brevpapper, böcker, tygkassar, handdukar, askar, burkar, mattallrikar, dukar, suddgummin, brickor, nyckelknipor, glasspaket och pussel. »

En kollektiv souvenirshop till bredden full av svensk hemtrevnad. Det enda som saknas i massmångfaldigandet är plastdockor. Eller varför inte en animerad film om Lisbet, Pontus och de andra? Var-enda kuliss finns ju färdig och klar, med borden dukade, blommorna vattnade och sångarna trivsamt obäddade.

I Carl Larssons tempel över lycklig barndom finns också en plats ägnad Carls egen barndom. Där har han samlat de skärvor av lycka han lyckades skrapa samman. Den ligger i änden av den smala gång som leder till Carl Larssons ateljé, talande nog kallad *Heliga hörnet*. Här samlar han, som han säger, ”reliker” från sitt barndomshem: ett ungdomsporträtt av den älskade modern, den lilla psalmbok hon satt och grät över när hon inte orkade annat, några tavlor, och så Carls egen dopskål, den som hans egna Sundbornsbarn också skulle komma att döpas i. Väl framme i ateljén möter vi så barnet Carls hembygd förevigad, i monumentalformat. Det är *Skolungdomens korum på Ladugårdsgårde*, förlagan till en fresk för Norra Latinläroverket. Här, i barndomens landskap, återfinns nu den vuxne Carl, med dottern Kersti på axlarna, och, återigen, hans mor.

Carl Larsson föds dock i Gamla stan, i slutet av vårmånaden maj, 1853. Men snart ska familjen flytta till Ladugårdsgården, nuvarande Östermalm, på den tiden en blandning av förfallna hus, ladugårdar och stall. De fattigas kvarter. Även hans familj var fattig, och i självbiografen *Jag* beskrivs misären, så långt från Sundborns glada jular och frukostar i det gröna. Hans enda syskon, lillebror John, tillika faderns favorit, är sjuklig och dör vid knappt nio år.

Fadern är inflyttad från Sörmland. Där, i Hammarby, hade släkten en liten gård. Han har nu svårt att anpassa sig till stadslivet, hoppar på de arbeten han kan finna: kusk, mjölnare, spannmålsbärare, ångbåtseldare. Mamman arbetar som tvätterska. Det är från hennes sida det konstnärliga påbrået kommer: fadern var hantverksmålare på Kungliga slottet.

Carl Larsson växer upp på Grev Magnigatan, där familjen får bo hyresfritt mot att fadern tar hand om gård och gata. Men i praktiken sköts arbetet av barnet: uppstigning klockan fem, sopa, huga ved, och hämta vatten med ok och ämbar nere vid Strandvägen. Under vintern skottar han snö och hackar is ur rännstenarna. En gång är han så utmattad att när modern kommer ut vid sjutiden ligger han avsvimnad i en snödriva.

När den åldrade Carl Larsson blickar tillbaka är det inte arbetet och svälten som är värst. Det är, och han skriver att han skäms att säga det, människorna. Med dem följer lungsot, blodiga slagsmål, mord och rån. Och trångboddhet. Husen vid Grev Magnigatan liknar hotell, långa gångar kantade av rum, och varje rum bostad för två, tre familjer: ”eländet, smutsen och lasten frodades där, puttrade och pyrde hemtrevligt, frätte och förruttnade kroppar och själar”. Pojken Carl fångar råttor med händerna, dödar dem, och lägger dem i små kistor han byggt och målat gröna. Så beskriver Carl Larssons sin barndom.

De umbäranden han skildrar var inte ovanliga. Stora delar av Stockholm levde i misär. Även om staden var på väg in i framtiden, med handel, sjöfart, stat och militär, ledde urbanisering och tilltagande trängsel till förslumning. Det är Carl Larsson föds, 1853,

plågar en av flera koleraepidemier landet. När han fyller tretton, 1866, är det dags igen. Människor dör som flugor. Likvagnarna går i skytteltrafik. För att mota smittan skulle trappor och gångar rökas med tjära, och även det arbetet lägger fadern på pojken. Med en hink upphettad sten och tjära, springer trettonåringen upp och ned för trapporna, in i de trånga gångarna. Han blir själv sjuk, men överlever, enligt honom själv tack vare moderns renlighet. Carl betygar henne gång på gång sin kärlek, lyfter fram hennes omsorg och tapperhet.

Hemarbetet gör att Carl långa perioder inte kan gå i skolan, väl där har han svårt att anpassa sig till den ordning som gäller, och får ofta stryk av den stränge magister Jakobson. Men även om den åldrade Carl Larsson tycker att Jakobson var onödigt hård, är slutomdömet gott: en ”*plikttrögen och utmärkt lärare*”, en ”*hedersman*”, och vem vet vilket ”*rysligt slödder*” det blivit av eleverna om magistern varit snällare. Det är också magister Jakobson som ser Carls begåvning och gör så han kan läsa vidare vid Konstakademien.

Faderns hårdhet däremot, ger djupare sår. Han som förbannar den dag sonen föddes, han som lägger skulden på Carl och hans lekar för den sjuklige Johns tragiska död.

Men Carl Larsson beskriver också strimmor av ljus. Han har blick för det vackra. Han plockar blommor som han målar av. Han besöker grannen, en sömmerska med väggarna fulla av gamla modejournalplanscher, njuter av denna ”*skönhetsvärld*”. Och mormor och mamma sprider glädje med de små medel de nu har.

Mormors lilla hem med alla tavlor som morfar målat, idylliska landskap och kungliga kopior. Och de vackra litografier och pasteller som modern för med sig till hemmet, de ”*reliker*” Carl Larsson långt senare ska hänga upp i Sundbornhemmets heliga hörn.

”Men Carl Larsson beskriver också strimmor av ljus. Han har blick för det vackra. Han plockar blommor som han målar av.”

Arts and Crafts-rörelsens store mästare, ärke-estet William Morris, såg skönheten som en kraft i jämlikhetens tjänst. Carl Larsson delade den övertygelsen. Endast det bästa är gott nog åt folket –

endast det vackraste är vackert nog. I den andan ville han upplysa svenskarna, och han gjorde det genom att dela sina sagolika bilder av det vackra Sundborn.

Det ligger en historiens ironi i att just bilderna från Sundborn blivit den mest massproducerade konst Sverige har. Arts and Crafts-rörelsen stod för genuint hantverk, och avskydde industriell massproduktion. Och visst kan man sörja det skimmer som går förlorat när de vackraste målningar hamnar på prylar i plast och plåt. Inte ens en aldrig så välgjord bok kan förmedla originalens skiftningar. Å andra sidan: kanske ligger en förklaring till Carl Larssons genomslag i att han lyckades fånga en genuin känsla, en känsla som tränger igenom allt brus, en känsla som till och med överlever plasten i en nyckelknippa.

Det för oss tillbaka till Carl Larssons erfarenhet, den som hans känsla bottnade i, barndomen. Till skillnad från sina många olycksbröder och olyckssysstrar fick han möjlighet att förvandla minnet av den olyckliga barndomen till något vackert. Och kanske är det inte bara sin egen sorg Carl Larsson bearbetar med sina bilder av lycka, utan ett helt lands kollektiva sorg över alla dessa olyckliga barndomar. Och med sig har han det hoppfulla budskapet: *Det är aldrig för sent att få en lycklig barndom.*

Katarina Barrling är docent i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

ARTS AND CRAFTS

Brita som Idun, 1900. Carl Larsson målade fram den barndomsidyll han aldrig hade.

FOTO: ALAMY

När utopismen löpte amok

Hur idén om idylliska trädgårdsstäder kapades och resulterade i kulturförstörelse under svensk efterkrigstid.

Av Lars Anders Johansson

Hemkommen från ett möte med den revolutionära organisationen The Socialist League faller William Guest i sömn. När han vaknar upp befinner han sig i ett framtida England som omdanats till ett klasslöst samhälle utan privategendom, valuta, domstolar, fängelser, äktenskap och skilsmässor. Så börjar William Morris (1834–1896) framtidsroman *News from Nowhere*. De större städerna har försvunnit och människorna har återvänt till det idylliska livet på landet, där hantverket återigen har fått ersätta industriell tillverkning.

Att Arts and Crafts-rörelsens tongivande tänkare och dess främsta ansikte utåt var politiskt radikal hindrade inte att han samtidigt var en framgångsrik företagare. Redan 1861 grundade han Morris, Marshall, Faulkner & Co, senare omdöpt till Morris & Co. Firman existerar än idag. Arts and Crafts-rörelsens inflytande på allt från möbeldesign och inredning till stadsplanering och arkitektur kan knappast överskattas. Faktum är att den rentav inspirerade andra rörelser – vilka i efterhand framstår som Arts and Crafts raka motsats.

News from Nowhere (1890) skrevs som ett svar på den amerikanske socialisten Edward Bellamys utopiskildring *Looking Backwards*, som hade kommit ut några år tidigare. Även om både Morris och Bellamy var socialister skilde sig deras framtidsvisioner på betydande punkter. En sådan var teknikens roll i skapandet av det klasslösa samhället.

Medan Bellamy betraktade industrialiseringen som ett medel för förverkligandet av det socialistiska projektet, och teknikutvecklingen som en väg till att befria arbetarna från arbetsbörjan, menade Morris att målet borde vara att återskapa glädjen och meningsfullheten i arbetet, så som det enligt honom hade varit före den industriella revolutionen. I Morris utopi tycker människor om att arbeta och var och en sysslar med det som den tycker om och är bra på.

Medan Bellamy bejakade urbaniseringen betraktade Morris städerna med misstro och i hans framtidsberättelse har de ersatts med pittoreska byar, utspridda över den böljande engelska landsbygden. Det var lika mycket en framtidsvision som en längtan tillbaka till en svunnen guldålder, med drag av det agrara och hantverksbaserade medeltida samhället.

Morris projekt var, som också Svante Nordin redogör för på sidan 39, inte bara estetiskt, utan sammanhängande med hans sociala och politiska strävanden: konsten skulle vara för alla och skönhet en del av vardagen. Genom hantverk, bättre arbetsvillkor och lokaler skulle arbetslivet återfå sin glädje och mening.

Författaren JRR Tolkien (1892–1973) stod långt ifrån William Morris politiskt, men delade dennes kritik av industrialismen. I *Sagan om ringen* uttrycks detta närmast övertydligt i kapitlet *Fylke rensas*, där den ondskefulla trollkarlen Saruman lägger under sig de godmodiga hobernas idylliska rike Fylke. Han förslavar invånarna och tvingar dem att arbeta i fabriker som spyr ut svart rök över det skövade landskapet. Genom Tolkiens författarskap skulle Arts and Crafts-rörelsens medeltidsvurm och kritik mot det moderna samhället få nytt liv hos en ny publik under den andra halvan av 1900-talet.

Till Sverige kom dock Arts and Crafts-rörelsens idéer långt tidigare. Redan 1891 startade anglofilen och museimannen Erik Gustaf Folcker butiken Sub rosa som sålde importerade industritillverkade konstprodukter från England. Tillsammans med sin bror Daniel sålde Erik Gustaf Folcker tapeter, tyger, möbler och keramik till den bildade över- och medelklassen i Stockholm. Bland kunderna fanns kungaparet, prins Eugen, författarna Ellen Key och Oscar Levantin, förläggaren Albert Bonnier och arkitekten Ragnar Östberg, vilka alla kom att påverkas av Arts and Crafts-rörelsens estetik och idéer.

Mellan åren 1896 och 1912 var Erik Gustaf Folcker sekreterare och redaktör för Svenska Slöjdföreningen och dess tidskrift *SST*, som senare skulle byta namn till *Form*. Svenska Slöjdföreningen hade grundats redan 1845 med syftet att värna kvaliteten hos svenska slöjdprodukter, som ansågs hotade av industritillverkningen och av den låga kvaliteten hos föremål från utbildade hantverkare. Som ett led i denna strävan att höja hantverkskickligheten grundades i Stockholm Tekniska Skolan (SST), som idag heter Konstfack.

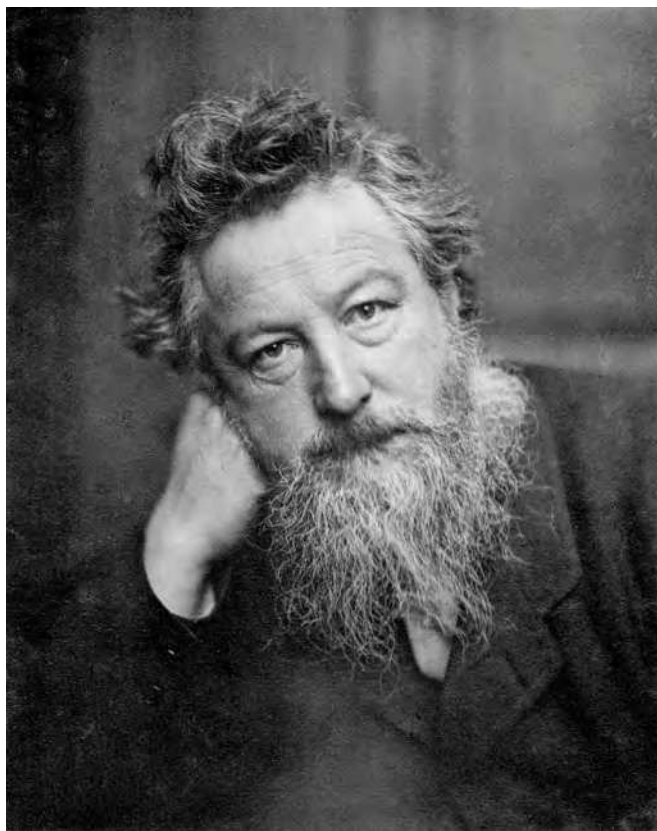
Under 1870-talet flyttades föreningens fokus från hantverk till formgivning i den växande konstindustrin. När Folcker tog över som sekreterare kom den att inrikta sig på ändamålsenliga »

ARTS AND CRAFTS

Mina mardrömmars stad, Stockholm 1968.

FOTO: ÅKE MALMSTRÖM/TT

Den utopiska tillbakablickaren William Morris.

FOTO: ALAMY

vardagsvaror och möbler, i enlighet med Arts and Crafts-rörelsens idéer. Svenska Slöjdföreningen hade stor påverkan på utvecklingen inom svensk formgivning, genom SST och genom de stora utställningar som man arrangerade: Stockholmsutställningarna 1851 och 1866, Konstindustriutställningen 1909 samt inte minst Stockholmsutställningen 1930. Till den sistnämnda får vi anledning att återkomma – men låt oss först utforska ett annat område, där Arts and Crafts-rörelsens tankegångar levde vidare på ett oväntat sätt.

William Morris och hans meningsfränder hade reagerat på de usla levnadsförhållandena för arbetare i industrialiseringen och urbaniseringens spår. Hans radikala lösning var att helt sonika överge både städerna och industriproduktionen. En annan engelsman, Ebenezer Howard (1850–1928), tänkte i mer pragmatiska banor. Influerad av såväl Arts and Crafts-rörelsens landsbygdsvurm och utopister som Edward Bellamy sökte Howard finna en medelväg; ett sätt att bygga städer som kombinerade fördelarna med den industrialiserade storstaden och fördelarna med att bo på landsbygden.

Ebenezer Howards lösning blev vad han kallade för trädgårdsstaden. 1898 lanserade han idén i pamfletten *To-morrow*:

”Parallellt med trädgårdsstäderna växte nya villasamhällen fram för den frisinna borgerskapen, till exempel Djursholm där medlemmar ur den progressiva kultureliten gavs möjlighet att förverkliga sina idéer.”

a Peaceful Path to Real Reform (senare återutgiven som *Garden Cities of To-morrow*). Hans idealsamhälle utgjordes av en central stad med 58 000 invånare, omgiven av ett antal satellitstäder med vardera 32 000 invånare, sammanbundna med varandra och centralorten med järnväg. Varje trädgårdsstadsenhet skulle vara självförsörjande och när en enhet var färdigbyggd och fullt bebodd skulle en ny börja byggas. De cirkelformade satellitstäderna med bostäder och industrier skulle vara omgivna av grönskande landsbygd, och alla bostäder ha tillgång till trädgårdar för egen odling och rekreation.

Howard var inte bara en utopist och drömmare utan en social reformator som strävade efter att omsätta sina idéer i praktisk handling. Han grundade organisationen The Garden City Association som samlade in medel från rika filantroper för att bygga den första trädgårdsstaden Letchworth, norr om London. Howard ville tillämpa sina socialistiska idéer i projektet i form av kooperativt ägande, men donatorerna var inte lika intresserade av detta.

Den som i stor utsträckning kom att förverkliga den första trädgårdsstaden i Letchworth var stadsplaneraren Raymond Unwin (1863–1940). Han var i ännu högre grad än Howard inspirerad av Arts and Crafts-rörelsens idéer som han försökt popularisera i boken *The Art of Building a Home* 1901 ihop med arkitekten och stadsplaneraren Richard Barry Parker (1867–1947). Unwin och Parker ritade stadsplanen för Letchworth, som blev betydligt mer organisk än Howards symmetriska visioner för den perfekta framtidsstaden.

Det var också i Unwins version som trädgårdsstadsidén under de kommande årtiondena snabbt spred sig över världen. I Sverige byggdes Gamla Enskede söder om Stockholm, Örgryte och Änggårdens trädgårdsstäder i Göteborg och Ljungsbro utanför Linköping. Trädgårdsstäderna var mindre utopiska än Howards koncept, men likväl nära sammanlänkade med en social reformagenda. Arts and Crafts-rörelsens anda levde vidare i den nationalromantiska, ofta medeltidsinfluerade, arkitekturen och de böljande, organiska stadsplanerna.

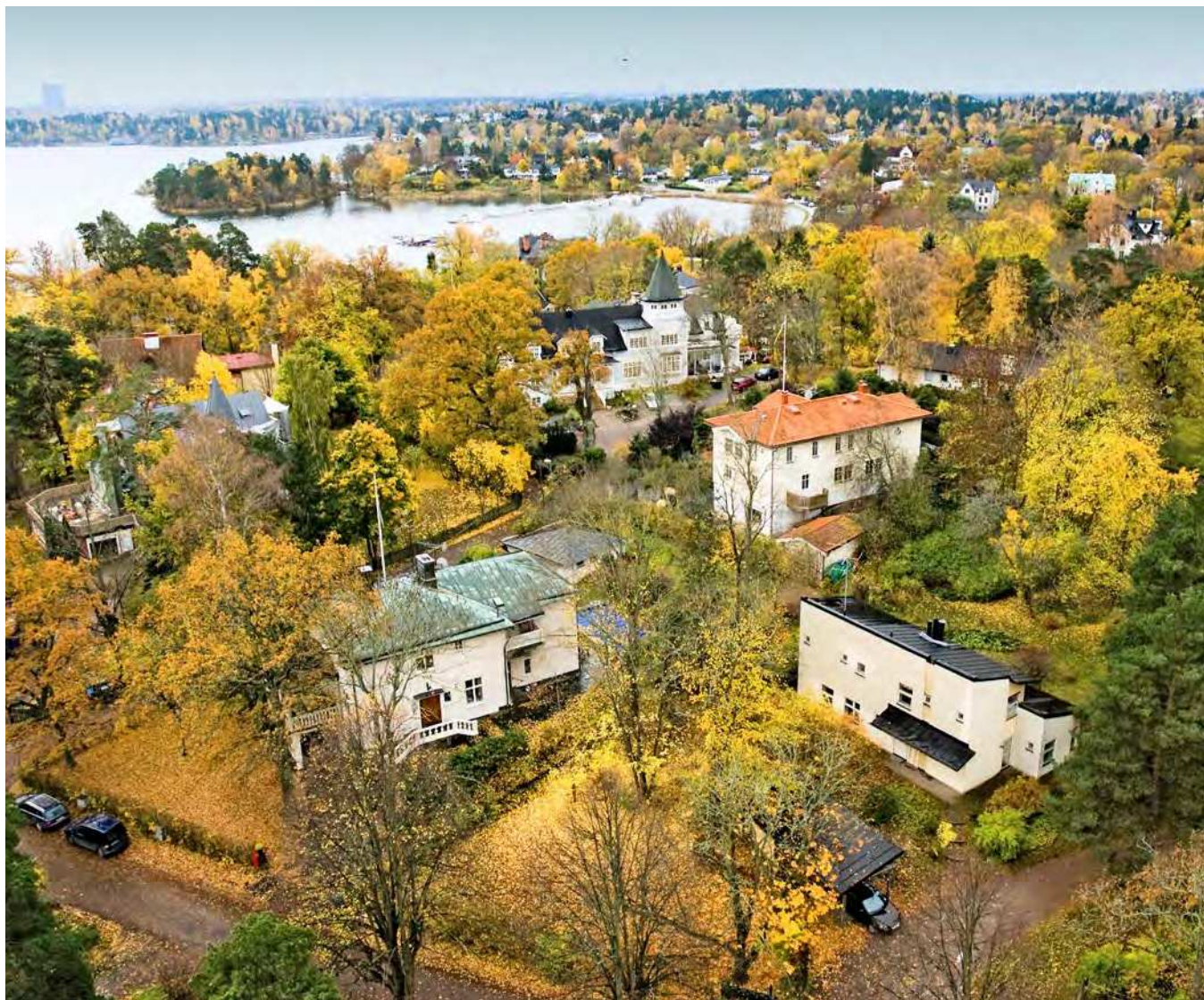
Trädgårdsstädernas popularitet var en reaktion mot trångboddheten och de bristfälliga sanitära förhållandena i de täta innerstäderna som byggts under andra halvan av 1800-talet. Hur illa det kunde vara ställt i Stockholm vid denna tid har målande skildrats av Per Anders Fogelströms romansvit som inleds med *Mina drömmars stad*. Levnadsvillkoren för städernas och landsbygdens arbetare ledde till att hundratusentals svenskar valde att söka lyckan på andra sidan Atlanten.

Från mitten av 1800-talet till mitten av 1920-talet emigrerade ungefär en och en halv miljon svenskar till Nordamerika, vilket innebar att Sverige dränerades på en

betydande del av sin befolkning, framförallt unga och driftiga personer. Trädgårdsstadsrörelsen, tillsammans med egnahemsrörelsen som uppstod omkring samma tid, utgjorde ett svar på emigrationsproblematiken. Genom bättre bostadsförhållanden och eget ägande skulle människor förmås att stanna i hemlandet.

Parallellt med trädgårdsstäderna växte nya villasamhällen fram

ARTS AND CRAFTS

Djursholm var en gång den progressiva kulturelitens tillhåll.

FOTO: HELIKOPTERFOTO/TT

för den frisinnaade borgerligheten, till exempel Djursholm norr om Stockholm där medlemmar ur den progressiva kultureliten, som Anna Whitlock och Verner von Heidenstam, Alice Tegnér och Elsa Beskow gavs möjlighet att förverkliga sina idéer inom allt från trädgårdsskötsel till barnuppföstran.

Från Arts and Crafts-rörelsen lånade Djursholmsliberalerna idén om betydelsen av skönhet i vardagen. På Djursholm utgick den estetiska filosofin ifrån en liberal jämlikhetstanke där alla, oavsett härkomst, betraktades som jämlikar, fria att utveckla sina talanger, oavsett om de var barnhusbarn eller bankirbarn.

Det tidiga 1900-talet var grogrund för många radikala reformrörelser. Parallellt med trädgårdsstadsrörelsen och nationalromantiken växte ytterligare en estetisk rörelse fram under seklets

första årtionden. Modernismen, eller funktionalismen som den kom att kallas i Sverige, byggde vidare på Arts and Crafts-rörelsens betoning av ändamålsenlighet och funktion och dess kritik av de imiterande historiska stilarna inom designen och arkitekturen.

På stadsbyggnadsområdet instämde de funktionalistiska pionjärerna i trädgårdsstadsförespråkarnas kritik av de täta innerstäderna av 1800-talssnitt. I enlighet med Howards idéer ville de att befolkningen skulle flytta ut till satellitstäder omgivna av grönska, där det fanns luft och ljus. Modernisterna delade dock inte Arts and Crafts-rörelsens kritiska hållning till industrialiseringen och teknikutvecklingen, inte heller sympatiserade de med Unwins småskaliga

och organiska version av trädgårdsstäderna. Modernisterna kan istället sägas bygga vidare på Bellamys och Howards teknokratiska utopier.

”Varje trädgårdsstadsenhet skulle vara självförsörjande och när en enhet var färdigbyggd och fullt bebodd skulle en ny börja byggas.”

>>

Vilket för oss tillbaka till Svenska Slöjdföreningen. 1920 tillträdde konsthistorikern Gregor Paulsson (1889–1977) som dess verkställande direktör. Året innan hade han väckt uppmärksamhet med skriften *Vackrare vardagsvara*, vilken publicerades i samband med Slöjdföreningens utställning på Svenska Mässan i Göteborg 1919. Paulsson propagerade för att konstnärligt formgivna produkter skulle göras tillgängliga för alla genom att konstnärer skulle arbeta tillsammans med industrin för att skapa vardagsföremål av hög kvalitet. Det blev också Slöjdföreningens huvudsakliga mission under Paulssons ledning.

Gregor Paulsson räknas som en av modernismens verkliga pionjärer i Sverige och den som tog initiativet till Stockholmsutställningen 1930, då den nya estetiken presenterades för en bredare publik. Ursprungligen var det tänkt att Le Corbusier (1887–1965), schweizaren som framträtt som något av modernismens chefsideolog, skulle vara utställningsarkitekt, men då denne tackade nej gick uppdraget istället till Gunnar Asplund.

Utställningen fick stort genomslag: mellan maj och september besöktes den av hela fyra miljoner personer, två tredjedelar av befolkningen. Den nya, avskalade estetiken fick dock ett ljummet mottagande av den svenska allmänheten. Det hindrade emellertid inte funktionalismen från att inom loppet av bara några år bli fullständigt dominerande inom svensk design, arkitektur och stadsplanering.

Året efter utställningen samlades ett antal av männen bakom Stockholmsutställningen under Gregor Paulssons ledning på Grand Hotel i Saltsjöbaden för att författa en pamflett där de sammanfattade sina estetiska ideal. Denna skrift, *acceptera!*, är fas-

"Alla band till historien och traditionen skulle klippas."

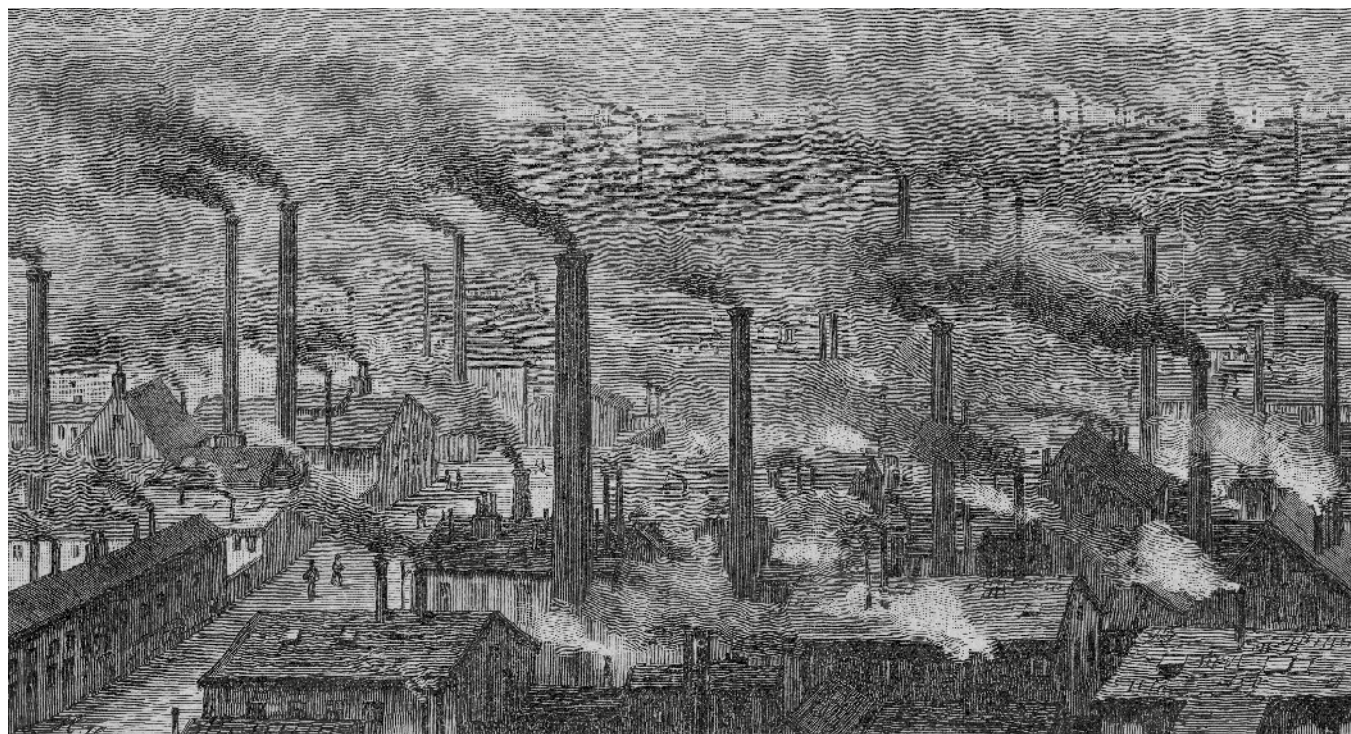
cinerande läsning och speglar väl den totalitära tidsandan. Den skeptiska allmänheten hade bara att, som titeln antyder, acceptera de nya idealen.

Vissa tankar från Arts and Crafts-rörelsen kunde fortfarande spåras, som att formen skulle följa av funktionen. Accepteraförfattarna drog dock resonemangen till sin spets och kastade ut hela barnkullar med badvattnet. Alla band till historien och traditionen skulle klippas. Det som människor uppfattade som vackert var bara sentimental nostalgi och skulle helt bortses ifrån. Den nya människan, massmänniskan, krävde en ny arkitektur.

Hur extrema de nya idéerna i själva verket var framgick av det förslag till stadsplan för Stockholm som Le Corbusier lämnade in 1933 som bidrag till den tävling om Norrmalmsregleringen som staden utlyste. Le Corbusier föreslog att all bebyggelse i Stockholm, med undantag för några märkesbyggnader, framförallt kyrkor och Kungliga slottet, skulle rivas och ersättas av fem gigantiska huskroppar, där hela Stockholms befolkning skulle inrymmas. *Svenska Dagbladets* kritiker kommenterade förtjust förslaget med orden: "Borde inköpas!" Sådan var tidsandan.

Sedan gick det fort. 1931 vann socialdemokraterna makten i Stockholm och året därpå i riket. Medan den modernistiska arkitekturen och stadsplaneringen i USA främst drevs framåt av de stora bolagen, kom den i Sverige att bli intimt förknippad med det socialdemokratiska folkhemsbygget. Under Per Albin Hanssons och senare Tage Erlanders ledning skulle Sverige bli världens modernaste land och de svenska städerna omstöras i enlighet med de nya idealen.

Nu återaktualiserades Howards idéer om satellitstäder, men istället för småskaliga trädgårdsstäder var det så kallade ABC-städer som byggdes, där bokstäverna stod för Arbetsplatser, Bostä-

Arts and Crafts tog strid mot industrialiseringen.

FOTO: ALAMY

Stockholmsutställningen 1930 blev en folkfest för fyra miljoner.

FOTO: ALAMY

der och Centrum. Funktions- och trafikseparering var ledorden. Den motsägelsefulla tidsandan kan illustreras med arkitekten och formgivaren Josef Frank (1885–1967), som både ritade det funktionalistiska bostadsområdet Werkbundsiedlung i Wien, och designade de William Morris-inspirerade textilmönster vi idag främst förknippar hans namn med.

Under mellankrigstiden var byggnadstakten tämligen hovsam. Trettioalets funkisområden är idag mycket uppskattade på grund av den mänskliga skalan och att arkitekturen fortfarande bär drag av det föregående årtiondets klassicism. Det var först efter andra världskriget som de funktionalistiska idéerna kom att omsättas i stor skala. Andra världskriget hade lämnat Europas städer i ruiner och under återuppbyggnaden såg modernisterna sin chans: ur grushögarna i Berlin och London reste man brutalistiska betongkomplex i en helt annan skala än trettioalets funkis.

”Resultatet blev något helt annat än vad William Morris hade föreställt sig när han förespråkade rivning av storstäderna.”

Sverige skonades från bombningarna, men våra stadskärnor offrades i alla fall, till stor del på grund av författarna bakom *acceptera!*-manifestet. Särskilt två av dem skulle få stor påverkan på omdaning av de svenska städerna: Sven Markelius var chef för utredningsavdelningen vid Byggnadsstyrelsen mellan 1938 och 1944 och sedermera stadsplanedirektör i Stockholm under åren 1944–1954 och som sådan ledamot av Nedre Norrmalmsdelegationen. Under de åren planerade han Norrmalmsregleringens första fas och förör-

terna Björkhagen, Högdalen, Västertorp, Vällingby och Farsta. Uno Åhrén var stadsplanechef i Göteborg 1932–1943 och den som genomdrev de omfattande rivningarna i centrala Göteborg, vilket än idag genomkorsas av stora trafikleder som skär av stadens olika delar från varandra.

De rivningsvågor som drabbade svenska stadskärnor under efterkrigstiden var i högsta grad en del av ett ideologiskt projekt.

Modernisterna hade udden riktad mot de traditionella stadsplanerna, och trafiklösningarna var snarast en förevändning för att få riva den traditionella bebyggelsen. Resultatet blev något helt annat än vad William Morris hade föreställt sig när han förespråkade rivning av storstäderna. Den nya förortsarkitekturen symboliserade i själva verket allt som han vände sig emot: storskalighet, centralstyrning och industrialisering.

Idag förknippas William Morris främst med sina tapetmönster, men runtomkring oss lever arvet vidare efter den rörelse vars företrädare han var.

Om vi kan dra någon lärdom från denna vindlande idéhistoriska exposé så är den kanske att utopiska strävanden sällan leder till det lyckorike man hoppats på.

Det är mer meningsfullt att försöka göra tillvaron trevligare här och nu, än att försöka stöpa om hela samhället i grunden utifrån bombastiska visioner.

Lars Anders Johansson är författare och journalist.

Inspirerade filmhistoriens giganter

Marcel Pagnol var en föregångare till såväl den franska nya vågen som den italienska neorealismen.

Av Margareta Melén

I år är det 50 år sedan den franske dramatikern, filmmakaren och romanförfattaren Marcel Pagnol gick ur tiden vid 79 års ålder. Han dog i Paris men ligger begravd i den sydfranska hembygd, Marseille med omnejd, som han odödliggjort i sina texter och filmer. Oftast skrev han om sitt älskade Provence när han befann sig långt därifrån. Det underlättade förmodligen processen att omvandla detta mikrokosmos till en mångbottnad spegling av makrokosmos, en universell provins där inte bara fransmän från alla delar av landet utan också en internationell publik känner att de har hemortsrätt.

Det är inte bara under jubileumsåret som Pagnol uppmärksammas. Det görs fortfarande nyinspelningar av filmerna, pjäserna sätts upp med jämna mellanrum och böckerna utgör något av en stapelvara på den franska bokmarknaden. Invald i Franska akademien 1946 har han alltsedan dess behållit sin position som en allmänt erkänd författare.

Hans varmt humoristiska och lättfattliga texter används sedan många år i den franska skolundervisningen och fungerar som ett slags inkörsport till det franska språkets labyrinthiska värld för alla som vill tränga in i den. Det var något som han var mycket stolt över. Men det kan ha bidragit till att han länge inte bara var en av de mest kända och lästa författarna utan också en av de mest misskända. Han har varit ignorerad av delar av Paris litterära intelligentia som funnit honom alltför "populär", liksom av den akademiska världen. Steget var heller aldrig långt till att kalla honom "provinsiell", vilket ju faktiskt motsades av hans popularitet. Pagnol själv kontrade med en paradox:

"Oftast skrev han om sitt älskade Provence när han befann sig långt därifrån."

"Det är hemifrån som man uppnår det universella."

Under senare år har det dock skett en gradvis förändring. År 2014 publicerade litteraturvetaren Karin Hann en tematisk studie med titeln *Marcel Pagnol. Un autre regard* (M. P. En annan syn). Där visar hon på att det "bakom den skenbara enkelheten döljer sig ett enormt arbete", "ett ständigt sökande efter rytm, ljud, bilder" och lyfter fram hans förmåga att i det lokalt förankrade och i sina karaktärs omisskännliga proven-salska identitet lyckas fånga något av kärnan i all mänsklig existens. Ett av de bästa exemplen på det återfinns i Raymond Castans biografi som gavs ut första gången 1987 och fortfarande är den bästa (den senaste, Jean Jacques Jelot-Blancs *Marcel Pagnol*, har getts ut under jubileumsåret).

PAGNOL ÄLSKADE att bygga upp anekdoter kring människor som korsat hans väg, i det här fallet kaféägaren Aristide i Saint-Tropez som brukade ta med honom och hans gode vän och kollega René Clair på fisketurer i sin jolle. Pagnol skildrar honom som Medelhavets version av kapten Ahab, besatt av att fånga en alldeles speciell fisk, en tonfisk av arten "papagal", som följaktligen upphöjs till rollen som Moby Dick. När sökandet visar sig vara fruktlöst drabbas Aristide av en så svårartad depression att han vägrar komma ner från sitt rum. Till Pagnol och Clair säger han bara: "Ge er iväg och fiska ni, mig intresserar det inte längre. Jag vill dö."

Till slut lyckas de övertala honom att följa med och nästan omedelbart får han en formidabel fisk på kroken, han har funnit sin papagal. Men knappt är den inhalad förrän den med ett kraftfullt slag med stjärten gör sig fri och försvinner ner i djupet igen. Aristide låter

Margareta Melén
är översättare och
kulturskribent.

FOTO: GETTY IMAGES

Författare, dramatiker, regissör: Marcel Pagnol (1895–1974).

>>

sig inte nedslås, han är till och med förtjust. ”Det är en papagal”, säger han, ”den vita tonfisken med blå nyanser. Jag vet hur den rör sig och kommer att fånga den igen.”

Från det ögonblicket är han fullständigt botad och stiger varje morgon upp klockan fyra för att återuppta sitt sökande. Under tiden återvänder Pagnol och Clair till Paris där de en dag mottar ett telegram från Aristide med texten ”Papagal fångad” åtföljt av några foton där han triumferande håller upp en enorm fisk.

Tillbaka i Saint-Tropez finner de till sin förvåning en på nytt deprimerad kaféägare. ”Jag vill bara dö”, säger han till sina besökare. ”Det kommer vi förresten att göra allihopa. Du också, Marcel, kommer snart att dö.” Då får Pagnol en idé och ber Aristide att ta fram sina andra foton på den fångade fisken. Efter noggrann granskning förklarar han sedan för den deprimerade vännen varför det omöjliga kan röra sig om samma fisk: ”Din var mycket större!” Och genast reser sig Aristide upp för att fortsätta sitt sökande efter fisken utan att någon sin lyckas fånga den igen, förstås. Men han är frisk som en nötkärna. Sensmoralen i Pagnols historia är att människan alltid måste jaga efter sin papagal och tro att den finns där ute någonstans ”men att hon bör akta sig för att fånga den”.

Pagnol föddes 1895 i den sydfranska staden Aubagne nära Marseille som äldste sonen till läraren Joseph och sömmerskan Augustine. Han döptes i den katolska apostoliska och romerska religionen – bakom ryggen på fadern, som var en övertygad anhängare av den tredje republikens sekulära och antikatolska politik.

När Marcel var fem år flyttade familjen till Marseille där han växte upp tillsammans med tre yngre syskon, två bröder och en syster. Sommaren 1910 gick modern bort i en lungsjukdom, endast 37 år gammal. Då var Marcel 15 år och hans yngsta syskon bara några månader. Två år senare gifte fadern om sig med den kvinna som anställdes för att hjälpa honom med barnen och hushållet. Det var något som Marcel hade mycket svårt att acceptera. Styvmmodern, som han alltid kallade ”Tante”, var bara åtta år äldre än han själv. Relationen mellan far och son skulle alltid vara komplicerad, kärleksfull men fylld av spänningar.

MODERNS DÖD BLEV en vattendelare i Marcells liv. Redan från början hade han visat sig vara en pojke som hade bråttom att växa upp. När han var tre och ett halvt år lärde han sig själv att läsa ungefär som, skulle fadern senare säga, en papegoja som lär sig prata. När Augustine skulle uträtta ärenden hade hon nämligen för vana att placera sin lille son i det klassrum där hennes make var i full färd med att hjälpa traktens fem- och sexåringar att knäcka läskoden. Rätt snart upptäcktes det att den lille extraeleven hade knäckt den av bara farten. Det gjorde fadern mäktigt stolt men blev en källa till oro för modern, som trodde att barnets huvud skulle kunna explodera. Faderns klassrum blev därför förbjudet område för Marcel fram till sexårsåldern.

Han blev också tidigt medveten om familjens begränsade resurser. Han var fortfarande bara ett barn när han högljutt deklarerade vid köksbordet att han en dag skulle bli mycket rik, vilket renderade honom en brännande reflexörfil från familjens överhuvud som föraktade rikedom och lyx.

Till en början tycktes unge Pagnol rätta in sig i ledet genom att följa i faderns fotspår och utbilda sig till lärare. Men yrkesvalet berodde också på att han trodde att det skulle ge honom utrymme att satsa på en litterär karriär vid sidan om. Han publicerade sina första texter, några dikter och en roman, i en tidskrift som han hade grundat tillsammans med några likasinnade när han var 18 år.

Myndighetsdagen 1916 firade han med att mot faderns vilja gifta sig med en ungdomskärlek. Det unga paret separerade snart men skilde sig inte officiellt förrän 1941. Då fick Pagnol betala ett högt pris för sin frihet eftersom han vid det laget med råge hade hunnit uppfylla barndomsdrömmen om att bli en rik man.

FOTO: GETTY IMAGES

Regissören i arbete. Från Pagnols film *Le Schpountz*.

Pagnol var också tidigt på det klara med att han inte ville bli uppfattad som en provensalsk författare i betydelsen provinsiell, han ville erövra Paris och världen. År 1922 lämnade han hembygden för att undervisa vid det prestigefyllda Lycée Condorcet samtidigt som han prövade sig fram som skådespelsförfattare. Inom några år var han tillräckligt etablerad med sina tidiga pjäser och vaudeviller för att kunna ta tjänstledigt från sin lärartjänst, en tjänstledighet som skulle vara hela livet av hänsyn till fadern som inte hade mycket till övers för den parisiska artistvärlden och som mycket sent insåg omfattningen av sonens framgångar.

Marcel Pagnol hörde för övrigt till de mångbegåvade och kombinerade sin passion för ordens magi med ett starkt teknikintresse och ett tidigt utvecklat sinne för affärer. Parallellt med arbetet på sina pjäser ägnade han sig med samma frenesi åt att sätta ihop en lika komplicerad som skrymmande maskin i sitt badrum. De som frågade vad han höll på med fick till svar att han var på jakt efter formeln till en evighetsmaskin. I själva verket arbetade han högst seriöst med att ta fram en helt ny typ av förbränningsmotor.

HANS OBSERVATIONSFÖRMÅGA och inblick i andra världar ger hans pjäser en trovärdighet som förstärker och fördjupar komiken. Det är till exempel fallet med *Topaze* från 1928 som skildrar hur en nästan plågsamt naiv och hederlig lärare först får sparken på grund av sin omutlighet och sedan utnyttjas å det grövsta som bulvan av en korrupt omgivning innan han slutligen inser att ”i denna ohederliga värld gäller det att vara ännu mer ohederlig”. När fjällen sålunda fallit från hans ögon agerar han därefter och går in för att överträffa de småskurna oegentligheter som stadens småpampar ägnar sig åt och som han tycker saknar både format och visionär kraft. Pjäsen blev en dundrande succé, spelades i Paris i två år, översattes till planetens alla språk, sattes upp på Broadway 1930 och blev film 1933.

Pagnol som hade för vana att ha flera projekt på gång samtidigt vilade inte på lagrarna. Knappt ett halvår efter premiären på *Topaze* erbjöd han parisarna Marius där han för första gången presenterar det persongalleri som från de soldränkta kajerna i Gamla hamnen i Marseille skulle charma hela Frankrike och en hel värld: den unge Marius som drömmer om att gå till sjöss och besöka exotiska platser, hans söta fästmo Fanny som hjälper honom att förverkliga sin dröm trots att det innebär att de måste skiljas åt, Marius far, den uppbrusande men i grunden hjärtegone barägaren César, och deras färgstarka vänkrets.

Filmen *Marius* hade premiär 1931 med Alexander Korda som regissör och blev en stor kassasuccé såväl i Frankrike som internationellt. Redan samma år kom också en svensk version med titeln *Längtan till havet* som hade Edvin Adolphson och Inga Tidblad i några av rollerna. Detta produktiva år hade också uppföljaren *Fanny* premiär snabbt

följd av en filmatisering året därpå. Karaktärernas öden fullbordas i filmen *César* från 1936 som tillsammans med *Marius* och *Fanny* bildar den berömda Marseilletrilogin. Tio år senare omarbetades denna tredje och avslutande del till en teaterpjäs.

PAGNOL SÅG SIN FÖRSTA talfilm i London 1930 och fastnade genast för denna nya variant av filmmediet där han också fick utlopp för sitt intresse för mekanik och filmskapandets rent hantverksmässiga aspekter. Historikern Brett Bowles menar i sin bok om filmmakaren Pagnol (*Marcel Pagnol*, 2012) att denne är en förelöpare till såväl den franska nya vågen som den italienska neorealismen; med sin strävan efter autenticitet, sin förkärlek för utomhustagningar i befintliga miljöer och sitt verklighetsnära berättande inspirerade han sådana filmhistoriska giganter som Jean-Luc Godard, François Truffaut, Vittorio de Sica och Roberto Rossellini. Truffaut och Claude Chabrol kallade honom sin mästare och Rossellini menade att han inte skulle ha gjort *Rom – öppen stad* (1945) om han inte innan dess hade sett Pagnols elfte film från 1940, *La fille du puisatier* ("Brunnsgrävarens dotter"; föremål för en nyinspelning så sent som 2011), en hyllning som Pagnol lär ha gjort sitt bästa för att skämta bort.

När kriget bröt ut sålde Pagnol sina filmstudior för att undvika att tvingas producera propagandafilmer för den tyska ockupationsmakten. Privat var han far till tre barn i olika förhållanden, varav inget hade lett till giftermål. Ogifta mödrar och barn födda utom äktenskapet är ett vanligt tema i hans verk, troligen beroende på hans egen familjehistoria. Fyra månader in på äktenskapet med Joseph hade Augustine fött ett barn som paret sedan förlorade samma år som Pagnol föddes, en djup sorg som för Augustines del blandades med fruktan för att ha fått sitt rykte nedfläckt för alltid. Grossesser utanför äktenskapet var inget som man tog lätt på vid 1900-talets början.

Pagnol gifte 1945 om sig med den 30 år yngre skådespelerskan Jacqueline Bouvier, med vilken han fick en son och en dotter. År 1954 rycktes den då två och ett halvåriga dottern bort i hjärninflammation.

ETT PAR ÅR SENARE påbörjade Pagnol, kanske som ett värn mot den förkrossande sorgen, de barndomsminnen som skulle ge honom hans unika plats i fransk litteratur. De skulle också, som Philippe Caubère skriver i förordet till Pagnols korrespondens (*Je te souhaite beaucoup d'ennemis comme moi. Correspondances intimes et littéraires*, 2017) ge många läsare världen över, barn som vuxna, två barndomar: "deras egen individuella barndom och Marcells universella barndom".

Allt som vi förknippar med "Pagnolien", Pagnols värld, finns i de två första delarna som publicerades 1957 och 1958, *La gloire de mon père* (Min fars ära) och *Le château de ma mère* (Min mors slott): den frodiga humorn som ibland gränsar till burleskeri, det omedelbara språket, den på en gång förstående och illusionslösa människosynen och en samling karaktärer som verkar ha mejslats direkt ur det provensalska landskapet med sina blånande, doftande kullar. Läraren Joseph, den sköra Augustine, morbror Jules, moster Rose och de andra togs emot med samma kärlek av läsarna som 30 år tidigare huvudpersonerna i Marseille-trilogin.

Pagnols barndomsminnen är inte en självbiografi i egentlig mening utan snarare ett slags roman med något av samma magi och med lätt hand förmedlad livsvisdom som gör *Den lille prinsen* av Saint-Exupéry till en barnbok för vuxna och en vuxenbok för barn. Pagnol manipulerar också med läsarens tidsuppfattning på ett sätt som påminner om en annan Marcells metoder i *På spaning efter den tid som flytt*. Berättarflödet i *La gloire de mon père* kan ge oss känslan av att följa lille Marcel dag för dag under långa skollov utan att vi egentligen registrerar att vi

i själva verket kanske bara tar del av ett händelseförlopp som utspelar sig under ett enda dygn och som upptar en tredjedel av en bok som i sin helhet spänner över en mycket längre period.

Samtidigt ger han illusionen av att berätta allt om sin barndom medan han i själva verket bara avtäcker den lyckliga tiden då modern fortfarande levde; vissa fakta förtigs eller läggs till rätta som till exempel när han presenterar sig själv som sina föräldrars förstfödde.

Pagnol var en oförliknelig historieberättare med licens att ljuga, som med sin svada och djupa bildning undan för undan byggde upp ett rykte som underhållare både som författare och som sällskapsmänniska. Men som många humorister var han också, som han själv formulerade det, "en falsk skrattare och gycklare".

Hans barndomsminnen vilar på en mörk klangbotten och den andra delen, *Le château de ma mère*, avslutas med en kort och sober text laddad med mening där han berör moderns bortgång och förlusten av barn- och ungdomsårens ständiga följeslagare: den yngre brodern Paul som dog på en klinik vid 30 års ålder och den förste bästa vännen Lilli som 1917 träffades av en kula mitt i pannan långt från de soliga kalkstenskullarna norr om Marseille där han hade strövat tillsammans med Marcel under pojkåren.

FÖRSTA VÄRLDSKRIGET nämns inte uttryckligen (Pagnol frikallades på grund av svag fysik) men dess absurditet frammanas i raderna om Lillis död. "Sådant är människolivet", kommenterar Pagnol till sist. "Några ögonblick av lycka som snart raderas ut av outplånliga sorger. Det är inte nödvändigt att tala om det för barnen."

FÖRVÄNANDE NOG har de två första delarna av Pagnols klassiska barndomsminnen – han betraktade dem själv som en diptyk – inte blivit översatta till svenska. Överhuvudtaget är Pagnols verk mer tillgängliga för en svensk publik i form av filmer och elektroniska resurser än som böcker. År 1990 kom *La gloire de mon père* och *Le château de ma mère* som film med *Nyckeln till Provence* som svensk samlingstitel. Filmatiseringen av den tredje delen *Le temps des secrets* ("Hemligheternas tid"), som Pagnol publicerade 1960, hade premiär i mars 2022 och lanserades i Sverige under titeln *Min sommar i Provence*. En fjärde ofullbordad del, *Le temps des amours* ("Kärlekens tid"), publicerades första gången 1977 postumt och har även den blivit föremål för filmatisering.

Om barndomsminnena kan betraktas som ett slags roman tog Pagnol steget fullt ut med sitt nästa projekt. Att göra film av böcker är vanligt, men Pagnol gjorde tvärtom. I början av 1960-talet beslutade han sig för att använda sin film *Manon des sources* ("Manons källa") från 1952 som underlag för en romandiptyk, *Jean de Florette* och *Manon des sources*, som utkom 1962 under den gemensamma titeln *L'eau des collines* (Kullarnas vatten). Huvudpersonen i den första delen, som utkom på svenska 2002, är en hjälte för vår egen tid med sin besatthet av att enbart leva av naturen och i gemenskap med den, men som till slut dukar under på grund av några giriga markägares konspirationer.

Romandiptyken blev en kritikersuccé medan publiken förhöll sig avvaktande ända till 1986 då de två delarna gavs ut i en enda volym i anslutning till premiären på en filmatisering med Gérard Depardieu i rollen som Jean de Florette. Boken blev en bästsäljare, en revansch som Pagnol inte fick uppleva.

När han drabbades av obotlig cancer i början av 1970-talet kunde han ändå se tillbaka på ett liv fyllt av exempellösa framgångar; han hade lyckats med nästan allt som han företagit sig, men som han sade till hustrun när han låg för döden: "Jacqueline, man kan inte lyckas med allt." ❄

Mario Vargas Llosas osvikliga kompass

Genom hela hans författarskap finns ett envetet motstånd mot tyranner, skriver **Mauricio Rojas**.

I OKTOBER 2023 gav Mario Vargas Llosa ut sin sista roman, *Le dedico mi silencio* ("Jag ger dig min tystnad"). Därmed tog han farväl från en enastående litterär bana som började med publiceringen av *Staden och hundarna* 1963 och på många sätt kulminerade med Nobelpriset i litteratur 2010.

Ett par månader senare kom hans andra farväl, då skrev han sin sista krönika i den spanska tidningen *El País*. Under 33 år publicerades där Vargas Llosas krönikor varannan vecka under vinjetten *Piedra de toque* ("Prövosten"). De behandlade de mest skiftande ämnen, ofta relaterade till aktuella politiska händelser men också till litteratur. Den första handlade om Margaret Thatcher. I den sista ger Vargas Llosa ett råd till en ung journalist: att säga och försvara sanningen under alla omständigheter. Det var det han alltid själv försökte göra i de hundratala krönikor som han skrev.

Denna sommar deltog jag i Foro Atlántico, en årlig konferens som den stiftelse som Vargas Llosa har lett sedan 2001 – Fundación Internacional para la Libertad, FIL – organiserar i Madrid. Där samlas framstående liberaler från Spanien och Latinamerika för att diskutera den politiska utvecklingen i detta vidsträckt kulturella område. För första gången var han inte själv med. Det var på något sätt hans tredje farväl.

Det betyder emellertid inte att sagan om författaren Mario Vargas Llosa skulle vara slut. I ett kort efterord till sin avskedsroman säger han: "Nu skulle jag vilja skriva en essä om Sartre, som var min maestro när jag var ung. Det ska bli det sista jag kommer att skriva." Därmed återvänder han till 1960-talets Paris där – som han säger i en krönika från 2023 – "vi var fattiga och förtrolla-

des av rikedomerna" i Jean-Paul Sartres verk.

Den omfångsrika litterära, intellektuella och politiska gärning som på detta sätt håller på att avslutas är utomordentligt rik och mångfasetterad. Men den präglas, enligt min mening, särskilt av två drag. Vargas Llosa tog avstånd från Sartres försvar av det oförsvarbara, det vill säga den påstådda väsensskillnaden mellan revolutionär och reaktionär terror, mellan "progressivt", kommunistiskt och annat politiskt förtryck. Däremot övertog han från Sartre – som Vargas Llosa alltså betraktar som en stor författare och tänkare – idén om den engagerade författaren, som tar ställning och inte tittar bort. Inget har varit mer främmande för Mario Vargas Llosa än likgiltigheten för det som händer i världen.

DENNA HÅLLNING har varit vägledande i ett liv där politiken alltid har varit närvarande. Det innebär dock inte att han skulle sammanblanda politik och litteratur. Vargas Llosa har påpekat att författaren, och konstnären i allmänhet, utgår från sin fantasi absoluta rätt att skapa överkliga världar, fiktioner som kan vara så övertygande att vi för ett ögonblick upplever dem som om de vore verkliga. Den som sysslar med politik måste däremot alltid utgå från verkligheten och från vad som faktiskt är möjligt.

Det andra bestående draget i Vargas Llosas gärning kan kopplas till den person som en gång var Sartres mest framstående motståndare: Albert Camus. I ett anförande från maj 2011, med anledning av presentationen i Madrid av min bok om hans politiska tänkande, sade Vargas Llosa följande: "Det var underbart att uppvärdera Albert Camus [...] att inse hur rätt Camus hade när han sade att om man tar bort den moraliska dimen-

En oförblommerad skämtare

64 Björn Linnell läser Laurence Sterne.

Brittiska intriger

66 Josefin de Gregorio läser George Eliot.

Att skriva är ingen struntsak

68 Eric Luth om Marguerite Duras.

Driftiga immigranter

70 Nils Johan Tjärnlund om svensk-amerikanska banker.

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson om vår inre sadist.

I korthet

71 Charlotta Eruths Lindell tittar på Claude Monet.

Mario Vargas Llosa har en rebellisk läggning, skriver Mauricio Rojas.

FOTO: ALAMY

sionen från en politisk handling, då kommer våldet oundvikligen att följa, och ännu värre former av våld än dem man försökte rätta till [...] Det är inte målen som rättfärdigar medlen, utan tvärtom, det är medlen som rättfärdigar målen.”

Med Camus förknippar jag framförallt den rebelliska ådran hos Vargas Llosa. Rebell i Camus bemärkelse, det vill säga en person som inte accepterar förnedring, orättvisa eller förtryck. Som säger nej, som står emot tyrannerna av alla slag.

CAMUS REBELL BÖR inte förväxlas med en revolutionär, en som drömmer om jordiska paradis eller nya människor. Nej, rebellen agerar för den människa vi är, en ofullkomlig och begränsad varelse, precis som alla samhällen vi kan bygga. Men under inga omständigheter ger han upp idén om att vi kan och bör vara värdiga, respekterade och fria.

Den rebelliska läggningen har resulterat i vad som har varit Vargas Llosas mest konstanta kamp, ända sedan barndomen: det instinktiva motståndet mot alla former av tyranni eller diktatur. Och likaså mot tyranniets oskiljaktiga följeslagare: despotiska patriarker, självupptagna *caudillos*, diktatorer av alla slag och ideologiska kulörer. Detta motstånd känner inga undantag och sträcker sig från det personliga till det sociala och politiska livet.

Vargas Llosa har uttryckt det bättre än någon annan. Därför är det bäst att citera hans egna ord, hämtade i detta fall från ett samtal med Enrique Krause som publicera-

des år 2000 i tidskriften *Letras Libres*: ”Om det finns något som jag hatar, som jag djupt avskyr, som gör mig upprörd, så är det en diktatur. Det handlar inte bara om en politisk övertygelse eller en moralisk princip: det är ett vitalt motstånd som kommer inifrån, en kraftfull inre känsla, kanske för att jag har genomlidit många diktaturer i mitt eget land, kanske för att jag som barn

Om det finns något som jag hatar, som jag djupt avskyr, som gör mig upprörd, så är det en diktatur.

i egen person upplevde vad auktoritet som påtvingas med brutalitet är.”

Jag tror inte att jag överdriver om jag säger att mycket lite i Vargas Llosas liv skulle vara begripligt om man inte tog detta i beaktande. Att skriva, som han påminner oss om i sin självbiografi *El pez en el agua* (”Fisken i vattnet”; 1993), var också ett uppror mot en auktoritet – faderns i detta fall – en livsnödvändig motståndshandling för att bevara den värdighet och försvara den frihet som vi är skyldiga såväl oss själva som våra medmänniskor.

Därav hans absoluta avsky för alla tyranner. Från general Manuel Odría, den peruanske diktator vars regim satte outplånliga spår i Vargas Llosas ungdom, till

alla dessa vänster- och högerdiktatorer som har präglar vår tid, vare sig de heter Mao eller Pinochet, Castro eller Batista, Chávez, Khomeini, Khaddafi eller Putin. Av detta följer också hans fördömande av alla sorters auktoritära populistiska ledare, från Perón till Trump. Han har till exempel kallat Trump en ”pajas, demagog och rasist” och sagt att han är ”en fara för sitt eget land och för resten av världen”.

Detta leder oss till själva kärnan i Vargas Llosas liberala tänkande, det som han själv har kallat *”liberalismo integral”* och som skulle kunna översättas som ”helhetsliberalism”. Det är mer en dygd än en ideologi, som Octavio Paz någon gång uttryckte det, som bejaktar friheten i alla dess dimensioner och inte är beredd att köpslå med vissa friheter för att få andra.

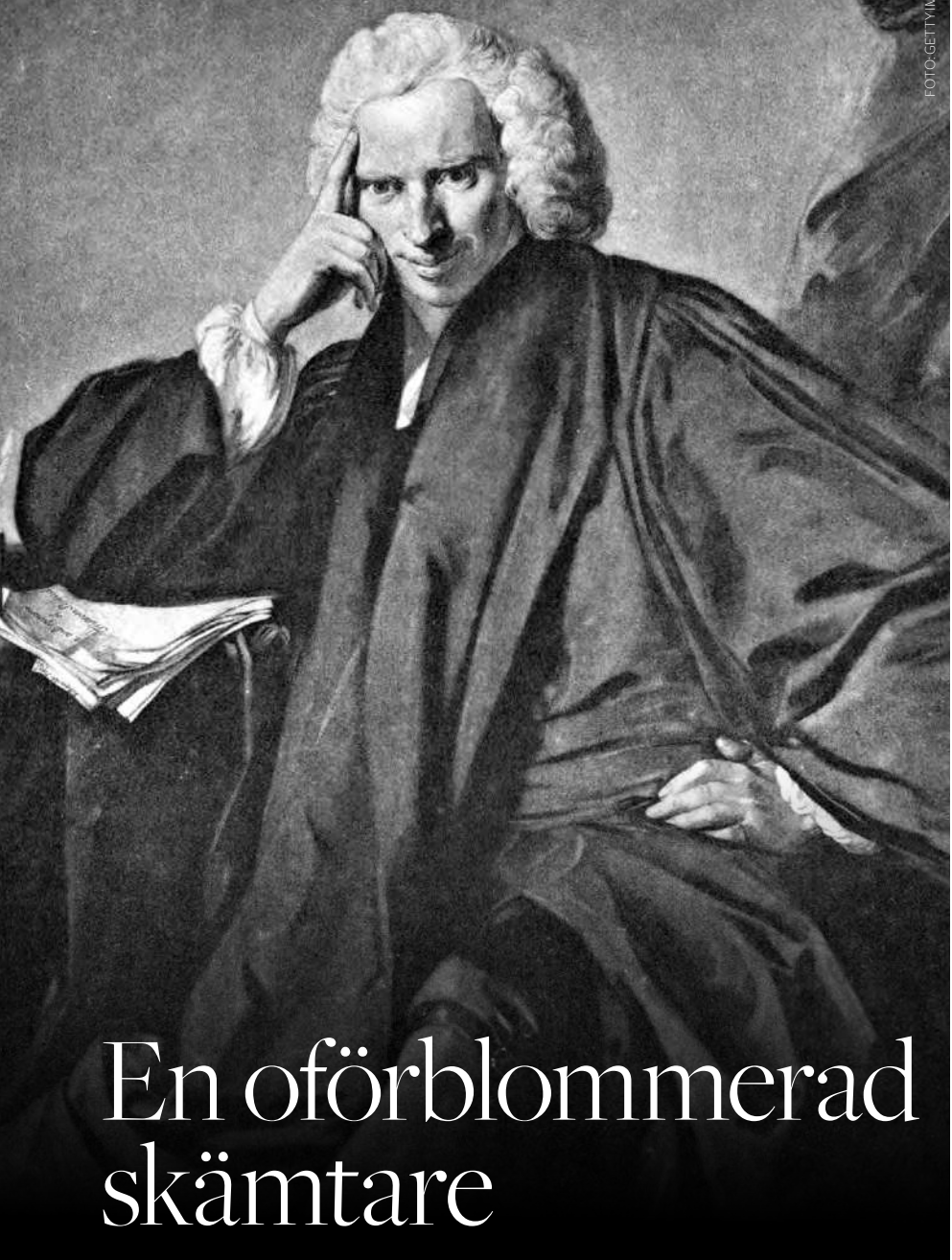
DET ÄR JUST EN sådan kultur, frihetens och toleransens kultur, som enligt Vargas Llosa ”ser till att marknadsekonomin, som bygger på konkurrensanda och kyliga beräkningar av belöning för framgång och bestraffning för misslyckande, inte degenererar till en socialdarwinistisk batalj i vilken – frasen är Isaiah Berlins – ’vargarna åter upp samtliga får’”.

Det handlar om ett bestämt avstånds-tagande från en viss ”liberalism”, inte alls ovanlig i Latinamerika, där friheten reduceras till enbart ekonomi och där man har varit beredd att offra grundläggande fri- och rättigheter om detta sker i syfte att genomföra marknadsvänliga ekonomiska reformer. För honom finns det ingenting som skulle kunna kallas ”liberal diktatur”, för att använda Friedrich Hayeks förkastliga sätt att uttrycka sig om Salazars diktatur i Portugal eller Pinochets i Chile.

Det betyder på inget sätt att Vargas Llosa skulle ignorera eller nedvärdera marknadsekonominns enorma betydelse för mänsklig- hetens framsteg. En frihetlig ekonomi är en omistlig del av ett fritt samhälle, men delen får inte förväxlas med helheten.

ETT AV MINA MER bestående minnen av det som med tiden har utvecklats till en lång vänskap kommer från en solig och rofylld kväll, vacker som bara Nordens oändliga sommarkvällar kan vara. Det var sommaren 2005 och vi satt på en terrass utanför ett mysigt kafé i Sigtuna. Där, vid Mälaren, pratade vi om allt mellan himmel och jord som om vi var gamla vänner, men det var en vänskap som nyss hade börjat.

Jag har ofta funderat på denna flyktiga men ändå bestående stund, och jag tror att mina intryck delas av alla som har haft privilegiet att lära känna Mario Vargas Llosa lite närmare. Det finns en spontan enkelhet och värme hos honom. Det är just detta som säger mest om hans storhet: att den ald- rig skymmer den älskvärda personen. ✨

En oförblommerad skämtare

Laurence Sternes klassiker *Tristram Shandy* har kommit i översättning av Klas Östergren. Stundtals låter språket som en roman av samme Östergren, konstaterar **Björn Linnell**.

NÄR DE RYSKA formalisterna på 1920-talet sökte efter litteraturens innersta kärna, själva det "litterära" i litteraturen, kartlade de olika berättartekniska grepp som författare använder. På spaning efter dessa "grepp" hittade de snart fram till den engelske 1700-talsförfattaren Laurence Sterne

och hans roman *Tristram Shandy*, med undertiteln *Hans liv och meningar*. Viktor Sklovskij beskrev den som "världslitteraturens mest typiska roman".

Om Sternes roman idag är känd för något torde det vara detta: den sig själv ständigt kommenterande, sig själv avbrytande

framställningen, en roman som hela tiden påminner läsaren om att den är en lek med berättandets konventioner.

Redan från början råkar vår berättare, Tristram Shandy, på avvägar, fastnar i utvecklingar och ramlar in på stickspår i sina försök att berätta om sin födelse och sitt liv. Litteraturforskaren Edward Said har en gång beskrivit Sternes inledning, eller brist på inledning, som hysterisk. Men, som Tristram själv skriver, "för att skriva det jag föresatt mig kan jag inte underkasta mig varken hans (poeten Horatius, min anm.) regler, eller vilka regler som helst, någonsin upprättade av någon levande människa". Och på den vägen är det...

När nu *Tristram Shandy*. *Hans liv och meningar* av Laurence Sterne utkommer i ny svensk översättning finns det all anledning att på nytt stifta bekantskap med denna klassiker. Det är mer än 40 år sedan boken senast tolkades till svenska, då av den legendariske finlandssvenske översättaren Thomas Warburton, berömd inte minst för sin översättning av James Joyces *Odysseus*.

DET ÄR INTE BARA tiden utan än mer de skilda angreppssätten som skiljer översättningarna åt. Warburton väljer att utnyttja ett lätt arkaiserande språk med äldre ord och uttryck för att redan i språket göra läsaren uppmärksam på att det är en gammal bok, som vore den skriven på svenska på 1700-talet.

Klas Östergren har däremot överfört Sternes prosa till vår tids svenska. Det gör att vi får läsa *Tristram Shandy* som en bok skriven idag, och så som jag förmodar att Sternes dåtida läsare upplevde den: skriven för dem i deras egen samtid. Det är nu inte i de enskilda formuleringarna eller med svåra ord som Sternes hjälte krånglar till det för sig, utan på helt andra sätt. Den nya språkdräkten passar gycklaren Sterne väl, och stundtals har Östergren lyckats få översättningen att låta som en roman av – Klas Östergren.

Det är tankeväckande att inse hur mycket översättningar och nyöversättningar har betytt för att blåsa liv i äldre verk och författare. Vad har inte Gunnel Vallquist betytt för Proustläsningen i Sverige? Eller Anders Bodegård för Wislawa Szymborska?

LAURENCE STERNE föddes den 24 november 1713. Fadern var anställd i armén och Sterne växte upp på olika förläggningar runt om i Dublin, erfarenheter som kan ha smugit sig in i exempelvis skildringen av romanfiguren Onkel Tobys förkärlek för befästningar och befästningsanläggningar.

Så småningom tog sig den begåvade unge mannen till Cambridge, läste till präst och tilldelades 1738 en egen församling strax norr om staden York. Han framträdde med olika predikningar, varav en är nästan orda-

grant återgiven i *Tristram Shandy*, medan andra presenteras som hållna av en av hans romanfigurer, Yorik. Sterne utgav därutöver en av prästerskapet illa sedd och därför förbjuden satirisk pamflett, innan han i december 1759 publicerade de två första böckerna av berättelsen om Tristram Shandy. De skulle följas av ytterligare fem delar innan Sterne dog den 18 mars 1768. Hans dotter ombesörjde året därpå utgivningen av ytterligare två böcker, vilket gör att verket omfattar nio böcker totalt.

Till skillnad från Stendhal behövde Sterne inte vänta 100 år på att finna sina läsare. Böckerna blev en omedelbar succé. Sterne var inte bara ett barn av sin tid, utan i högre grad också ett barn i sin tid: som så många drabbades han av missödet att läsarna sammanblandade verket med dess upphovsman, vilket samtidigt skedde med bland annat Jean-Jacques Rousseau. Författaren blev till "kändis", och publiken utgick från att författaren och romangestalten var en och samma. Ett otyg som sitter i!

I JANUARI 1762 kom Laurence Sterne till Frankrike där han varmt togs emot i några av Paris mest prestigefyllda salonger, inte minst i fritänkaren baron d'Holbachs, där det filosofiska och intellektuella Paris sam-

lades två dagar i veckan. Här blev han bekant med filosofen Denis Diderot, som i brev till sin älskade Sophie Volland omtalar Sterne som "engelsmännens Rabelais" och hyllande beskriver hans bok som "den dåraktigaste, visaste och roligaste av alla böcker". Diderot tog djupt intryck av sin läsning och inspirerades till sin egen roman *Jakob fatalisten och hans husbonde*, också det en berättelse om ett berättande med förhinder.

VAD ÄR DÅ *Tristram Shandy* för bok? Det finns naturligtvis alltid en risk att anakronistiskt betrakta förmoderna författare som nutida bärare av vår tids litterära moden. Inte minst gäller detta ett så – även i sin samtid – excentriskt författarskap med en så tydlig egen röst som Sternes. För även om Sterne kan förefalla att tillgripa postmoderna berättartekniska grepp är han djupt förankrad i sitt eget 1700-tal. Sterne läser, tar intryck av och parodierar flera av sina engelska författarkolleger, som Samuel Richardson (*Pamela*), Henry Fielding (*Tom Jones*) och – inte minst – Jonathan Swift (*Berättelsen om en tunna*). Det är en djupt bildad författare som för pennan, en som hämtar inspiration ur en äldre berättartradition med föregångare som Rabelais, Cervantes, Montaigne. Också en rad antika och samtida tänkare och filosofer framträder i shandyismens skrattspegel, inte minst den under 1700-talet kolossalt inflytelserike filosofen John Locke.

DET LUSTIGA lekanudet med form kan – där får Sterne nog skylla sig själv – stå i vägen för läsarens möjlighet att ta till sig bokens kvaliteter. Som motto för boken återfinns en sentens av den antike filosofen Epiktetos ur dennes *Handbok*: "Det är inte det som händer som vållar människorna oro, utan de åsikter de har om detta." Om vi tar bokens titel på allvar är mottot klargörande. Romanen heter inte som hos Fielding *The History of Tom Jones*, utan *The Life and Opinions of Tristram Shandy* ("Liv och meningar"). Att berätta någons historia är att lägga en yttre struktur över det som återberättas. Vi ska från något till något annat (harmoni, brott, harmoni). Hos Sterne är livet den yttre bågen, men livet levs samtidigt som det berättas. Tristram hinner (nästan)

Det är tankeväckande att inse hur mycket översättningar och nyöversättningar har betytt för att blåsa liv i äldre verk och författare.

aldrig ikapp berättelsen om sig själv eftersom det tar tid att skriva. Det vi får oss till livs är en rad återberättade händelser, anekdoter och skrönor. De beskrivs inte som de är (vilket sker hos Fielding) utan som de uppfattas av aktörerna.

Shandy låter oss möta de olika figurernas egna meningar om det som händer dem. Det som utgör romanen är deras mer eller mindre vanvettiga idéer om sina intryck. Här handlar det onekligen om verkligheten sedd genom inte bara ett utan många temperament. Filosofiskt kan det ses som en munter drift med Lockes empirism, en drift som tar sitt avstamp hos Epiktetos.

OM STERNES FILOSOFISKA utredningar och idémässiga funderingar utgår från Lockes empirism, kan det samtidigt i hela berättelsen höras en genklang av det stora skratret från fransmannen Rabelais och dennes berättelser om Gargantua, Pantagruel och Panurge. I likhet med dem är Tristram Shandy en förbålt rolig bok. Det verkar faktiskt som om några av 1700-talets mest uppslupna herrar var präster. Tilläggas kan att den bok från vårt 1700-tal som i sin humor mest liknar Sterne är prästen och ostindiefararen Jakob Wallenbergs *Min son på galejan*.

Även om Tristrams far – och kanske upphovet till hans födelse – i sina funderingar uppehåller sig i tankens övre sfärer finns som motpol en aldrig frånvarande kroppslighet. Det låga och materiella med dess fram- och baksidor, håll och utsöndringar, intar en påtaglig betydelse. Kanske har Sternes skämt stundtals en anstrykning av arméliv och herrklubb – denna mörka skugga från döda vita män – vilket de mest surmulna givetvis aldrig kan förlåta.

I en tid när vi alla böjer våra huvuden i vördnad inför självhögtidliga författares vittnesutsagor kan det vara befriande att, om blott för ett ögonblick, utsätta sig för det goda humöret hos en oförblommerad skämtare. Eller, med Laurence Sternes egna ord: "Var gång en människa ler – och än mer då hon skattar, så tillförs något till detta livsfragment." ❀

Illustration ur *Tristram Shandy* av Charles Robert Leslie.

FOTO: GETTY IMAGES

Frederic William Burtons porträtt av George Eliot.

FOTO: ALAMY

Det finns ingen människa som har ett så starkt inre liv att det inte i hög grad påverkas av yttre omständigheter.

gate, affärsmannen Bulstrode – men en hjältninna, den unga föräldralösa Dorothea Brooke.

England är stätt i förändring, järnvägen dras, nya politiska ideal växer fram – 1832 års *Reform Act*, som i viss mån utökade rösträtten. Men Dorothea väljer den mest självklara vägen till personlig utveckling: hon gifter sig med en äldre akademiker, Edward Casaubon. Han är bara 45 år men betar sig som 80 (hans ”födelsemärken och bleka hy” väcker avsmak hos Dorotheas lillasyster), och han skriver ständigt på sitt tröstlösa magnum opus *Nyckeln till alla mytologier*. Omgivningen tvekar, men Dorothea är hänförd; hon tänker sig att hans inre, och hans intellekt, är en ”sjö i jämförelse med min lilla damm” – den första av många vattenmetaforer i *Middlemarch*. Snart ska det visa sig att den där sjön egentligen är en grund liten basäng, men då är det redan för sent.

Middlemarch är en mäktig roman, som kunde ha blivit väl mastig om det inte vore för George Eliots flyhänthet och generösa berättarstil, som på utsökt vis gestaltas på svenska i Hans-Jacob Nilssons översättning. Här är ingenting tungt, läsningen flyter lätt och friskt. Eliots skrivande präglades av ett slags generositetsprincip, en vilja till sympati och förståelse, och det var också vad hon hoppades på från sina läsare. I essän ”The Natural History of German Life” skriver hon: ”The greatest benefit we owe to the artist, whether painter, poet, or novelist, is the extension of our sympathies [...] Art is the nearest thing to life; it is a mode of amplifying experience and extending our contact with our fellow-men beyond the bounds of our personal lot.”

DOROTHEA SÖKER alltid den där kontakten med andra människor, och Eliot gestaltar det på ett intressant sätt: hon gör Dorothea närnsynt. Denna närnsynhet, föreslår litteraturvetaren D. A. Miller, blir en illustration till hennes förhållande till världen. Hon ser den i ett disigt, förmildrande ljus, men det är ett ljus som också slätrar ut olikheter och klasskillnader. I en scen sent i boken står Dorothea i fönstret i godset Tipton och spanar ut över markerna.

Brittiska intriger

George Eliots *Middlemarch* har blivit en klassiker genom sin skildring av livets komplexitet, av hur svårt det är att leva upp till sina ideal, skriver **Josefin de Gregorio**.

GÅR DET ATT SKRIVA om denna monumentala roman utan att citera Virginia Woolf, som hävdade att det var en av få romaner skriven för vuxna? Se där, nu har jag också gjort det! Så svaret är väl ”nej”. Men vad innebär det egentligen att en roman är vuxen? Kanske att den inte väjer för kom-

plexitet. Eller intriger, eller omfattande persongallerier. *Middlemarch* (Albert Bonniers förlag) är nästan 1 000 sidor tjock och skildrar livet i en liten engelsk landsortsstad mellan åren 1829–1832. Den har flera huvudpersoner – syskonen Fred och Rosamond, den nytänkande läkaren Lyd-

Hon ser en arbetarfamilj förflytta sig över ägorna och grips av en stark känsla av samhörighet med dem. Men i sin iver att identifiera sig med den lilla familjen glömmar hon att de befinner sig eoner från varandra socialt sett. Dorothea äger marken arbetarna går på, de har inget naturligt förhållande till varandra.

POLITISK IDEALISM – Dorotheas, men även den progressive läkaren Lydgate – är något George Eliot både hyllar och kritiserar i *Middlemarch*. Hon är en mästare på att avslöja hjärtats dolda motiv och visar oss ofta hur våra högt ställda ideal kan ha en egoistisk grund. Ett exempel: läsaren finlar gärna åt stofilen Casaubon, men Eliot är nog med att understryka att han inte är den ende som förtjänar bannor i sitt olyckliga äktenskap. Dorotheas ivriga och lite andfädda idealism förleder henne ständigt; faktum är att den rent av kan göra henne egoistisk: "Hon var lika blind för hans inre kval som han för hennes. Hon hade ännu inte lärt sig att förstå de dolda konflikter hos sin make som ställer krav på vår medkänsla. Hon hade ännu inte tålmodigt lyssnat till hans hjärtas slag, utan bara hört sitt eget slå våldsamt."

Huvudkonflikten i *Middlemarch* formuleras och omformuleras flera gånger. Flera av romanfigurerna ser världen som de önskar att den vore, istället för som den fak-

tiskt är, och det påverkar deras sätt att agera. En aldrig så fantastisk gåva kan inte räddas över om inte mottagaren är redo; ibland tar reformer tid; man kan inte älska en annan människas eventuella potential mer än vad man älskar den hon faktiskt är. I efterskriften konstaterar Eliot: "Det finns ingen människa som har ett så starkt inre liv att det inte i hög grad påverkas av yttre omständigheter." Alltså: man kan vara hur duktig och idealistisk man vill, men det går inte att regera i ensam majestät; verkligheten kräver alltid sitt.

DETTA ÄR OCKSÅ en viktig grund för medkänsla hos George Eliot. I sin inledning, där hon diskuterar den heliga Teresa av Ávila, konstaterar Eliot: "Det har fötts många driftiga Teresor som aldrig fått ett heroiskt liv som skapat genklang vida omkring, som kanske bara fått ett liv fullt av missräkningar på grund av att deras andliga förmågor rimmat så illa med de torftiga möjligheter som stått dem till buds." Här syns en skarp kontrast mot samtida författare som amerikanska Harriet Beecher Stowe, vars ensamma Tereser – till exempel den helgonlika Agnes i den sentimentala *Agnes of Sorrento* – blir till ledstjärnor just på grund av sin särart i en ond tid.

Den Eliot som skrev *Middlemarch* hade sedan länge lämnat den kristna orto-

doxin; hon kämpade med funderingar på vad det innebar att söka det goda bortom kristendomen, vad moral kunde vara i ett agnostiskt hjärta, och hon låter aldrig sin Dorothea bli någon Messias- eller Mariagestalt. Istället förklarar efterskriften att Dorotheas eftermäle blev ett gott inflytande som "spred sig som ringar på vatt-

För mig ligger romanens "vuxenhet" främst i insikten om livets komplexitet, om hur svårt det kan vara att leva upp till sina egna ideal.

net", men som avleddes "i mindre strömfåror som aldrig fick några upphöjda namn". Dorothea blir hustru och mor, vilket inte är så lite, men kanske mindre än vad hon en gång trott och hoppats på.

DET SÄGS IBLAND att George Eliot straffar sina kvinnor; att de aldrig riktigt "lyckas". Vad de än företar sig kan de inte undkomma kvinnans lott, och blir på ett eller annat sätt olyckliga, eller får nöja sig. "Must noble women always fail?" frågade sig en samtida amerikansk läsare efter att ha slukat Eliots långdikt "The Spanish Gypsy". Är det rentav så att Eliot har svårt att föreställa sig kvinnan bortom hustru och mor, som litteraturvetaren Kate Flint antyder? Det är i så fall intressant med tanke på att George Eliot själv levde ett okonventionellt kvinnoliv: hon sammanlevde med George Henry Lewes, som redan var gift och hade barn med en annan kvinna, och själv blev George Eliot aldrig mor.

SJÄLV TÄNKER JAG att Eliot framförallt är realist. 1800-talet erbjöd inte så många andra vägar än äktenskap för de allra flesta kvinnor. Eliot själv var en anomali, och det visste hon säkert om. Virginia Woolf skrev att Eliots kvinnor "aldrig finner vad de söker" eftersom det de söker inte är förenligt med den kvinnliga existensens förutsättningar. För Woolf får Eliots vägran att ge sina romanfigurer orealistiska, lyckliga slut ett bevis på hennes intelligens. Denna intelligens är alltså närvarande i *Middlemarch*.

För mig ligger romanens "vuxenhet" främst i insikten om livets komplexitet, om hur svårt det kan vara att leva upp till sina egna ideal – ett faktum som George Eliot alltid behandlar med största försiktighet, värme och generositet. Det är därför *Middlemarch* är en sådan klassiker. ✨

Rufus Sewell i tv-serien *Middlemarch*.

Duras i sitt hem i Paris.

FOTO: GETTY IMAGES

Att skriva är ingen struntsak

Det är passionen, närvaron och allvaret bakom varje ord som gör Marguerite Duras romaner så uppslukande, menar **Eric Luth**.

"MÖRKRETS HJÄRTA handlar om vådan av att gå in i mörkret utan fonograf."

Vissa meningar stör, fortsätter att hem-söka en. Som filmvetaren Jan Holmbergs tvärsäkra uttalande om vad Joseph Conrads klassiska roman handlar om, inslängd i en oansenlig antologi om offentlighet för litteraturvetare.

Ju mer jag tänker på meningen, desto mer tvingas jag se Holmberg rätt. Tänk om Marlow hade haft med sig en fonograf på båten in i mörkets hjärta för det ökända mötet med Kurtz – mannen som bara var en röst, och som hade "uttalat domen över sin själs äventyr här på jorden". Vilka grundläggande, förmodligen förskräckliga, insikter om mänsklighetens beskaffenhet har vi gått

miste, bara för att Marlow inte pallade ta med sig en fonograf? "Rösten var borta", säger Marlow. "Hade där funnits något mer?" Det enda vi hör från djupet av Kongos skogar är "ohyggligt, ohyggligt", svenskans taffliga försök att fånga det bevingade "the horror, the horror".

Det finns inte många likheter mellan *Mörkets hjärta* och Marguerite Duras bästsäljare *Älskaren* – som fyller 40 i år (vilket i hemlandet Frankrike uppmärksammas stort). Men när jag läser om den jubilerande klassikern slår det mig att båda egentligen handlar om samma sak: Vad som händer när man saknar ett medium, om livsomvälvande händelser som gått förlorade bara för att ingen tog med sig tekniken som krävdes

för att återge dem. *Mörkets hjärta* handlar om ett ljud som aldrig spelades in. *Älskaren* handlar om ett fotografi som aldrig togs, om vådan av att ge sig ut på stan utan kamera.

Vi befinner oss på en färja över Mekongfloden. En femtonårig flicka med gammalrosa manshatt ser en stor, svart limousin och i limousinen sitter en elegant, rik kines: "Han ser på mig." Fler ord behöver inte den alltid lika exakta Marguerite Duras för att beskriva erotik, romantik, laddade känslor. Den unga flickan är sedd, eftertraktad, åtrådd. Trots sin filthatt, som ingen har sett maken till i Vietnam. *Älskaren*, eller snarare en av flera tvetydiga älskare, är introducerad. Kärleken, det ständigt lika komplicerade temat i Duras författarskap.

"MEN DET TOGS inget fotografi", klagar berättaren. "Det skulle bara ha tagits om man hade kunnat förutse vikten av denna händelse." Men det kunde man såklart inte. Det går aldrig att förutse vad som verkligen förändrar våra liv. Det finns ingen väg eller linje genom livet, fortsätter berättaren. Det går inte att skapa någon logik. Det enda man kan göra är att låta allt blandas samman, ge sig hän det förgängliga. Annars är skrivandet ingenting.

I sina förtätade stycken från Mekongdeltat lyckas Duras med språket närma sig

verkligheten som den kan ha tett sig. Det första mötet med den rike kinesen utgörs av tre korta stycken. "Inuti limousinen sitter en mycket elegant man och ser på mig" – så introduceras han; i den meningen ryms en roman. I styckena kan man ta på, känna lukten av stämningen av det tidiga 1900-talets Vietnam. En verklighetsnära bild. Men inte något fotografi.

ÅRET ÄR 1984, och *Älskaren* – som kommer att tilldelas Goncourtpriset och göra Duras till en världskändis – har just getts ut. I ett avsnitt av det omåttligt populära litteraturprogrammet *Apostrophes* säger Duras till programledaren Bernard Pivot att arbetstiteln på romanen var "Det absoluta fotografiet". Med andra ord, fotografiet som inte finns. Marlow hade ingen fonograf, den unga flickans omgivning ingen kamera. "Därför finns inte denna bild", säger berättaren i *Älskaren*. "Den blev överhoppad. Den blev bortglömd." Men Duras har pennan. "Skrivandet är ingen liten sak", säger Duras till Pivot. Och nog är det just det – passionen, närvaron och allvaret bakom varje ord, varje kommatecken – som är så uppslukande i Duras romaner?

I skriften *Je voudrais parler de Duras* (2016) intervjuas Yann Andréa, Duras älskare de sista 16 åren av hennes liv, av journalisten Michèle Manceaux. Andréa försöker förklara den själsliga, men också fysiska, kärleken mellan en homosexuell yngling och en heterosexuell åldring (han var nästan fyrtio år yngre). Men han beskriver också hur Duras var i skrivandet som i livet. Hur hon gick in för allt hundra procent, kompromisslöst: "Hon släpper inte taget. Hon fokuserar allt på en mening, ett ämne, och släpper inte taget. Hon låtsas kanske ibland, man tror att hon är distra-

herad. Men nej, hon är aldrig distraherad. Inte på något annat sätt än skrivandets grundläggande distraktion."

MARGUERITE DURAS släpper inte taget. Hon skriver och skriver för att ta sig närmare sitt förflutna, sin barndom, för att åter skapa förlorade eller aldrig tagna fotografier, men förgäves. Hon står på tröskeln men kommer inte in i rummet "vid vars tröskel tystnaden börjar". *Älskaren* handlar om skrivande, men också om dess omöjlighet. Det finns ingen historia om mitt liv, fortsätter Duras, hon har bara kunnat skriva "runt omkring alltsammans utan att tränga fram till det". Berättaren är fortfarande lika långt från hemligheten: "Jag har aldrig skrivit när jag trott mig skriva, jag har aldrig älskat när jag trott mig älska, jag har aldrig gjort annat än att vänta framför den stängda dörren."

Den rike kinesen älskar den unga flickan på båten, medveten om att de aldrig kommer att få varandra. Att det är en fysisk, men omöjlig, kärlek. Men älskade Duras kinesen? På återresan till Frankrike, när de tu har tagit farväl, kastar sig en ung man ner i havet. Dör. Den försvunna kroppen gör döden påtaglig, och med döden som fond förstår hon att hon har haft känslor för kinesen. Hon gråter.

Den stora, fysiska åtrån i *Älskaren* gäller dock en annan flicka: rumskamraten Hélène Lagonelle. "Jag är matt av åtrå efter Hélène Lagonelle", säger berättaren som betraktar hennes bröst, nakna kropp, lena hud. Som vill "äta Hélène Lagonelles bröst som han äter mina i den kinesiska staden dit jag går varje kväll för att fördjupa kännedomen om Gud". Marguerite Duras avfärdade, enligt Yann Andréa, både hans homosexualitet och själva idén

om homosexualitet. Men den starkaste fysiska åtrån i *Älskaren* riktas av en kvinna mot en kvinna, den omöjliga kärleken. Så stark att hon vill döda Hélène Lagonelle med sina bara händer. Den dödliga kärleken, passionen som förgör.

Jag har aldrig skrivit när jag trott mig skriva, jag har aldrig älskat när jag trott mig älska, jag har aldrig gjort annat än att vänta framför den stängda dörren.

En annan omöjlig kärlek i *Älskaren* riktas mot berättarens lillebror, det antyds att de har haft ett incestuöst förhållande. I *Älskaren från norra Kina*, ett sorts korrektiv till den förra, skrivs det rakt ut. Berättaren säger mot slutet av romanen: "Det hade varit den enda gången de hade tagit varandra i livet" varpå brodern skriker av "tragisk lycka". En av de starkaste scenerna i *Älskaren* är när berättaren får besked om att hennes lillebror har dött: "Man hade tagit fel. Man hade gjort ett misstag. Skandalen var i gudomlig storleksordning. Min lillebror var odödlig och man hade inte sett det [...] Man hade tagit fullständigt fel. Misstaget uppfyllde hela universum, skandalen."

DURAS SJÄLV HAR beskrivit hur hon var besatt av ett "sanningsraseri" när hon skrev om sin lillebror, om kärleken till honom och om hans död. Det är när kärleken är ouppnåelig som den tar form, blir som mest påtaglig. När människor försvinner, tar farväl eller dör. Den dödliga kärleken, passionen som förgör.

Varken skrivandet eller kärleken är små saker hos Duras. Båda dödligt farliga, båda livsviktiga och framförallt alldeles omöjliga. Vi kan inte skriva, vi kan inte älska, det är därför vi måste. *Mörkrets hjärta* handlar om vådan av att gå in i mörkret utan fonograf. Men Marlow var feg. Han vågade inte möta sanningen, världen så förskräcklig den kan te sig. Han stod framför den stängda dörren till rummet vid vars tröskel tystnaden börjar, men han vände sig om och gick. Det gjorde aldrig Duras. Hon stod kvar, skrev och skrev. Vägrade lämna tröskeln.

Jag vill rätta mig själv: När det absoluta fotografiet nu inte finns handlar *Älskaren* om vikten av att istället väga närma sig mörkret med sin penna. ✨

Jeanne Moreau och Jean-Paul Belmondo i *Moderato Cantabile*, efter Duras roman.

FOTO: GETTY IMAGES

Immigranter anländer till Ellis Island runt år 1900.

FOTO:GETTY IMAGES

Driftiga immigranter

En ny bok beskriver svensk-amerikaners framgångsrika bankverksamhet på 1800-talet, skriver **Nils Johan Tjærnlund**.

MELLAN 1850 och 1920 utvandrade mer än en miljon svenskar till USA. För vissa förvandlades drömmarna om guld till sand, och den typen av eländesskildringar har vi ofta matats med i romaner och på film. Sällan får vi dock läsa om de strävsamma och i många fall framgångsrika immigranterna – berättelser som dessutom kan vara minst lika spännande och dramatiska.

I *Amerikas svenska banker* (Dialogos) ger Tom Petersson, docent i ekonomisk historia och forskare vid Uppsala Center for Business History, ett värdefullt bidrag till den svensk-amerikanska historien genom att lyfta fram företagsamheten. Här skildras hur driftiga entreprenörer av svenskt ursprung grundade banker och skapade sin egen nisch när det amerikanska banksystemet utvecklades.

Petersson beskriver hur etniska banker från mitten av 1800-talet etablerades i en rad amerikanska städer, från östkustens New York till västkustens San Francisco. Dessa banker riktade sig främst till nyanlända immigranter som saknade kunskap om det amerikanska samhället och det finansiella systemet, och som ofta inte behärskade engelska. Genom att erbjuda tjänster på kundernas modersmål och anställa personal med liknande bakgrund skapade bankerna en trygg atmosfär som underlättade immigranternas integration i det amerikanska samhället.

Bankerna blev sociala nav. Genom att anta firmanamn som utstrålade en specifik etnicitet och genom riktad marknadsföring skapade bankerna en känsla av samhörighet och ett gemensamt intresse av att bygga en bättre framtid i det nya landet.

Boken erbjuder en nyanserad bild av de etniska bankernas dubbla roll: å ena sidan fungerade de som viktiga broar för immigranter in i det amerikanska samhället, å andra sidan var de affärsdrivna institutioner som strävade efter vinst.

EN STOR DEL av boken ägnas åt Minnesota, som från mitten av 1800-talet genomgick en snabb ekonomisk utveckling och blev en av de stora svensbygderna. Men från början rådde här ett "vilda västern" med brist på betalningsmedel, kreditlösningar och seriösa bankirer, vilket blev ett hinder för ekonomisk tillväxt. För att skapa bättre stabilitet infördes övergripande federala bank- och valutalagar, bland annat den federala banklagen 1864.

Den första uttalat etniska banken i Minnesota var tysk, German-American Bank of St. Paul, grundad 1873. Den blev en förebild för andra banker och växte till att bli USA:s största etniska bank. Samtidigt gjordes för-

Boken erbjuder en nyanserad bild av de etniska bankernas dubbla roll.

sök bland svenska immigranter att grunda svenska banker, men kundunderlaget var fortfarande begränsat.

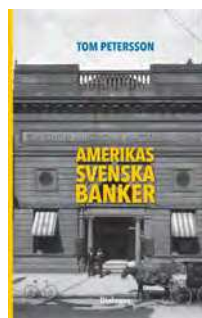
Några år senare förändrades förutsättningarna. En högkonjunktur svepte över 1880- och 1890-talen, och inflyttningen till Minnesota var enorm. På kort tid etablerades fem etniska banker i Minneapolis.

En höjdpunkt i boken är fallstudien av Swedish-American Bank, som i sin marknadsföring gärna kallade sig "Svenska Banken". Petersson visar hur denna bank, trots sin etniska framtoning, avvek från mallen genom att ha både svenska och amerikanska ägare, även om svenska affärsmän dominerade i styrelsen. Banken blev framgångsrik, vilket kan förklaras av denna blandade ägarstruktur tillsammans med strategiska affärsbeslut som fokuserade på stabila och blomstrande industrier inom Minnesotas spannmåls- och trävarusektor, snarare än riskfyllda investeringar på fastighetsmarknaden.

PETERSSON TAR OCKSÅ upp de problem som etniska banker stod inför runt sekelskiftet 1900. Med förändringar i immigrationsmönster och en ökande misstro mot nya immigrantgrupper från Italien och Östeuropa mötte etniska banker ökad kritik och misstänksamhet. Under första världskriget skärptes motsättningarna, och många banker tvingades "amerikanisera" sina verksamheter för att överleva. Företag och organisationer som förknippades med tyska intressen var särskilt hårt drabbade och utsattes till och med för våldsamheter efter att USA hade gått in i kriget 1917.

Misstron mot "bindestrecks-amerikanerna" ledde till att även svenska företag tonade ner sina rötter. Till exempel ändrade Scandinavian-American National Bank of Minneapolis namn till Midland National Bank of Minneapolis 1917. Det var vid samma tidpunkt som det brittiska kungahuset bytte namn från Sachsen-Coburg-Gotha till huset Windsor.

Trots bokens akademiska tyngd är språket tillgängligt, och texten är flyhänt skriven med intressanta personöden. Sammantaget är *Amerikas svenska banker* ett betydelsefullt tillskott till forskningen om amerikansk finanshistoria och om hur svenska entreprenörer bidrog till den amerikanska ekonomins utveckling. ✨

Vår inre sadist

UTANFÖR BIBLIOTEKET i Ånge brukar det stå vagnar med utrensade böcker som skänks bort. Jag har proppat påsar fulla med okända författare, många från exotiska språkområden, somliga Bookernominerade. Påsarna har gett en oväntad skjuts åt min läsglädje. Att äntligen få öppna en bok, helt utan förväntningar eller förkunskaper! Somliga slår jag ihop efter tjugo sidor. Andra lämnar bestående intryck, som när jag förra sommaren fängslades av en viss J D Vances uppväxtskildring *Hillbilly elegy*.

Under sensommaren plockade jag ut en bok av en medelålders svensk författare som skrivit nyckelromaner om sin olyckliga barndom och sina dito kärleksrelationer. Den här var riktigt kass. Ändå kunde jag inte släppa den.

Romanens makt över mig hade en anstrykning av något obehagligt. Samma känsla som när man sniglar sig förbi en bilolycka och inte kan låta bli att glana mot de flammande blåljusen.

Författaren träffar en spännande man, hänrycks över hans skönhet och hans skarpsinne, de börjar dejta, hängla, berätta om sina liv för varandra, vi får djupt generande smakprov på deras kärleksyttringar. Och under läsningen blir jag alltmer plågsamt medveten om att det enda som får mig att stå ut med all denna smäckighet är att jag redan på baksidestexten blivit utlovad veta att kärlekssagan kommer att utvecklas till en mardröm. Inte medelst hugg och slag, utan svek och bedräglighet.

DET ÄR SOM OM jag inom mig har en straffande, för att inte säga sadistisk sida som kräver sitt lystmäte.

Insikten är skakande nog, och den gör sig påmind några veckor senare, när jag hamnar framför en serie på någon av strömningstjänsterna. Serien hör hemma inom skräckgenren och kretsar kring en familj som köper ett hus i en välmående förort. Allt verkar för bra för att vara sant.

Hur inleds de här berättelserna? Alltid med frukostscenen. Av egna erfarenheter vet vi att det är den tid på dygnet när vi exponerar våra minst attraktiva sidor. Alla ser ut som obäddade sängar, hasar förbi varandra under turnerna mellan kylskåpet och badrummet, kommunicerar grymtande eller helst inte alls.

Men i serierna är alla daggräsa och välklädda. Mamma och pappa är kärleksfulla och flörtiga mot varandra, trots eller rättare sagt tack vare att de varit gifta i hundra år, barnen slevlar i sig något fiberrikt och utifrån den gnabbiga och spirituella jargongen förstår vi att det går bra i skolan och att föräldrarna är framgångsrika. Och just när vi tror att vi inte står ut med mer familjelycka kommer en mildögd labrador insvansande i köket.

VID DET HÄR laget finns det bara en enda sak som avhåller oss från att famla efter fjärrkontrollen, och det är vår längtan efter att idyllen ska trasas i blodiga strimlor, att få se de renskrubade ansiktena härjas av panik, förvirring och sorg.

Det är inga vackra sidor. Därför skäms vi för dem. Det lyckliga slutet återupprättar hjälpligt vår övertygelse att vi innerst inne är goda människor.

Även den bedragna författaren kommer på fötter, och stapplar vidare mot nästa nyckelroman. ✨

I korthet Äntligen visas Monet

Nu visas för första gången Claude Monets Londonmålningar i den brittiska huvudstaden.

Utställningen *Monet and London. Views of the Thames* på Courtauld Gallery öppnade i början av hösten och pågår fram till den 19 januari 2025. Monets suggestiva målningar av kända siluetter – som Charing Cross Bridge, Waterloo Bridge och Houses of Parliament – längs med Themsen visas passande nog bara drygt 300 meter från Savoy Hotel. Där kom de flesta av verken till.

Claude Monet (1840–1926) kom första gången till London 1870, under fransk-tyska kriget. Mellan 1899 och 1901 bodde han i längre perioder på Savoy Hotel i Covent Garden. Från sitt rum med utsikt över Themsen målade han av vyerna i det kraftigt luftförorenade London; det var vitt skilda motiv och långt bort från hans älskade trädgård med näckrosdammen i Giverny.

Impressionismens pionjär var inspirerad av J. M. W. Turners och James Abbott McNeill Whistlers målningar av området kring Themsen. Resultatet för Monet blev totalt 94 målningar som fascinerar betraktare än idag. Så till den milda grad att en av dem, *Le Parlement, soleil couchant*, för ett par år sedan såldes för 75 miljoner dollar på Christie's auktionhus.

I Frankrike lät Monet ställa ut sina Londonmålningar 1904 och rönt stora framgångar. Han hade planerat en utställning också i London året efter, men några veckor innan den skulle invigas sköt han upp den på obestämd tid. Anledningen var att Monet, känd för sin perfektionism, hade börjat tvivla på om målningarna dög.

I Monets målningar av London i dimma, eller mer korrekt i smog, lyser ett enastående ljus med skira men samtidigt distinkta vattenspeglingar och skuggor. Det fula mörka gäckar bakom det förföriskt vackra. Dubbelheten bemästrar mästaren till fullo och förhoppningsvis hade han tyckt att hans planerade utställning drygt 120 år senare har blivit till verklighet. Karen Serres, som är kurator för utställningen, har samlat 18 av de ursprungligen 37 målningarna från utställningen i Paris samt lagt till ytterligare tre. ✨

Charlotta Eruths Lindell

Bengt Ohlsson

Det svenska Natomedlemskapet, Astrid Lindgrens Saltkråka, Konsums haveri, snö och latinamerikansk litteratur är några ämnen som behandlas i höstens svenska facklitteratur. Vi recenserar arton av de mest intressanta titlarna.

73 Per Bauhn om Katarina Barrlings *Världens mest protestantiska land. Sverige – det extrema landet lagom*

75 Adam Cwejman om Peter Gärdenfors *Kan AI tänka? Om människor, djur och robotar*

76 Erik Jersenius om Johan Svedjedals *Den rätta knycken. Astrid Lindgrens Vi på Saltkråkan*

78 Peter Luthersson om Anders Burmans *Den sista idealisten. Viktor Rydberg och hans tid*

80 Madina Refoi om Björn Fagerbergs *En personlig död. En läkares tankar om döden efter ett långt yrkesliv*

81 Blanche Sande om Sara Kristofferssons *Det förlorade paradiset. Berättelsen om Konsums uppgång och fall*

82 Svante Nordin om Torbjörn Elenskys (red.) *Individ och kollektivism. Sverige 1968–1988*

84 Tommy Olofsson om Thomas Eks *Olle Hammarlund. Människan, journalisten, författaren*

86 Gunilla Kindstrand om David Anderssons *Hjalmar Söderberg och eftervärlden*

87 Gunnar Wetterberg om Johan Lings *Hällristningarnas värld*

89 Fredrik Sixtensson om Sverker Johanssons *Fäder. En genetisk historia från Afrika till Skandinavien*

90 Jakob Sjövall om Stina Otterberg Engdahls (red.) *Människan och läsandet. Aspekter på en livsavgörande aktivitet*

92 Kim Salomon om Maggie Strömbergs & Torbjörn Nilssons *Högt över havet. Så övergav Sverige alliansfriheten*

94 Martina Björk om Sigrid Schottenius Cullheds *Filomelas förvandlingar. Myten om det outsägliga*

96 Henrik Dalgard om Ida Ölmedals *Där man bränner böcker. Berättelser om förbjudna ord och utrensad litteratur*

98 Torbjörn Elensky om Henrik Nilssons *Hålet i stängslet. Resor med den latinamerikanska litteraturen*

100 Katarina Barrling om Sverker Sörlins *Snö. En historia*

102 Lars Åberg om Jenny Strindlövs *Romani kris. Parallella rättgångar i Sverige*

Från Luther till Greta

**VÄRLDENS MEST
PROTESTANTISKA LAND
SVERIGE – DET
EXTREMA
LANDET LAGOM**
KATARINA
BARRLING
Bokförlaget Stolpe

SAMHÄLLE

Av Per Bauhn

A tt Sverige och svenskar överlag är sekulariserade innebär inte att deras sätt att ta sig an världen alltid är det. Ta till exempel Greta Thunbergs klimataktivism. Även om den inte uttryckligen refererar till någon gudstro, så bär den många av den kristna väckelsens kännetecken. Där finns den hotande undergången, apokalypsen, uttryckt i termer som ligger nära Uppenbarelseboken, med en brinnande planet som slutpunkt. Där finns också synden – den felande, över-

modiga människan, som upphävt sig mot naturens ordning (skapelsen, med religiös terminologi) och som därigenom gjort sig förtjänt av straff. För att undgå detta straff, måste människan nu göra bot och ålägga sig själv försakelse av den bekvämlighet som vållat de klimatskadliga utsläppen.

Greta talar om att lyssna till vetenskapen, inte till Gud, men hennes förkunnelse har en inramning som bär tydliga spår av protestantisk kristendom. Det är alltså egentligen inte ägnat att förvåna när Limhamns kyrka i en uppmärksam jultweet 2018 utnämnde Greta Thunberg till Jesu efterträdare, när den tidigare Örebroprästen Mats Hermansson gjorde en ikonbild av Greta och kallade henne ”profet” eller när det i en debattartikel hävdades att hon är ”fullt jämförbar med Bibelns profeter” och att vi måste lyssna på henne, eftersom ”budskapet kommer från Gud”.

I boken *Världens mest protestantiska land* gör statsvetaren Katarina Barrling en insiktsfull och tankeväckande genomgång av hur just protestantisk kristendom behåller sitt grepp om svenskers tänkanden och göranden. Hennes exem-

pel tar upp inte bara Greta Thunberg, utan också hur politisk korrekthet, själv-censur, syn på jämlikhet, brott och straff, offerretorik och offentlig estetik har färgats av den protestantism svenskar har levt med sedan Gustav Vasas dagar.

Bokens titel ger en god bild av Barrlings tes. Medan vi gärna tänker på Sverige som världens mest sekulära land, så vill hon istället peka på att vi kanske är världens mest protestantiska land – vår sekularism är helt enkelt en särskild form av protestantism, anpassad för den tid vi lever i. Till och med ett sådant flitigt använt uttryck som ”evidens”, som idag används för att skilja det vetenskapligt prövade från det blotta tyckandet, kan ges en bakgrund i protestantens förhållande till skriften – för 1500-talets reformatorer var det i Bibeln och inte i påvliga bullor som sanningen stod att finna. På samma sätt har den svenska sekularitetens tro på ingenjörer och siffror och dess ovilja att befatta sig med ”metafysik” något gemensamt med de protestantiska reformatorernas motvilja mot den relikmagi och mirakeltro som de tillvitade den romerska kyrkan. »

Gudstjänst i Gustaf Vasa kyrka i Stockholm.

FOTO: GETTY IMAGES

Även den vitmenade estetiken och den ovilja till ornamentering som utmärker den moderna funktionalismen har sina beröringspunkter med 1500-talets kalvinism och dess attacker på helgonbilder och färgglad klädedräkt. Asketism och krav på flärdfrihet går som en röd tråd från reformationen till den så kallade riksväven i riksdagens plenisal, ”vävd i 200 nyanser av grått”. Den naturdyrkan som utmärker de samtida svenskarna i deras midsommarfirande och skogsvandringar har förmedlats från äldre tider av den svenska kyrkan: ”Den svenska psalmboken är överfull av bäck och flod, gula blad och blomstertid. Naturen blir en plats där Gud talar till människan.”

I nom protestantismen blir man salig genom tron allena – *sola fide* – inte genom gärningar, som pilgrimsvandringar, köp av avlat, donationer till klostert och så vidare. I det samtida sekulära Sverige måste den som söker politiskt förtroende också bevisa att deras tro är den rätta och att den är tillräckligt stark. Nu handlar det inte om att bekänna tro på Gud, men väl på jämlikhet, alla människors lika värde, pridedemonstrationer, klimatinödläge och så vidare. Svävar man på målet i sådana frågor gör man sig socialt och politiskt omöjlig, hur förträfflig man än kan vara i andra avseenden. Detta öde drabbade till exempel Daniel Bäckström, som fick ge upp sin kandidatur till att bli ny ledare för Centerpartiet, efter att han inte kunnat ge ett rakt besked på frågor om huruvida han kunde tänka sig gå i prideparaden eller viga samkönade par.

I det svenska politiska samtalet, liksom inom historisk kristendom, kan deltagare mönstras ut som kättare om deras inlägg inte ligger tillräckligt nära den korrekta mittfåran. När debattören Lena Andersson i en artikel på *Svenska Dagbladets* ledarsida invände mot talet om familjer i Sverige som inte har råd att ge sina barn mat och påpekade att det inte kan handla om brist på resurser om föräldrar inte ens kan erbjuda sina barn en tallrik gröt, så tog det hus i helvete. Ingen ifrågasatte Anderssons beräkningar av olika födoämnens pris och kalorivärde, eller ens den övergripande tesen att ingen i Sverige behöver svälta. Däremot blev hon hudflängd för att förakta och avhumanisera fattiga och sparka på svaga grupper.

Det hon skrivit utmanade en norm som säger att de fattiga ska ses som medmänniskor i nöd, inte som aktörer som kan avkrävas ansvar för sina val; de är offer, oskyldiga till den situation de befinner sig i. Om man vill kritisera, så ska man göra det uppåt, inte nedåt. Man skriver ut sig från det medkännande

samhället om man ifrågasätter de mindre bemedlades ansvar för att göra något av de resurser de faktiskt har. Detta är också en norm med förankring i kristendomen, med dess hyllande av de fattiga och svaga: ”Så skall de sista bli först och de första sist”, som det heter i Matteusevangeliet. Den rike har en uppförbacke innan han kan släppas in i himmelriket, men de fattiga är saliga, ty dem tillhör Guds rike, enligt ett annat Jesuscitat, denna gång från Lukasevangeliet.

Den jämlikhetstanke som ligger till grund för det svenska välfärdssamhället och som fick nytt liv med vänster rörelserna på 1960- och 70-talen hämtar näring ur kristendomens krav att jag ska älska min nästa som mig själv. På samma sätt finner 1900-talets strafflagstiftning, där förbrytaren sågs som ett olyckligt offer för samhället och därmed i behov av rehabilitering snarare än förtjänt av straff, stöd i den kristliga normen att den örfilade ska vända andra kinden till istället för att utkräva hämnd.

Doktrinen om alla människors lika värde, som bara alltför ofta tillåts suda ut gränsen mellan illgärningsmän och deras offer, har också sin bakgrund i kristet tänkande. Typiskt för vår samtid är att doktrinen har svårt att förklara varför alla skulle vara lika värda, eftersom man under sekulariseringsprocessen har gjort sig av med den teologiska utgångspunkten, nämligen att vi alla är skapade till Guds avbild. Likavärdestanken är visserligen äldre än kristendomen, men det är via kristendomen den har vunnit insteg i svensk kultur. Och även om den kristna bakgrunden idag är obekant för många, så är själva doktrinen vid god vigör och att ifrågasätta den är liktydigt med kätteri.

En anledning till att kommunismen aldrig brukar bli lika fördömd som nazismen – trots att den skördade fler offer – är, enligt Barrling, att kommunismen åtminstone i teorin försvarade en jämlikhetsprincip. Även det grövsta våld och de mest hårresande övergrepp kan möta förståelse istället för fördömande om utövarna bara kan göra troligt att de agerade för att hjälpa fattiga, förtryckta och förföljda människor. Alltför många verkar då vara villiga att gå med på att utan knäcka ägg blir det ingen omelett.

Katarina Barrling visar i sin briljanta studie hur moderna omdiskuterade fenomen som politisk korrekthet, flockmentalitet och själv censur har rötter i en protestantisk erfarenhet som visserligen inte längre återopas men ändå i högsta grad är närvarande. Alla som vill lära sig något om svensk samtida politisk kultur har mycket att hämta i hennes bok. ✨

Du är smartare än din dator.

FOTO: UNSPLASH

Tonar ner

**KAN AI TÄNKA?
OM MÄNNISKOR,
DJUR OCH
ROBOTAR**
PETER
GÄRDNFORS
Fri tanke

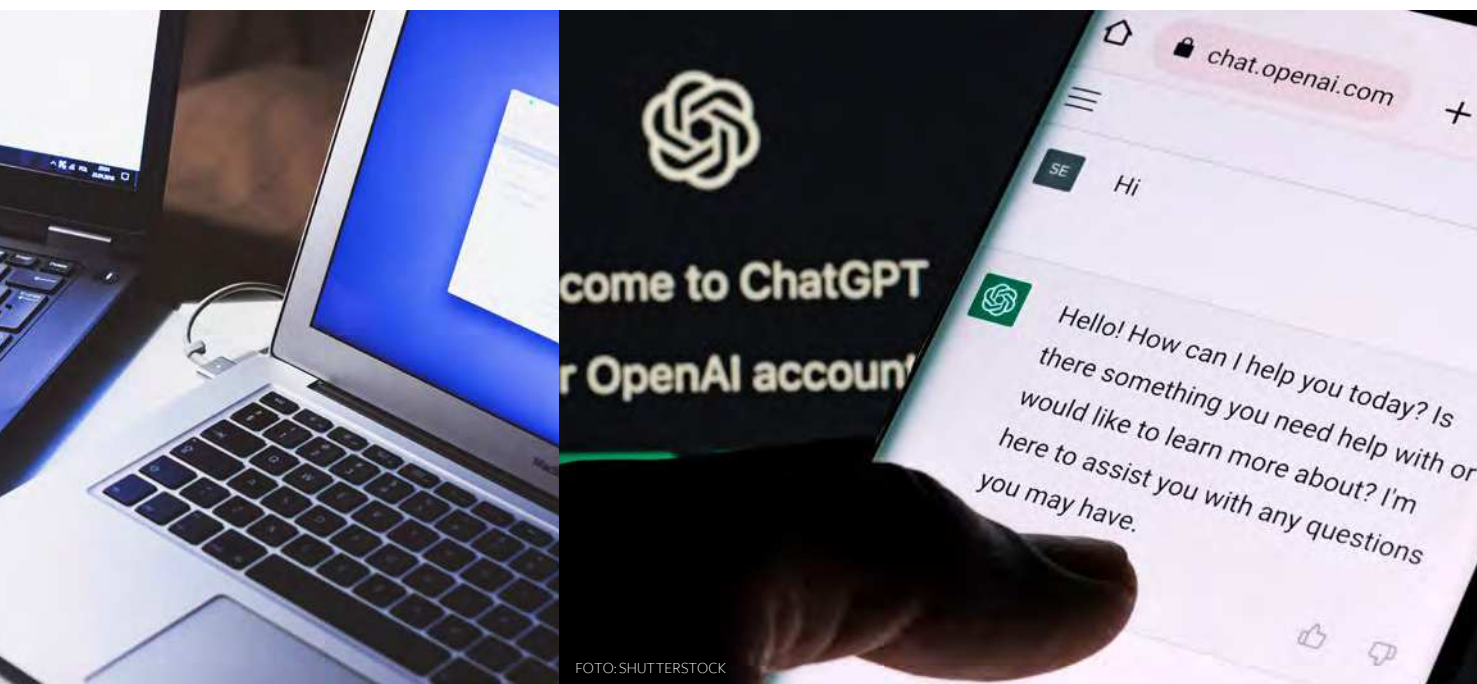

AI

Av Adam Cwejman

Det är höst och du kör bil på en skogsväg genom en skog. Det blåser rejält och trädens grenar svajar fram och tillbaka ovanför vägbanan. De gula, gröngula, orangea och röda löven faller ner på vägen. Så länge ingen av grenarna faktiskt knäcks och landar på vägen vet du – som förare – att alla dessa objekt som svajar och rör sig över vägbanan inte utgör någon fara för körningen. Detta vet du underförstått.

En artificiell intelligens (AI) kan inte förstå detta eftersom den inte har en kropp, inte besitter känsel och aldrig har hållit ett höstlöv i handen. Dess intelligens, hur den än definieras, saknar taktila erfarenheter. En AI som styr en bil kategoriserar visserligen blixtnabbt tusentals objekt som den ser genom kameror, men dess förståelse för löven och grenarna är ofullständig.

farorna med AI

Ett omotiverat plötsligt stopp är därför inte ologiskt för AI. Den kan ordet "lov" men saknar en tredimensionell och erfarenhetsbaserad kunskap om vad ett lov innebär i den fysiska verkligheten. Är denna distinktion verkligen betydelsefull för att förstå skillnaden mellan människa och AI?

Helt central, skulle kognitionsforskaren Peter Gärdenfors svara. Hans bok har titeln *Kan AI tänka?*. En med innehåll mer överensstämmande, men kanske inte lika säljande, boktitel vore: *Sådan är människans intelligens och därför saknar AI densamma*.

Några av de för AI svåraste handlingarna är kanske de enklaste för en människa – att röra sig i världen, gå, springa, verka i ett socialt sammanhang och läsa av andra

människor. Dessa handlingar låter väldigt triviala. Men det är handlingar som kräver kunskap inhämtad från en lång rad sinnesintryck. Omvänt är de handlingar där AI övertrumfar människan, som att spela schack, göra beräkningar eller söka igenom texter efter specifika avgränsade begrepp, inte beroende av någon erfarenhet av att växa upp, röra sig eller leva bland andra människor.

Gärdenfors hävdar att beskrivningar av hjärnan som en maskin eller dator leder tankarna helt fel. Udden är riktad mot filosofen Nick Bostrom och fysikern Max Tegmark, som båda varnar för vad som händer när AI närmar sig det som kallas artificiell generell intelligens.

Gärdenfors tonar ner hotet. Han menar att eftersom olyckskorparna inte har definierat den mänskliga intelligensen tillräckligt tydligt blir också deras definition av AI ofullständig och överdriven. Att AI skulle vara en imitation av mänskligt tal och språk är något av en illusion. Förtrollningen handlar om att vi gärna vill se mänskliga drag i både maskiner och djur. Det är en sak att låta som en människa. Det är en helt annan att planera, skapa målsättningar, interagera med omvärlden och andra människor.

Peter Gärdenfors inlägg i samtalet är på flera sätt lugnande – en AI kan vara tränad på mänsklighetens samlade ord, siffror, beräkningar, ljud och video men ändå begå fullkomligt elementära fel som ett mänsk-

ligt barn inte skulle göra. Förklaringen, menar Gärdenfors, är att mänsklig intelligens är en syntes av sinnesförmågor som syn, hörsel, känsel, lukt och smak.

Vi talar inte bara med en annan människa, vi ser – och upplever – sammanhanget, tonen, ansiktsuttrycken, kroppsspråket. Små variationer i tonalitet, uttryck, dialekt och mycket annat förmår människan att tolka blixtnabbt. Detta kan inte en AI göra, trots att den kommer ihåg varje stavelse ur Bibeln.

Förklaringen är att erfarenheten av att leva ett helt liv i en kropp – med allt vad det innebär – är en central del av vad det innebär att vara människa. Det är detta som utgör kärnan i vår "generella intelligens". Därför blir diskussionen, menar Gärdenfors, om tidpunkten då AI närmar sig artificiell generell intelligens (AGI) vilseledande.

Gärdenfors kritik mot flera tongivande AI-forskare är att de betraktar intelligens som en samling disparata fenomen, var för sig. Men människans intelligens är sammansatt. Gärdenfors är förvisso övertygad om att AI är ett av de mest kraftfulla (men samtidigt farliga) verktyg människan kan bruka. Men för att förstå vilken sorts intelligens AI besitter måste vi först förstå människans och djurens intelligens. Trots att resonemanget låter självklart saknas det påfallande ofta i samtidens upphetsade diskussioner. ✨

Torsten Lilliecrona och Astrid Lindgren 1964.

FOTO: ALAMY

Ett grönt folkhem

**DEN RÄTTA
KNYCKEN**
**ASTRID
LINDGREN'S VI
PÅ SALTKRÅKAN**
JOHAN
SVEDJEDAL
Albert Bonniers

TV-SERIER

Av Erik Jersenius

I forum på nätet upprörs veterinärer över nyversionen av den klassiska tv-serien *Vi på Saltkråkan* (1964) som i sommar har spelats in i Stockholms skär-

gård. Sanktbernhardshunden Loui, som nu axlar rollen som Båtsman, döms ut som degenererad. Hans nos är mycket plattare och fysiken klenare än hos föregångaren Caesar, den friske bjässen som blev ikonisk som Saltkråkans trygga patriark.

Är nyinspelningen "dekadent" i fler avseenden? När Lisa James Larsson i år på nytt tv-dramatiserade Lindgrens sista roman *Ronja rövardotter* (1981) blev det inte lyckat. Den glättiga *Sagan om ringen*-estetiken är fjärran den svenska trollskogens oförställda mystik och när Hans Rosenfeldts klumpiga avsteg från den klassiskt romantiska sagan blandar in machiavelliska maktkamper à la *Game of Thrones* och lesbiska kärleksaffärer förlo- rar den sitt koncentrerade djup.

Vi på Saltkråkan skrevs av Astrid Lindgren för att fänga "det ljuva 60-talet". Vi

ser det i det starka färgfotot och de vackra naturbilderna och hör det i Ulf Björllins modernistiska sommarjazztoner.

Lindgren förankrar sina berättelser i den västerländska kulturhistorien. I småländska Lönneberga möter vi hennes motsvarighet till Rousseaus naturbarn Émile och Pippi Långstrump är en *übermädchen* i Nietzsches smak, *Mio, min Mio* (1954) genomsyras av Atterboms besjälade naturromantik och *Bröderna Lejonhjärta* (1973) glöder av Dante och biblisk symbolik, *Ronja rövardotter* är ett Shakespearskt drama på svenska.

Litteratursociologen Johan Svedjedal berättar i sin nya bok *Den rätta knycken* att Lindgren studerade Goethe och Schopenhauer när hon skrev *Vi på Saltkråkan*. Den obändiga världsviljan härskar i skärgårdsidyllen, ingen frid eller lycka kan uppnås utan lidande.

Vi på Saltkråkan sammanföll med televisionens genombrott och blev ett kulturellt fenomen som präglade Sveri-

ge i större utsträckning än de långhåriga gossarna från Liverpool. Rollgestalterna, som den lilla runda Tjorven (Maria Johansson) och den filmstjärnesköna Malin (Louise Edlind), blev omåttligt populära. Samtidigt är Lindgrens skärgårdsvärld en modernitetskritisk idealbild av ett Sverige som höll på att gå förlorat under rekordårens urbanisering och ständiga tillväxt. På Saltkråkan finns inte en enda tv-ruta att spegla sig i.

Lindgrens skärgårdsö är den lilla "livsvärlden" byggd på de traderade dygder som utgör den svenska gemenskapen. Människorna på Saltkråkan är självständiga, skötsamma, de drar upp sin egen fisk och potatis samtidigt som de känner stark tillit till varandra, är solidariska och generösa och hjälps åt utan motkrav. Det finns en jämlik marknad för det nödvändigaste, man hämtar sin mjölk hos bonden och köper färg och verktyg i handelsboden som också tillhandahåller öns enda telefon och postkontor. På Saltkråkan förhåver man sig inte, man nöjer sig med och förvaltar det man har.

Den grundläggande dygden är kärleken, inte den romantiska (även om de unga männen flockas kring Malin medan Tjorven och lilla Stina har sina duster om den svårflörtade Pelle) utan omsorgen om naturen, djuren, gemenskapen, kulturen och traditionerna, de gamla vackra husen utan vare sig el eller rinnande vatten. Det är de som inte kan älska som är berättelsens förlorare, som Malins friare Krister som inte tycker om barn eller direktör Karlberg som vill riva den gamla Snickargården och bygga en "bungaloo" istället.

Skärgårdsidyllen är ett sant "grönt folkhem" där natur, djurliv, balanserat fiske och lantbruk vårdas. Det livet är knappast förenligt med den betonggrå socialdemokratins högskattesamhälle, miljonprogram, kläfingriga byråkrater och en ständigt växande offentlig sektor. På Saltkråkan består samhällsservicen av en fungerande telefonlinje, postväsende och båtförbindelse, i övrigt sköter öborna sig själva. Inte ens när barnen förrirrar sig ute i tjockan griper kustbevakningen in, man letar reda på dem på egen hand.

Sett från Saltkråkans horisont är omvärlden den "sorgeö" Bellman skaldade om. Bruset utifrån tränger sig inte på, vi hör inte Beatles från knastrande hög-

talare (Lindgren stod inte ens ut med Frank Sinatra), istället för amerikaniseringen och konsumtionshetsen lever den rika svenska kulturen. Den musik som ljuder framför öborna själva, de sjunger psalmer och gnolar på visor av Bellman, Taube och Hedborn. Det är inte bara författaren Melker Melkersson som kan klassisk svensk litteratur av Thorild eller Heidenstam, flera av karaktärerna citerar Fröding till vardags.

Vi på Saltkråkan passade väl in i tidens norm för svensk barnkultur, den skulle skapa trygghet och harmoni. Lindgren går emot modernismens experimentella och uppbrutna berättande. Tvärtom är hon en ständigt närvarande berättarröst som förklarar och invagar oss i det igenkännbara och begripliga. Genom helt vardagliga skeenden och barnens lekfulla äventyr bland kobbar och skär fångar hon oss med en både eftertänksam och humoristisk berättelse om livet. Denna absoluta livsnärvaro skärps av regissören Hellboms förmåga att ta vara på det spontana och naturliga i barnens skådespeleri.

Lindgren hade, för att använda Tjorvens ord, "den rätta knycken" när det kommer till att skapa rollfigurer. De blir så levande att de tränger ut dem som ska spela dem. Maria Johansson och Louise Edlind har fått leva i skuggan av Tjorven och Malin, samma öde som drabbat andra unga skådespelare som antagit Lindgrens gestalter.

Torsten Lilliecrona är för evigt förknippad med den tafatte Melker. Som representant för den nya intellektuella medelklassen är han okunnig och oduglig i alla praktiska ting, Melker frågar handelsmannen Nisse Grankvist om denne målar båten och får till svar: "Jag tjärrar ekan." Han kan inte måla, snickra, plocka svamp, fiska eller ens laga mat (vilken han rikligt saltar "efter behag"). Ständigt går Melker bet när han i modernitetens anda genom uppfinningar försöker frigöra sin familj från "slavgöra", som att bära in vatten till köket.

Men Melker är en god patriark, en kärleksfull ensamstående far som hela tiden gör sitt yttersta för sina

barn. Den 19-åriga dottern Malin har trätt in i rollen som modersgestalt, i väntan på det egna äktenskapet tar hon hand om sina tre småbröder. Vi anar Melkers djup. Han får så småningom ett stipendium på 25 000 kronor (knapp 400 000 i dagens penningvärde) från statliga Kulturfonden, ett belopp som vid tiden är så astronomiskt stort att Lindgren indirekt låter oss veta att han måste vara en författare av rang, i paritet med Karl Vennberg eller Johannes Edfelt.

Svedjedal påpekar att Lindgrens författarskap drabbats av vår tids tilltagande infantilisering. Under senare år har tv-seriens efterföljande romaner strukits ner till bilderböcker. Ilon Wiklands realistiska illustrationer, baserade på skådespelarna i serien, har ersatts med Maria Nilsson Thores verklighetsfrånvänt oproportionerliga sagofigurer. Lindgrens språk förenklas till den grad att hennes berättarröst inte hörs längre. Det hänger samman med att vi nu inte heller har författarskap för svensk barn- och ungdom av dylik tyngd. Samtidigt som Lindgren skrev sitt manus gavs Gunnel Lindes *Den vita stenen* och Maria Gripes *Glasblåsarns barn* ut och bortom Saltkråkans horisont prisades Tove Jansson för *Det osynliga barnet*.

Så varför återvänder vi till Lindgrens barndomsparadis? Är det en "reaktionär" nostalgitripp till det gamla folkhemmet, då svensken var nykter och arbetsam och den dödliga brottsligheten ungefär hälften mot idag? Fast det sker nu i en revisionistisk anda där det förflutna måste tvättas rent från gamla synder som "heteronormativitet" och "etnisk homogenitet".

Problemet för "Saltkråkan 2025" är att det inte är Beatles och kärnvapenhotet som ska stängas ute från idyllen, utan ett väsentligen söndrat Sverige där svenska dygder som måttlighet, solidaritet och tillit eroderar, där barn nu blir soldater i brutala gängkrig och växer upp i våldsamma utanförskapsområden fjärran "Bullerbyn".

Men Lindgrens skärgårdssaga kan påminna oss om vad som en gång var och förmå oss att lämna årtionden av självförstörelse bakom oss. ✨

Albert Edelfelts porträtt av Rydberg.

FOTO: ALAMY

Anakronistiskt om Rydberg

DEN SISTA IDEALISTEN
VIKTOR RYDBERG OCH HANS TID
 ANDERS BURMAN
 Norstedts

LITTERATURHISTORIA

Av Peter Luthersson

Viktor Rydberg (1828–1895) var det sena svenska 1800-talets kanske inte mest lästa men sannolikt mest prestigetunga och allmänt aktade författare. Under sin av flit präglade levnad hade han verkat bland annan inom den redaktionella ledningen av *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och som professor vid Stockholms högskola. Han hade varit ledamot av Allmänna kyrkomötet och riksdagens andra kammare och blivit invald i tur och ordning i Svenska Akademien, Kungl. Akademien för de fria konsterna, Kungl.

Vetenskapsakademien och Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien, dessutom i lärda samfund i andra länder, som norska Videnskabsselskabet i Kristiania och ungerska Petöfisamfundet i Budapest. Inte dåligt marscherat av en gosse som i praktiken blev föräldralös vid fem års ålder och växte upp som fosterbarn.

Rydbergs öde och karriär kan förefalla som gefundenes fressen för författare av biografier. Men när nu Anders Burman, professor i idéhistoria vid Södertörns högskola, presenterar *Den sista idealisten*. Viktor Rydberg och hans tid har det förflutit 124 år sedan det senast begav sig, då i form av Karl Warburgs tvåbandsverk *Viktor Rydberg. En levnadsteckning*, Warburg som inte bara var professor i estetik, litteratur- och konsthistoria utan också en personlig vän till Rydberg. Varav denna relativa fattigdom?

En orsak torde vara att Rydberg i skrift var mycket återhållsam med upplysningar och reflektioner rörande sig själv. Särskilt meddelssam tycks han heller inte ha varit i sådant sällskapsliv som med tanke på hans ställning omsider inte gick att undvika. Svenska Akademiens sammankoms-

ter skydde han av allt att döma som pesten. Vid större bjudningar ska han överhuvudtaget helst ha stått tyst för sig själv i något hörn. Hamnade han motvilligt i konversation svarade han på frågor först efter en ordentlig tankepaus. Var han än befann sig verkar han så skyndsamt som möjligt ha velat återvända till sin läs- och skrivkammare.

Rydbergs identitet som enstöring kan kopplas till hans melankoli, vilken framträdde tidigt och djupnade med åren. Den gängse förklaringen till sinnessämningen brukar vara en hänvisning till hans mors död i 1834 års koleraepidemi. Burman avviker härvidlag inte från traditionen, tryfferar den endast med några tankar hämtade från Freud. En om inte konkurrerande så i varje fall kompletterande förklaring kunde ha varit en hänvisning till det djupa missmod som lätt kommer att behärska mycket intelligenta människor i takt med ökad erfarenhet av samhällets skötsel och bättre inblick i den ordning som behärskar människornas värld. En sådan hänvisning kunde ha hjälpt Burman att förklara varför Rydbergs svartsyn tilltog ju mer framgångsrik han blev, ett förhållande som nu framstår som obegripligt för honom.

Burman ägnar istället mycket uppmärksamhet åt en annan omständighet, vilken onekligen skulle kunna vara ett bidragande skäl till Rydbergs ovilja att i skrift eller tal blotta sig och en faktor beträffande hans melankoli. Det är då fråga om sexuell läggning, att Rydberg skulle ha varit sexuellt dragen till män och framförallt till mycket unga män, pojkar. Belägg för spekulationer i den riktningen får sökas i diktverken, där åtskilliga formuleringar kan återopas. Burman är långt ifrån först att ge sig på jakt i råjongen, men han handskas ovanligt ovarsamt med materien. Så rör han sig självsvåldigt mellan aktiv gestaltning och empirisk verklighet, lyfter fram ett antal ynglingar som Rydberg hade kontakt med genom åren och levererar funderingar och antydningar om arten av hans känslor för dem. Som grund räcker det med att han har funnit brevyttranden av Rydberg i den känslolösa stil som var typisk för den tid i vilken de fölls.

Sannolikt är att Rydberg var sexuell dragen till män och inte minst till pojkar. Lika sannolikt är att han i sitt privatliv aldrig lämnade utrymme åt denna dragning. För Burman är det självklart att det var själva avståndet som vållade Rydberg plåga. "Men han slutade aldrig att längta efter något som han av olika skäl inte kunde leva ut", skriver han i ett anakronistiskt förgivettagande. För mig ter det sig sannolikare att det var själ-

va befintligheten av driften som vållade Rydberg plåga, en drift som stod i strid med de värderingar som han inte bara företrädde utan också trodde på, rent av starkt.

Burman anför en i sammanhanget relevant dikt, "Till ödet", där en slav vinner frihet "efter att ha tänt upprorsfacklan". Och han beskriver målade vad som sker: "Det är som ett vulkanutbrott där den sjudande lavan efter att ha trängt upp ur jordens inre slungas ur kratern." Så tillägger han: "Men det var inte den vägen som Rydberg valde att gå i sitt eget liv." Jag undrar: Inte? Kan man inte tänka sig att Rydberg ser sig själv i slaven? Att han frigör sig från driften som slaven från sina bojor? Kastar den ifrån sig som slaven bojorna?

Nå. Uppror. Burman beskriver Rydbergs intellektuella levnadsbana som en färd från en tidig radikalism till en senare (men aldrig entydig) konservatism. I kretsen kring redaktören Johan Sandwall på *Jönköpingsbladet* ska 19-åringen ha ryckts med av 1848 års idéer. I detta finns förstås ett uns sanning men knappast mer än ett uns. När det kommer till belägg återoppar Burman vad jag kan finna tre omständigheter: 1) Viktor Rydbergs äldre bror Carl August skrev en aktivistisk dikt som den yngre brodern möjligen hjälpte till att stilistiskt korrigera, 2) Viktor Rydberg satte sitt namn på "en petitionslista" för en riksdagsreform, 3) Viktor Rydberg kom senare (1859) att påstå att han snart hade givit den franske anarkistiske skriftställaren Pierre-Joseph Proudhon på båten. Inte mycket till revolutionär. Om man jämför till exempel med den ungerske skalden och nationalisten Sándor Petöfi som stupade i slaget vid Segesvár 1849 i kamp mot Habsburgväldet och som på avbildningar gärna sitter till häst med sabeln höjd till hugg. Eller om man jämför med den franske litteräre urmodernisten Charles Baudelaire, som enligt vittnen (förvisso otillförlitliga) i juni 1848 ska ha setts på Paris gator vrålades "Död år general Cavaignac" och eventuellt med gevär i hand.

Benägenheten att se Rydberg som mer radikal än han var kommer sig av en vana hos Burman att använda orden "radikal" och "konservativ" som tomma på egentligt innehåll annat än att det för-ra ordet representerar något positivt och

det senare något negativt. Det blir nästan som om social medkänsla vore ett socialistiskt påfund och envar som visade dylik en socialist. Den moderna konservatismens fader Edmund Burke skulle inte gå att pussla in i dylik idéhistorieskrivning, den Burke som 1788 höll ett magnifikt inledningsanförande i den juridiska parlamentsprocessen mot Warren Hastings, tidigare generalguvernör i Bengalen, ett tal vibrerande av indignation och kulminerande i slutorden:

"Därför har det med all tillit blivit förordnat av Storbritanniens underhus, att jag anklagar Warren Hastings för högmålsbrott och ämbetsförseelser. Jag anklagar honom i namn av parlamentets underhus, vars förtroende han har svikit. Jag anklagar honom i namn av den engel-

ska nationen, vars gamla ära han har fläckt. Jag anklagar honom i namn av Indiens folk, vars rättigheter han har trampat under fötterna och vars land han har förvandlat till en öken. Slutligen, i namn av själva den mänskliga naturen, i namn av båda könen, i namn av varje ålder, i namn av varje stånd anklagar jag allas fiende och förtryckaren av alla."

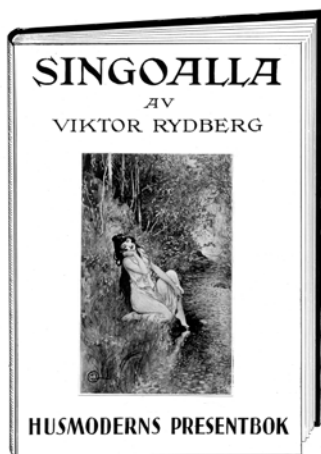

FOTO: TT

I stället för att ihärdigt återropa Karl Marx borde Burman när det gäller Rydberg ha tillgripit Ockhams rakkniv. Stark kristen tro utgjorde från början och genom åren fundamentet för Rydbergs sociala medkänsla. Det räcker med att begrunda de värdeord som ständigt återkommer hos honom för att övertyga sig om att så var fallet: kristlig, sedlig, rättfärdig, barmhärtig och sannfärdig. Jesu gyllene regel är vägledande för såväl 19-åring på *Jönköpingsbladet* som för 65-åring som läser innan till ur sina föreläsningsmanuskript för studenterna vid Stockholms högskola. Den ene såväl som den andre avskyr tyranni, hyckleri, förtryck, ondska och lumpenhet. Politiskt är Rydberg liberal, existentiellt konservativ. Han prisar friheten, kompromissar inte med den, föraktar därför religiös tro som blir dogmatisk och fordrar förbehållslös underkastelse inför i grunden världsliga auktoriteter. Han söker stöd i traditionen, opponerar sig mot ett förment förnuft som får löpa amok, misstror därför moderniteten, dess hänsynslösa rovdrift med arbetskraft, dess förgiftning av

naturen och dess förföljning av levnads-miljöerna.

Trots sina uttalade avsikter uppsöker Burman inte Rydberg i dennes egen tid. Han försöker istället mäta honom med sin egen tids mätinstrument. Ofta ger metoden betänkliga resultat.

A propå kvinnosyn uppehåller sig Burman vid att Rydberg knappast var feminist (av postmodernt snitt). Han hade istället kunnat säga att Rydbergs kvinnosyn på åtskilliga punkter överensstämmer med den som kommer till uttryck i Fredrika Bremers *Hemmen i den nya världen*, och han hade kunnat göra mer av att Rydberg i offentligheten tog Bremer i försvar och att hon uttalade sin uppskattning och beundran för honom och till och med var den som ordnade med att en av hans främsta romaner, *Den siste athenaren*, utkom i engelsk översättning.

Rydbergs förord till den svenska översättningen av den brittiske sociologen Benjamin Kidds *Social Evolution* har en titel som i eftervärldens ögon ter sig omöjlig och förkastlig: "Den vita rasens framtid". Att ordet "ras" ännu inte hade de konnotationer som det senare har kommit att få nämner Burman men kan ändå inte låta bli att släppa ifrån sig sliriga formuleringar. Bland annat påstår han att Rydberg inte är "öppet rasistisk". Rätt hade varit att slå fast att han inte var rasistisk överhuvudtaget. Industrialismen har blivit en förbannelse för "den vita rasen", så inte för "den gula rasen" som vårdar sina traditioner istället för att ge sig destruktionen i våld. För Rydberg är "den gula rasen" inte fiende eller mindervärdig utan föredömlig. Lika människovärde är för Rydberg en självklarhet, effektivt fastslagen av aposteln Paulus, som såg framför sig ett tillstånd då ingen längre var "jude eller grek, slav eller fri, man eller kvinna".

För Burman framstår Rydberg som med rätta frånåkt och överspelad av tiden. Han jämförs med ett par mer förändringsanpassade andar. Så ska han ha stått "helt oförstående" för den senare på Södertörns högskola med rökelse och myrra uppvaktade Friedrich Nietzsche. Och i motsats till den pigge italienske futuristen F. T. Marinetti ska han ha fastnat i "den förstelnade akademismen". Man kan fråga sig om Burman någonsin har reflekterat över varför Nietzsche väckte anklag bland nazister eller sett fotografier av Marinetti utspökad i den bjäfsprydd akademisk uniform som Mussolini hängde på honom. Nej, jag måste sluta nu. Jag märker att min besvikelse och irritation alldeles tar överhanden. ✨

Gustav Klimts målning *Död och liv*.

FOTO: ALAMY

Konsten att dö

**EN PERSONLIG
DÖD
EN LÄKARES
TANKAR OM
DÖDEN EFTER
ETT LÅNGT
YRKESLIV**
BJÖRN
FAGERBERG
Fri Tanke Förlag

MEDICIN

Av Madina Refoi

Att filosofera är att lära sig att dö. Dessa ord har ekat genom århundradena, från Epikuros och Seneca till Montaigne och 1900-talets existensfilosofer. Genom hela livet är det ofrånkomliga slutet en del av berättelsen, oavsett om vi känner oss förberedda inför mötet med liemannen eller inte.

Ars moriendi, konsten att dö, var tidigare en färdighet att öva sig i, en påminnelse om livets förgänglighet. Fram till vår tid har detta ämne haft en lika självklar plats i bokhyllan som dagens självhjälpslitteratur. Det speglade en tid då döden betraktades som en naturlig del av livet. Den konsten har idag förlorat sin plats i samhället och istället ersatts av en strävan efter ett evigt liv. Det bottnar i illusionen om att

man kan kontrollera naturen, snarare än att vara en del av den.

Även döden har sin historia, hur människor avlider har förändrats. Under flera århundraden var det prästen och kyrkan som tog hand om de döende. I samband med medicinens revolutionerande utveckling blev sjukvården den primära platsen där människan mötte slutet. Läkaren blev den nya prästen. Följaktligen har familjen och civilsamhället marginaliserats och förmågan att hantera förlust och sorg har försvagats. När döden har blivit en främmande upplevelse samt kunskap och tradition gått förlorade ersätts relationer och nätverk av institutioner, professionella och protokoll.

Men hur ska man förhålla sig till döden? Vad innebär den när det främst har blivit en medicinsk fråga? Vad är en värdig död?

Ungefär så kan man beskriva utgångspunkterna för boken *En personlig död*. *En läkares tankar om döden efter ett långt yrkesliv*. Den är skriven av Björn Fagerberg som är professor emeritus vid avdelningen för molekylär och klinisk medicin vid Göteborgs universitet. Det är en bok som sätter döden i sitt historiska och sociala sammanhang och förklarar hur den rationaliserats, medikaliserats, sekulariserats och individualiserats. Genom en rad personliga skildringar samt exempel från idéhistorien illustrerar Fagerberg hur vår hantering av döden

har förändrats från jägarsamhället fram till dagens samhälle.

Ett viktigt kapitel i boken handlar om dödshjälp. Fagerberg behandlar de dominerande argumenten för och emot dödshjälp, samt situationen i Sverige. Det är egentligen en paradox att vårt land – ett av världens mest sekulariserade, som värdesätter självförverkligande och individualism – ännu inte har legaliserat dödshjälp, trots att det finns stöd för det i opinionen. Fagerberg undrar om det är läkarnas skepsis eller politikernas motstånd som bromsar utvecklingen. I varje fall illustrerar detta att vårt möte med döden även är resultatet av politiska beslut.

Kampen för dödshjälp återgår till den moderna människans behov av kontroll. Även om vi inte kan eliminera döden föreställer vi oss att vi blir mindre maktlösa om vi kan välja tidpunkten för den. Människans valfrihet har blivit en stark norm i den västerländska kulturen.

Vi lever i en tid med en fixering på nuet och en växande ångslan inför det kommande. Kontrollen över det egna livet, och även döden, definierar vår samtid. Kontrollbehovet återspeglar en djupare existentiell oro, där många söker trygghet och mening i en värld som ofta upplevs som osäker och oförutsägbart. Men den moderna döden är genomgående präglad av paradoxer.

En sådan paradox är att när alltmer av vår tillvaro utspelar sig på nätet kan internet ge döda ett evigt liv. Det resulterar i "digitala kvarlevor". Mediernas utveckling har även gjort döden mer avlägsen och abstrakt, då den främst framträder via rapporter om krig, naturkatastrofer och olyckor på fjärran platser.

Björn Fagerberg ger i sin bok personliga betraktelser över hur individualistiska värderingar har präglat förhållandet till döden i vårt moderna samhälle. Men jag saknar jämförelser mellan olika kulturer. Exempelvis hur synen på döden i nordiska länder skiljer sig från Asien eller Afrika.

Sverige saknar på många sätt en kulturtradition som ger vägledning i existentiella frågor när sekulariseringen har medikaliserat döden. Ett viktigt undantag är Ingmar Bergmans filmer, där döden inte bara framställs som ett slut utan också som en stark drivkraft för existentiella frågor. Bergmans verk bjuder på en komplex och mörk bild av livet, där döden blir en viktig del av den mänskliga upplevelsen, med fokus på mening, tro och relationers betydelse.

Ars moriendi – konsten att dö – är en färdighet att öva sig i. En insikt om att tiden är värdefull och viktig, och framförallt: en påminnelse om att vi alla en dag kommer att gå samma öde till mötes. ✨

Konsum ville uppfostra

HISTORIA

Av Blanche Sande

Nere i hörnet på omslaget till konstvetaren Sara Kristofferssons *Det förlorade paradiset. Berättelsen om Konsums uppgång och fall* står det: "Bäst före: November 2001". Egentligen borde det stå "sista förbrukningsdatum". I november 2001 kastade Konsumbutikens i Eriksberg i Göteborg in handduken och blev Coop. Året därpå följde resten av Konsum efter. Bästföredatumet var sedan länge passerat. Enligt Kristoffersson var det passerat redan på 1970-talet, när Konsum verkade ligga så rätt i den antikommersiella tiden.

Berättelsen börjar 1899, då Kooperativa förbundet bildades. Det var mitt i Folk rörelsesverige: arbetarrörelsen skulle göra arbetslivet drägligare, nykterhetsrörelsen göra oss nyktra, frikyrkorna göra oss

gudfruktiga och KF skulle få oss att hushålla och äta bättre. Genom att medlemmarna gick samman och köpte direkt av grossisterna kunde de kapa mellanhänderna, sänka priserna och åtminstone i teorin låta konsumenterna kontrollera butikerna genom delägarskap och föreningsengagemang.

Konceptet gjorde succé. KF tog över produktionsledet också och producerade efter några decennier allt från kaffe och knäckebröd till glödlampor, kläder och toalettstolar. Kooperationen blev Sveriges största industrikoncern. Dess annonsbyrå Svea blev Sveriges största. Dess arkitektkontor blev Sveriges största. Och likt många andra folkrörelser smälte KF i hög grad samman med socialdemokratin. Officiellt var förbundet politiskt neutralt, men att handla på Konsum var för många ett lika tydligt ställningstagande som att rösta på Arbetarepartiet. Med Kristofferssons ord blev KF "en avgörande kugge i folkhemsmaskineriet".

Att luften till slut gick ur Konsum har ekonomiska förklaringar. Globaliseringen satte förbundet i en ekonomisk rävsax – att äga hela produktionskedjan var en stor driftsfördel på den svenska marknaden men blev en smådriftsnackdel på den globala. Medan andra butiker kunde importera billigare och bättre varor var Konsum inlåst i sina egna produktionsled. Marknadsandelarna krympte ihop, alltmer desperata omtag gjordes, logotyperna och de grafiska profilerna ersatte varandra, och till slut blev

Konsum högrprisvaruhuset Coop.

Men man kan också betrakta Konsums fall som ett symptom på folkhemmets dalande stjärna, vilket är vad *Det förlorade paradiset* handlar om. Kooperativa Förbundet var trots allt bara till hälften ett ekonomiskt projekt – som andra folkrörelser var den också till hälften folkuppfostran. Kooperationen skulle inte bara erbjuda billigare och bättre varor, utan lära konsumenterna känna igen bra och dålig mat, utveckla god smak, hushålla med pengarna och undvika "onödig" konsumtion. "Rörelsen är icke och vill icke bli en förmyndare över människorna. Den vill istället *uppfostra* dem till fullmyndiga individer, som förmå handla på eget ansvar", förklarade frontfiguren Anders Örne, sedermera socialdemokratisk riksdagsman.

Problemet med att uppfostra vuxna människor är att man underförstått omyndigförklarar dem. Ledarna för de olika folkförbättrande projekten tog sig rätten att definiera vad som är bra, dåligt respektive onödigt, och avfärdade dem som var av en annan uppfattning som oupplysta och vilseledda.

KF:s fall tog det sig kanske starkast uttryck i synen på marknadsföring. Inledningsvis tillskrevs kunderna eller medlemmarna agens, skriver Kristoffersson. Inte minst husmödrarna, som "genom medvetna inköp kan [...] styra fabrikanter att tillverka varor som tilltalar förnuftet snarare än känslorna". Men först behövde någon förklara för husmödrarna vad som är önskvärt. Studiecirklar startades på teman som "hem och hushåll", "smak" och "korrekt konsumtionsbeteende".

>>

FACKBÖCKER

Om människor trots utbildning envisas med att ha olika smak och önskemål, ställs paternalisten inför ett val. Endera är personerna för dumma för att begripa bättre eller föremål för illasinnad yttre påverkan. Det första rimmar illa med idén (eller förhoppningen) om den rationella individen, en grundbult i det moderna projekt som Konsum var en del av. Idén om negativ påverkan utifrån fungerade bättre. Kommersialism och reklam blev tacksamma syndabockar, som kunde förklara onödiga inköp, lyxkonsumtion och andra olämpliga beteenden. På så vis kunde Kooperationen ända fram till 1970-talet hålla fast vid idén om den rationella konsumenten, trots att den i grunden är inkompatibel med övertygelsen att konsumenterna inte är fullmyndiga individer.

Ironiskt nog storsatsade KF själv på reklam. Men enligt den kooperativa reklamens fader Nils Willner var kooperativ reklam i själva verket upplysningsverksamhet, och alltså till konsumenternas fördel. Kristoffersson balanserar elegant mellan kritik av hyckleriet och ett snarast varmt porträtt av en optimistisk folkrörelse. Men det går inte att komma ifrån att Konsums syn på reklam – smutsig marknadsföring när den kommer från andra, nyttig samhällsinformation när den kommer från oss – påminner en hel del om marxismens syn på ideologi: andras är lurendrejeri, vår är vetenskap.

På 1970-talet vann till slut paternalismen över upplysningsidealerna. Kristoffersson sammanfattar den nya synen på reklam: "Individen anses inte vara kompetent nog för att ta ansvar för sin konsumtion men framförallt måste medborgarna skyddas mot marknadens utbud och frestelser." Att döma av motionerna på Konsums konsumentkongress 1971 hade medlemmarna internaliserat föreställningarna om att de var lättledda. De klagade över det stora utbudet, mångfalden och variationen och var kränkta över förekomsten av "onödiga" varor på hyllorna.

Vid det laget hade KF blivit ett rött skynke för många. Förbundets storköp Domus hade kommit att fungera som modernistiska kommunalråds murbräcka för att riva historiska stadskärnor och ersätta med vad som under ett kort ögonblick i historien kändes "modern" och "fräscht". Men även för de trogna Konsumkunderna hade kooperativet börjat tap-

pa glansen. I jakten på stordriftsfördelar hade KF centraliserats och på 70-talet fattades beslut om inköp och sortiment långt över de enskilda medlemmarnas huvuden. Konsum hade i praktiken blivit en butik bland alla andra.

"Historien om Konsum saknar framgångssagans lockelser men fungerar som en reflektionsyta för vår tid", lyder Kristofferssons vemodiga slutsats. Hon skriver att tidsandan var emot Kooperationen: nyliberalism och individualism ersatte folkhemstanken och föreningsarbete uppfattades inte som särskilt sexigt av en yngre generation, som hellre ville demonstrera eller konsumera. Staten hade tagit över civilsamhällets domäner och gjort många folkrörelser obsoleta.

Men är Konsum verkligen en förlorare, som Kristoffersson skriver? Ser man berättelsen ur ett annat perspektiv ser det ut att vara tvärtom. Logotypen må vara borta, namnet likaså, men ideologin lever kvar. Inte nog med det, den har spritt sig till konkurrenterna. Idag får Icas så kallade stammisar bonus precis som Coops medlemmar får återbäring. Varenda butikskedja försöker pracka på kunderna ett medlemskap mot löften om förmånliga erbjudanden.

Idén att konsumenterna måste skyddas från olämpliga reklambudskap lever också kvar. Vi har en reklamombudsman, upprättad av näringslivet självt, som dömer ut all möjlig reklam som sexistisk, diskriminerande eller "utformad utan vederbörlig känsla för socialt och yrkesmässigt ansvar". När människor syntes julhandla under coronapandemin definierade lockdown-ivrarna deras konsumtion som just onödig (underförstått: oetisk). Och ännu tydligare syns den folkuppfostrande ideologin i de ständiga uppmaningarna till så kallad klimatsmart konsumtion. "Kära köttbit. Vi har haft så många fina stunder ihop. Men vi måste ses mindre ofta", som det hette i Coopreklamen 2016.

Man skulle till och med kunna säga att det löper en röd tråd från Kooperationens folkuppfostrande projekt till dagens *woke capitalism* – företag som försöker göra politisk korrekthet till ett säljargument och läxa upp kunderna om allt från transfobi och toxisk maskulinitet till koldioxidutsläpp. Resten av samhället har helt enkelt internaliserat KF:s värderingar till den grad att originalet blivit överflödigt.

Konsum segrade sig till döds. ✨

När Sverige var som rödast

INDIVID OCH
KOLLEKTIVISM
SVERIGE
1968–1988
TORBJÖRN
ELENSKY (RED.)
Timbro

HISTORIA

Av Svante Nordin

Torbjörn Elensky fortsätter som redaktör för den serie antologier om svensk samtidshistoria som han påbörjade med en volym om perioden 1947–1967, *Radikalism och avantgarde*. Nu kommer nästa titel, *Individ och kollektivism. Sverige 1968–1988*. Förra gången valde Elensky att stanna strax före märkesåret 1968, nu har han valt att stanna strax före märkesåret 1989. Det finns en poäng med detta eftersom det som leder fram till

märkesåren är lika intressant som märkes-åren själva.

1968, där denna volym börjar, var året för Vietnamprotesternas kulmination i USA, för våren då studenterna blockerade Paris och för den visserligen mera beskedliga kårhusockupationen i Stockholm. Det föreföll vara vänsterns och socialismens stora år. 1989 skulle bli året för kommunismens fall och avslutade ett årtionde när Ronald Reagan, Margaret Thatcher och "nyliberalismen" upptog scenen.

I Sverige symboliserades denna utveckling av Olof Palme, från hans första framträdanden i den segerrika socialismens tecken (bland annat demonstrerande tillsammans med en representant för det kommunistiska Nordvietnam) fram till hans tragiska död, som i efterhand kom att se ut som avslutningen av en epok. Det är ingen tillfällighet att Palmes namn upptar flest rader i personregistret och att Elensky särskilt uppehåller sig vid honom i sin inledning till volymen.

Individ och kollektivism har i mycket en kulturhistorisk eller kulturetnografisk inriktning med uppsatser om konsumism (Sara Kristoffersson), musiklivet (Magnus Brunnskog), teaterlivet (Stefan Johansson), porr och fandom (Jens Andersson), rollspel och nördkultur (Anders Fager), idrott (Jan Söderqvist), mat och dryck (Edward Blom & Gunilla Kinn), psykiatri (Nils Uddenberg), dataindustri (Håkan Lindgren), Sverigebild (Kim Salomon), monarkin (PJ Anders Linder) och oljekris (Jan Jörnmark). Det visar sig naturligt-

vis att trender inom snart sagt varje område avspeglar den huvudtendens som titeln antyder, det vill säga från kollektivism till individualism.

Detta är en period när folkhemmet som politiskt projekt börjar ersättas av globalisering och mångkulturalism, alltså av det projekt som i skrivande stund nyss har krackelerat. På ett egendomligt sätt förefaller det som om folkhemsföretaget skulle ha brutit nacken av sig genom fartblindhet och hybris, genom att accelerera bortom tidigare gränser. Åter är Palme den representativa figuren. Folkhemmet skulle drivas bortom sina tidigare gränser i socialistisk riktning. Neutralitetspolitiken skulle drivas bortom sina tidigare gränser till ett fullt avståndstagande från USA och till vänskap med Vietnam och Kuba. Vänstervågen bland ungdomen eggade Palme som var rädd att socialdemokratin skulle kunna förlora en hel intellektuell generation genom att inte förmå fånga vänstervindarna i sina segel. Men taktiken, som säkert inte bara var taktik utan övertygelse, öppnade en blotta till höger som borgerligheten kunde utnyttja för sina första segrar i riksdagsvalen på årtionden.

Tendenser föder mottendenser. Det är bland annat därför som den tidsanda som till exempel Elensky skulle velat fånga slipper ur greppet.

Den nya vänstern på 1960- och 1970-talen födde 1980-talets nyliberalism. Skenbart är dessa varandras mot-

satser. Där vänstern vid sina demonstrationer ropade "Vad är det vi slåss mot?" och enhälligt svarade "Kapitalismen!" kunde liberalerna (om de nu demonstrerat på gatorna) ha ropat "Vad är det vi slåss mot?" Och svaret "Socialismen!" Folkets lösning var enligt vänstern socialismen, enligt nyliberalerna kapitalismen. Symmetrin syntes fullständig. Men så förhöll det sig bara skenbart, det är något som framgår av en stor del av bokens uppsatser.

Ung vänster och ung höger var under ytan ense om mycket. Framförallt hade de en gemensam fiende. Den kunde kallas "blandekonomi". Den kunde också kallas borgerliga och konservativa värderingar. Den borgerlighet som tidigare regerat och som Socialdemokraterna på den tiden varit lika goda företrädare för som de i partimässig mening "borgerliga" hade, när det gällde klädsel, sociala vanor, sexualmoral, syn på könen, matkultur, musiksmak, skolundervisning och mycket annat, intagit en hållning som de nu framträdande unga generationerna var ense om att förkasta.

Feminism, gayrörelse, den nya popmusiken var inte socialistisk, inte heller liberal. Invandringspolitiken, som medförde en demografisk revolution, hade sina supportrar inom vänstern likväl som inom den nyliberala högern. Känslan av att gränser var något föråldrat och att Sverige nu befann sig i en gränslös värld med engelska som modersmål fanns i alla politiska läger. Även om denna känsla kulminerade efter 1989 och under de påföljande två decennierna (och kanske blir föremål för en ny volym i serien) fanns den redan nu och tog sig uttryck i många av de företeelser som diskuteras i *Individ och kollektivism*.

Tre ideologiska miljöer som skildras i boken och som har en roll att spela under skedet må plockas ut för att illustrera författarnas förmåga till förtätning.

Jag börjar med Bokcaféet i Lund, som Ragni Svensson beskriver i sin essä om tidskrifter under perioden. Under vänsterns glansdagar var tidskrifterna många, ibland stencilerade, ibland i estetiskt och typografiskt genomtänkt utformning, ibland filosofiska och teoretiskt svårtillgängliga, ibland populära och agitatoriska. På Lunds Bokcafé (och på motsvarande ställen i andra universitetsstäder) såldes de. Där fanns också vänsterns böcker under en period när debattböcker ofta var bästsäljare och även de stora kommersiella förläggarna gav ut dem.

Därtill kom förlag med vänsterlitteratur som sin speciella profil och med förläggare som Bo Cavefors och René Coeckelberghs. De hade, som Ragni Svensson framhåller, >>

en viss elitistisk och kulturaristokratisk framtoning.

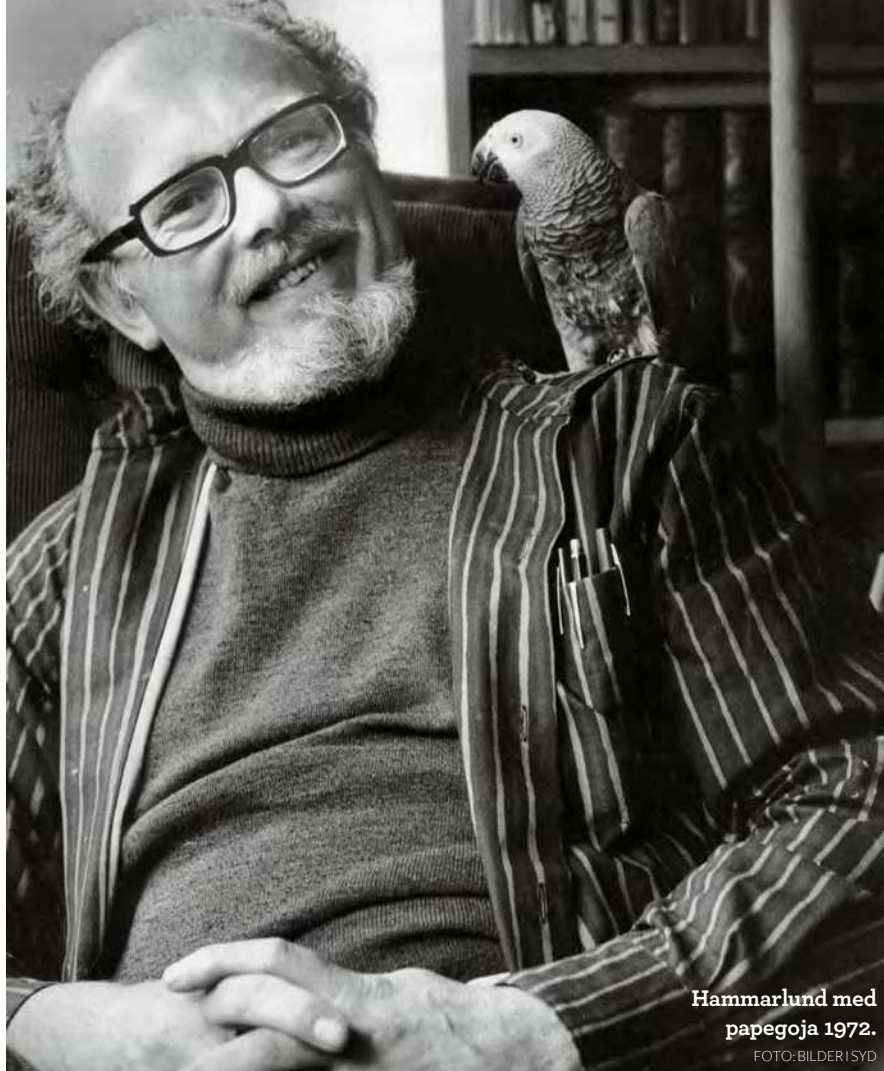
På bokcaféet kunde man dricka kaffe, diskutera och spela schack, liksom man gjort i samma lokaler redan på Frans G. Bengtssons tid. Man kunde bläddra i tidskrifter och böcker. Bokcaféet i Lund ståtade med ett imponerande sortiment av det tyska förlaget Suhrkamp's tunga volymer av djupsinnig marxism, vilka anses ha bidragit till caféets slutliga konkurs. Lundatidskriften *Zenit* var angelägen om att också Louis Althusser och hans anhängare fanns representerade på hyllorna, dock snarare i engelsk eller svensk översättning än i form av de franska originalen.

En intellektuell miljö som tog form under ett senare skede var Timbro, som var ett förlag men också säte för diskussioner, föredrag och föreläsningar. Här rådde särskilt under de första åren ofta dogmatiskt utformad nyliberalism. Friedrich Hayek, Ludwig von Mises och Milton Friedman var stora här. Centralgestalten när Timbro kom till var, som Rikard Westerberg framhåller i en essä, Sture Eskilsson. Med stöd från SAF-chefen Curt Nicolin och med maoismen som hemlig förebild ledde Eskilsson en offensiv mot löntagarfonder och andra utslag av onda krafter i tiden.

En annan sorts intellektuell miljö, skildrad i antologin av Anders Fager, samlades kring rollspel och fantasy. År 1968 bildades ett Tolkien-sällskap som avknoppning av science fiction-föreningen Club Cosmos. Sam J. Lundwall blev en betydelsefull kraft. Tolkiens böcker i Åke Ohlmarks klassiska översättning började publiceras redan 1959 men fick sitt genombrott bland de unga först på 1970-talet.

Tolkien? Kan man tänka sig en författare som till synes var mera främmande för den modernitetsbejakande och rationalistiska svenska kulturen? Hans entusiastiska mottagande i Sverige tyder på underströmmar i de svenska folkdjupen som gängse opinionsundersökningar inte förmått loda, på en dragning mot det hemlighetsfulla, magiska och uråldriga som liksom aldrig riktigt fått utlopp annat än i sagor för barn. Kanske kan man spåra detta också hos den under perioden fortfarande mycket verksamma Astrid Lindgren.

Så kan man fundera inför de tidsanalyser som Elenskys nya volym presenterar. Jag väntar med spänning på nästa del. *

Hammarlund med papegoja 1972.

FOTO: BILDER I SYD

Kåsören som blev essäist

**OLLE HAMMARLUND
MÄNNISKAN,
JOURNALISTEN,
FÖRFATTAREN**
THOMAS EK
Carlsson
Bokförlag

Frågan är om inte en annan skåning, Olle Hammarlund (1918–1976), är den främste av dessa efterföljare, i varje fall den mest egenartade. Ty samtidigt som Hammarlund i sina böcker gärna verkar vilja efterlikna och mäta sig med sin stora förebild avviker han genom att vara mer lättsam och alldeles avgjort mer anspråkslös.

Detta innebär inte att Hammarlund erbjuder en utspädd *light*-version av mästarens essäistik. Nej, han ger oss ett annat tonfall. Medan Bengtssons essäistik skrider fram i långa meningar med inskjutna bisatser, skriver Hammarlund helst i huvudsatser och i korta stycken, med en prosa som ligger journalistiken nära. Hammarlunds prosa är aldrig fåfång. Den är slipad av många års tjänst inom journalistiken.

Redan som gymnasist skrev Olle Hammarlund artiklar i *Kristianstad Läns Tidning*, där hans far var framstående redaktör. Som student i Lund blev han i början av 1940-talet redaktör för *Lundagård* och

LITTERATURHISTORIA

Av Tommy Olofsson

Frans G. Bengtssons essäistik kännetecknas av utsökt formuleringskonst, lätt buren lärdom och ett lustfyllt intresse för kuriosa. Bengtsson har genom årtiondena fått många efterföljare som har försökt leva upp till läromästarens förmåga.

under beredskapstiden tjänstgjorde han på *Statens informationsstyrelse*. Fredsåret 1945 anställdes han som redaktör för branschtidskriften *Textil och konfektion*, där han var verksam i många år, både som reporter och uppskattad kåsör. På 1950-talet blev han värvad till Svenska Arbetsgivareföreningens tidskrift *Industria*, där han fick en större läsekrets och firade triumfer med sina både spirituella och tänkvärda kåserier.

Bokförlaget Forum kontaktade Hammarlund och bad honom sammanställa en liten volym med sina kulturhistoriska kåserier om piprökning. Detta blev hans debut i bokform med den lilla volymen *Rökringar* 1961. Hans egentliga debut som författare, med en bok som han själv tog initiativ till, kom emellertid först 1967 med *Fårets gröna öga*, en djupt fascinerande bok om Fårö, där författaren och hans familj hade ett sommarhus. Vid denna sin egentliga debut som författare var Hammarlund 49 år gammal och hade bara nio år kvar att leva.

Om Hammarlunds uppväxt, om alla hans år inom journalistiken och om det häpnadsväckande produktiva författarskap han utvecklade från nästan 50 års ålder och fram till sin död vid 58 har litteraturvetaren Thomas Ek nu skrivit en fullmatad och bitvis häpnadsväckande bok med titeln *Olle Hammarlund – människan, journalisten, författaren*. Det är en volym på drygt 400 fullmatade sidor. Den bygger på säkerligen tidskrävande djupdykningar i pressarkiv, läsning av 72 volymer med Hammarlunds efterlämnade papper på Lunds universitetsbibliotek, intervjuer med författarens anhöriga och vänner i såväl Lund som på Fårö samt sist men inte minst på de nio böcker som Olle Hammarlund gav ut från 1967 till 1976, de år då han slutligen vågade kasta loss och lämnade journalistiken för att försörja sig som fri författare. Det blev åtta essäsamlingar och en roman, *Onkel Enoks hus*,

inspirerad av irländaren Flann O'Brien, alltså praktiskt taget en bok om året.

Thomas Ek förklarar, ibland i detalj med något belysande exempel, att denna enorma produktivitet blev möjlig tack vare att Hammarlund förfogade över en egen ihopsamlad textbank i form av de kåserier och krönikor som han under ett kvartssekel hade publicerat i tidskrifter och tidningar. Han inventerade sina gamla texter, bearbetade dem och utvidgade eller slog samman gamla kåserier så att de kom att ändra karaktär och mer kom att likna essäer, detta utan att beröva dem deras omedelbara journalistiska fräschör, den enkelhet i tilltalet som är Hammarlunds signum och som är just det drag som skiljer honom i hög grad från idolen Frans G. Bengtsson.

Fårets gröna öga, boken om Fårö, som Hammarlund från och till arbetade med under många år, ursprungligen med sikte på att göra en diktsamling, blev en stor framgång 1967. Det ledde till att Hammarlund vågade lämna journalistiken. Boken "är och förblir hans mästerverk", skriver Ek. När de följande essäsamlingarna sedan kommer i tät följd, är det få eller ingen som anar att de bygger på gamla bearbetade kåserier första gången publicerade i *Textil och konfektion* eller i *Industria*. De flesta kritiker blev förtjusta, inte minst Ruth Halldén i *Dagens Nyheter*, som skrev så här: "Olle Hammarlund är en författare av en nu nästan utdödd art: den kulturhistoriske essäisten och lärdomskåsören." Böcker som *Stjärnornas barn* (1969), *Resan till paradiset* (1970), *Samtal på jorden* (1971) och *Röster i vinden* (1973) väckte stor uppmärksamhet och blev framgångar även kommersiellt. Böckerna sålde bra. Hammarlund åkte land och rike runt och gav uppläsningar. Han började förekomma flitigt i radio och även i tv, särskilt ofta som gäst i Lasse Holmqvists program.

Olle Hammarlund tycks ha varit på väg att bli folkkär, kanske lite för folkkär för sin egen smak. Att han plötsligt stack emellan med en smått experimentell och bisarr roman som *Onkel Enoks hus* (1975) kan tyda på att han inte var alldeles bekväm i rollen som lärd mysfarbror i radio och tv. Det fanns även ett annat orosmoln. Det var den tidens vänstervåg.

Den åsiktspolis som Hammarlund råkade ut för var Lars Bäckström, som i en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 1971 angrep borgerligt sinnad litteraturkritik och som exempel tog upp att Tomas Tranströmer i en dikt om Henry David Thoreau givit en förenklad bild av amerikanen, och att Olle Hammarlund i en essä bara skrivit om "halva Thoreau". Båda hade tagit fasta på filoso-

fens fria skogsliv men ingen av dem hade berört samhällskritikern. Bäckström tänker sig att Tranströmers arbete som psykolog hindrar honom att vara "illoljal mot sin klass" och att Hammarlunds beskrivning av Thoreau är anpassad för *Industrias* läsekrets, eftersom essäisten varken kan eller vill "rubba grunden för ett så lönande samförstånd med storkapitalet. Men så blir han ju såld också i bok."

Tranströmer gick aldrig i svaromål när han blev angripen för småborgerlighet och felaktig klasstandpunkt av Lars Bäckström, Björn Håkanson och Tobias Berggren. Han var klok nog att hålla tand för tunga. Men Olle Hammarlund kunde inte hålla sig. Han svarar, raljerande och ganska von oben. Då blir det etter värre. Inte bara att Hammarlund varit medarbetare i *Industria* kommer i skottgluggen utan även att han vid denna tid då och då skrev i tidskriften *Böckernas värld*. Allt är föraktligt i Lars Bäckströms ögon. Han blir ännu argare: "Jag tänker mig att industridirektören både imponerad och betryggad upptäcker vår essäist i *Industria* – precis den rätte författaren att ge i julklapp åt hans kultiverade fru. Den mysiga litteratursyn som impregnerar *Böckernas Värld* är av samma art, fast linan som storkapitalet håller i är lite längre där."

Sannolikt ångrade Olle Hammarlund att Shan hade svarat på Bäckströms första misstänkliggörande. Bäckström trappade upp konflikten och riktade nu in sig på något Hammarlund inte ville att sökarljuset skulle riktas mot, nämligen att de flesta av hans essäer byggde på lärda kåserier som han förut hade publicerat i inte bara *Industria* utan även i *Textil och konfektion*. Ännu längre tillbaka i tiden fanns fler saker som Hammarlund säkert inte ville få framgrävda. Under studentåren i Lund i början av 1940-talet hade han varit aktiv som sekreterare i Ungsvenska studentföreningen. Ungsvensarna var visserligen en antinazistisk förening, bildad 1934 efter att Högerpartiets tidigare ungdomsförbund SNU utvecklats i pronazistisk riktning och därför blivit uteslutet ur partiet. Men det var en del av Högerpartiet och genomsyrad av nationalism med konservativ prägel.

Hammarlund svarade försiktigt och i försonligt svepande ordalag på Lars Bäckströms andra artikel, den där polemiken trappas upp till ett hätskt personangrepp. Istället påbörjade han arbetet med en ny bok och gav sig sedermera aldrig in i någon litterär strid.

Olle Hammarlund dog i förtid, 58 år gammal, drabbad av cancer. Sin stora läsekrets har han förlorat. Hans böcker kommer inte ut i nya utgåvor. Kanske kan Thomas Eks fina bok om honom och hans gärning på nytt tända ett intresse för detta ovanliga författarskap. ✨

Söderberg i arbetsrummet med sin andra fru Emelie, född Voss.

FOTO: TT

Stringent om Söderbergs strid

HJALMAR SÖDERBERG OCH EFTERVÄRLDEN

DAVID ANDERSSON
Bokförlaget Stolpe

LITTERATURHISTORIA

Av Gunilla Kindstrand

De flesta porträtt av Hjalmar Söderberg visar upp hans "triangle of sadness". Zonen i

pannan som signalerar själens, möjligen obotliga, ensamhet.

Vem var han egentligen, författaren till klassiker som *Doktor Glas* och *Den allvarsamma leken*?

En känslolokall skeptiker, hävdade Fredrik Böök. En författare med sanningsslidelse och medkänsla, ansåg Sven Stolpe.

Och så har striden fortsatt. Ur dessa tråtor har David Andersson hämtat ren energi till sin bok *Hjalmar Söderberg och eftervärlden*. Att tränga in i ett författarskap via andras åsikter och kritik kan möjligen tyckas garderat i överkant, men via spelet kring Söderberg kommer Andersson på ett elegant vis åt politik, generationsmotsättningar, personliga agg men också det där grumliga

som brukar sammanfattas som "tidsanda". Han tillämpade ett liknande grepp i *Poeten och sophelikoptern*. Gunnar Ekelöf, *folkhemmet och vetenskapen* som gavs ut 2004. Den här gången är det mera konsekvent och stringent.

Hjalmar Söderberg kom, enligt egen utsago, från ett hem utan många böcker. Ändå var han inte ens 20 fyllda när han fick sitt första honorar från en kulturredaktion. Som recensent tycks han ha vinnlagt sig om ett värdigt möte mellan verk och bedömare och han var en av dem som utvecklade kritiken till en konstform i sig. Den svenska litterära världen var (precis som idag) liten. Författare skrev inte sällan om vänners alster, men på den tiden var vapnen blankare. Stor påverkan fick *Svenska Dagbladets* huvudkritiker Fredrik Böök vars hugg gjorde att Söderberg skrev in en "docent Löök" i en av sina romaner. Det ledde till en lika spirituellt som elak debatt, där både de verkliga och de fiktiva gestalterna angrep varandra.

Ett tema i boken är just denna Söderbergska lek med identiteter. Flera av hans romanfigurer har uppenbara drag

av författaren själv. Idag skulle det möjligen ha klassats som autofiktio, men för dåtidens kritiker låg det närmare till hands att tolka det som brist på fantasi. Det är påståenden som ger David Andersson anledning att visa hur Söderberg kunde utvinna estetisk kraft just ur spänningen mellan verklighet och dikt. Men tillvägagångssättet kostade på. I tänkeboken *Hjärtats oro* från 1909 skrev Söderberg: ”Att skära sig själv i rem-sor och småbitar och av remsorna lappa ihop figurer [...] Jag orkar inte längre med den komedin. Att leka med dockor: inte är det något göra för en man på fyrtio år.”

Särskilt senare tiders forskare har frestats att fläka upp verkligheten bakom remsorna. När det på 1960-talet avslöjades att det fanns en verklig förebild till Lydia i *Den allvarsamma leken* darrade det litterära Sverige. Med denna Maria von Platen hade Söderberg haft en kärleksrelation. Det hade också andra män i kulturen, visade det sig senare. Flera litteraturvetare fördjupade sig i turerna, men Andersson hanterar deras rön med svala händer. Han har dock inte kunnat avhålla sig från att citera *Expressens* Ivar Harrie som utnämnde von Platen till ”de svenska litteratörernas vandrings-pokal”.

När det gäller Söderbergs självmordsförsök väljer David Andersson att sätta in det i tiden och de politiska villkoren. Hjalmar Söderberg var (till skillnad från Fredrik Böök) en konsekvent och flammande antinazist. Han flyttade till Danmark redan 1917 och fick alltså leva sina sista år i ett land ockuperat av Nazityskland. Våren 1941 försökte han ta sitt liv utan att lyckas. Han avled på hösten samma år efter en stroke. I dödsrunan skrev vännen Bo Bergman: ”Han knäppte igen rocken om ett liv, som i själva verket rymde långt mera av tragik än det gav sig ut för.” Andersson redogör för en rad försök att knäppa upp diktarens innersta, men rocken har förblivit knäppt.

Flera författare har diktat vidare på Söderbergs verk. Just denna höst broderar Bengt Ohlsson och Åsa Nilssonne utifrån hans litterära figurer. Förhoppningsvis leder deras romaner till att ännu fler söker sig till Söderbergs egna verk. Gärna då med David Anderssons bok inom räckhåll. ✨

Hällristning i Tanumshede. FOTO: GETTY IMAGES

Huggarnas hantverk

**HÄLL-
RISTNINGARNAS
VÄRLD**
JOHAN LING
Natur & Kultur

ARKEOLOGI

Av Gunnar Wetterberg

Vikingahysterin är rätt enerverande. Detta åltande av vart de för och hur brutala eller fredliga de var skymmer så mycket av det som egentligen är väl så intressant.

Under senare år har arkeologerna i Göteborg riktat uppmärksamheten mot bronsåldern, som började omkring 1800 f Kr och varade till omkring 500 f Kr. Den var minst lika omvälvande som vikingatiden. Det var då nordborna lärde sig att använda och så småningom bearbeta metall, det som skulle bana väg för de stora tekniska nyheterna under järnålder.

Det var den internationella han-

delns första stora tid. Visserligen hade det alltid funnits ett utbyte över långa avstånd. Keramik och huskonstruktioner spreds över hela kontinenten. Men bronzen krävde ett nytt slags utbyte för att bli till.

Brons är en legering av koppar och tenn, och de bröts på helt olika ställen i Europa. Därför måste handelsmännen föra med sig metallerna över land och hav för att de skulle kunna smältas samman och bli allt från kultföremål till verktyg. I utbyte måste nordborna dela med sig av sina värdesaker. I två tredjedelar av de skånska megalitgravarna har man hittat pärlor av bärnsten, och den förstenade kådan dyker upp som amuletter och halsband.

Under bronsåldern försvinner bärnstenen nästan helt från gravarna. Istället dyker den upp runt Medelhavet, som en av de viktigaste handelsvarorna norrifrån, antagligen jämte pälsverk och slavar. Det finns bärnsten på flera olika håll i Europa, men moderna analyser har bekräftat att det är baltisk bärnsten man hittat i de grekiska bronsålderskulturerna.

>>

Hur gick det till? En del av svaret finns i bilder. Bronsåldern är hållristningarnas tid. Ristningarna – som egentligen är knackade eller huggna, sällan ristade – är tidens egen konststart. Bilder och symboler bevarades i sten på klippor, block och hällar. De finns på över 10 000 ställen i Sverige, ofta flera på samma plats – och det upptäcks hela tiden nya.

Johan Ling är professor i arkeologi vid Göteborgs universitet och föreståndare för Svenskt Hållristningsforskningsarkiv (SFHA). Han har ägnat 30 års forskning åt ristningarna. Han sammanfattar vad han och andra kommit fram till i *Hållristningarnas värld*, som är en av årets mest spännande böcker.

Det finns hållristningar på flera håll i världen. De äldsta, i Afrika, är över 20 000 år gamla. Den skandinaviska bronsålderns ristningar är samtida med liknande bilder i Extremadura och Andalusien i Spanien, men också med ristningar i Val Camonica i norra Italien.

I norra och mellersta Sverige finns det ristningar som brukar anses vara äldre än bronsåldern. De skildrar jägarfolkens tillvaro, med älgen som dominerande figur. De mest berömda ristningarna finns vid Nämforsen i Ångermanland. Bilderna där knackades möjligen in under yngre stenåldern, men antagligen skedde det under tidig bronsålder, då det kan ha funnits kontakter med ristarna längre söderut.

Ling lyckas avvinna ristningarna många besked om bronsåldern. De finns framförallt längs kusterna och vid vattendragen, från Uppland över Östergötland, Småland och Skåne upp till de västra landskapen, Västergötland, Dalsland och i synnerhet Bohuslän, där några av de rikaste bildvärldarna möter dagens förundran.

Närheten till vattnet är ingen slump. I söder är det inte älgar som är det ledande motivet, det är skeppen. Tydligare än så kan handelns tid inte bekräftas. På några av ristningarna har huggarna avbildat tackor av koppar och tenn. Dessutom är de flesta ristningarna från de perioder under bronsåldern då det kom som mest metall till Sverige, period II (1500–1300 f Kr) och period V (900–700 f Kr).

De avbildade skeppen har i sig historier att berätta. Mest fascinerande är de streck mitt i farkosterna, som kan betyda stänger, master och segel. Arkeologerna har varit förbryllade över att de äldsta beläggen för segel kommer först från järnåldern, trots att segelkonsten anses ha nått Spanien under yngre bronsåldern. Hållristningarna säger kanske att jodå, visst visste vi det – och så får vi hoppas

att någon gräver fram något avgörande fynd framöver.

Förbindelserna med omvärlden sätter spår i bilderna. De visar också hur kontakterna skiftar mellan bronsålderns olika skeden. Under den äldsta tiden (2000–1600 f Kr) kommer kopparn från Tyskland och Brittiska öarna. Då finns det brittiska yxor avbildade på ristningar i Skåne. Sedan hämtades kopparn bland annat från Cypern, och då finns det bilder av de ”oxhudstackor” som metallen levererades i. I nästa skede kommer kopparn från de italienska alperna, och då avbildas karakteristiska svärd därifrån.

Under tiden 1300–1000 f Kr infaller den atlantiska bronsåldern, då kopparmalmen kommer från Spanien. Vid den tiden avbildas likartade vagnar och sköldar på både spanska och svenska hällar. Till slut inriktas kontakterna 900–700 f Kr på England och Centraluropa, och då är det svärd därifrån som hamnar i ristningarna.

Ling är nog med att gång på gång betona hur lite vi faktiskt vet om vad en del bilder föreställer. Men han pekar ändå på den ena bilden efter den andra, som förbinder de norröna ristarna med föreställningsvärlden på andra håll i Europa. Tjurarna, tvillingfigurerna som påminner om grekiska myter, figurerna som slår volter ovanför skeppen – har det med tidens religion att göra, och hur spridda var sådana föreställningar i dåtidens Europa?

Annat kan vara förknippat med den inhemska religionen. Hjukors och solkors är återkommande figurer. Solskivor och lurblåsare knyter an till några av de märkligaste bronsföremålen man hittat, solvagnen från Trundholm i Danmark och de mäktiga lurarna som grävts upp ur mossar.

Kanske är religionen också svaret på skålgroparnas och fotsulornas mysterium. Är sulorna spåren efter gudar som vandrat fram men är för heliga eller farliga för att avbildas? Har skålgroparna något med en fruktbarkult att göra?

Ristningarna är en manlig värld. De allra flesta på bilderna är män, somliga med karskt resta fallosar för att understryka karlaktigheten. Det går 25 män på en kvinna, när det handlar om figurer

med tydligt kön. Några kvinnor dyker upp i samlag med männen, som dock också sätter på hästar och andra tamdjur. Det finns forskare som menar att tidelagen kan ha varit en reningsrit, att krigaren vid sin återkomst haft samlag med något av gårdens djur för att återställa det tama.

Johan Ling tar läsaren med sig för att utforska huggarnas hantverk. De arbetade ofta på hällar alldeles ovanför vattenlinjen. Antagligen stod de ibland i båtar. Strandhöjningarna kan användas för att datera ristningarna. Dateringarna underlättas också av att en del ristare knackat in nya bilder över de gamla.

Fascinerande nog går en del ristningar bara att se när ljuset faller i en viss vinkel. Boken inleds med berättelsen om en kvinna i Jörlanda i södra Bohuslän, som ringar Vitlycke museum och berättar att hon har sett en ristning på en häll på en bergvägg tio meter från sitt hus – för första gången, och då hade hon ändå bott där i många år. På samma sätt finns det bilder som verkar röra sig, när skymningen faller på. Ristningarnas konstnärer kunde knep som fortfarande får oss att haja till.

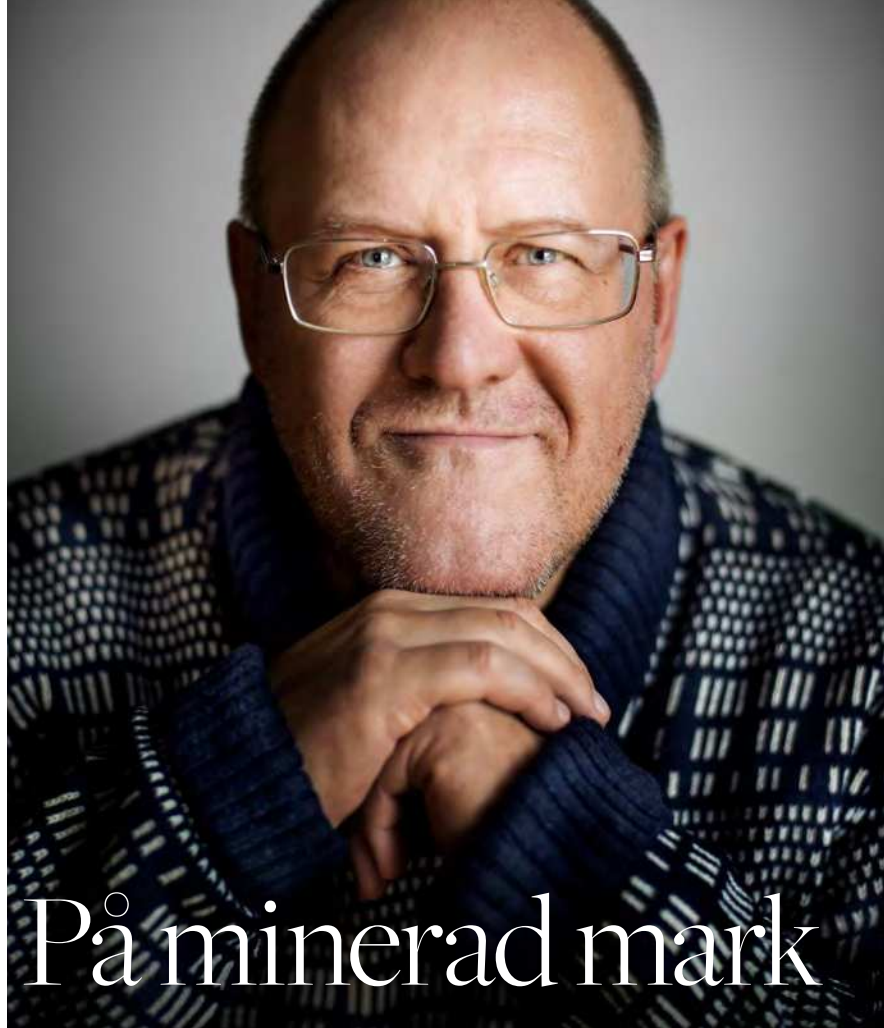
Halvvägs in i boken börjar jag förstå varför förlaget har valt att ge ut den i danskt band. Då börjar Johan Ling gå igenom alla större hållristningsområden i Sverige, från Uppland runt Skåne och upp längs kusten mot Bohuslän. *Hållristningarnas värld* blir mer och mer en guidebok, ända till vilken pall man ska stå på för att se en undanskymd figur – och det danska bandet är praktiskt stryktåligt.

Ja, för den som inte kan ge sig ut på fysisk odysse mellan hällarna inleds varje avsnitt med en QR-kod, så att läsaren kan fördjupa sig i SHFA. Det är en rolig innovation, även om bokens bildmaterial är generöst nog som en introduktion till *Hållristningarnas värld*.

Om man ska klaga över något, så är det att förlaget inte kostat på boken ett ordentligt sak- och platsregister. Det är numera en alltför vanlig snålhet, som hämmar omläsning och återbruk. Det gäller tyvärr många böcker, men inte minst Lings, i synnerhet om den ska följas med på utflykter. ✨

Ristning från
bronsåldern.
FOTO: GETTY IMAGES

Sverker Johansson.

FOTOGRAF: JONAS TETZLAFF

GENETIK

Av Fredrik Sixtensson

Sedan Karin Bojs *Min europeiska familj* gavs ut är det lätt att få intrycket att det går tretton dna-böcker på ett dusin. Kanske stämmer det, men det betyder inte att allt som ges ut är dussinböcker; det visar fysikern och lingvisten Sverker Johansson med sin *Fäder. En genetisk historia från Afrika till Skandinavien*.

Fäder hade en framskjuten plats också i Karin Bojs och Peter Sjölundssons *Svenskarna och deras fäder de senaste 11 000 åren*. Varför då? Jo, medan annan dna ärvs hipp som happ vandrar y-kromosomen spikrakt: från fäder till söner till sonsöner i all oändlig-

het. Under denna vandring uppstår då och då mutationer – egentligen kopieringsfel – och med hjälp av dessa kan vi spåra hur alla världens män är besläktade på fädernet.

Den raka faderslinjen är visserligen bara en av många härstamningslinjer, men den är viktig. Etnicitet, förstådd som kulturell grupptillhörighet, ärvs nämligen huvudsakligen från fadern. Historiskt sett flyttade i regel kvinnor till sina makar, som i sin tur bodde med sina släktingar, varför de raka mödralinjerna – som spåras via mitokondrie-dna – är mer diffusa. På grund av detta kan man genom att studera y-kromosomerna också dra slutsatser om förhistoriska folkvandringar.

Författaren berättar Sveriges genetiska historia med utgångspunkt i sin egen y-kromosomvariant, I-M253 – landets vanligaste. Att den skulle bli det var dock inte självklart. Sverige är en av de platser i världen vars befolkning har mest indoeuropeisk härstamning, men I-M253 har ingenting med indoeuropeer att göra: varianten får genomslag under tidig

bronsålder, när indoeuropeerna och deras y-kromosomer (R1a och R1b) redan är etablerade. Johansson målar upp som möjligt spridningsscenario en långväga handelsman som gör en barnlös fornskånsk hövdingens hustru gravid. Anlagen etableras där efter i elitskikt och sprids från toppen ner. Många framtida stormän skulle också bära på varianten, som Birger jarl och Snorre Sturlasson. Idag är det kanske 40 procent av de svenska männen som bär på I-M253.

Även om berättelsen i grova drag har berättats tidigare sticker Johanssons bok ut. Den träffar i mitt tycke helt rätt i avvägningen mellan naturvetenskaplig noggrannhet och pedagogisk läsbarhet. Boken är helt begriplig för en stackars humanist som undertecknad, till och med när den diskuterar ärftlighetsmekaniska teknikaliteter. Men det som gör Johanssons bok särskilt läsvärd är att han konsekvent relaterar genetiken till historiska och förhistoriska skeenden och även gestaltar dessa väl, vilket gör att de framträder i nytt ljus. Kontinuiteten mellan epoker blir tydligare. Jag noterar med viss ah-känsla att den indoeuropeiska invandringen till Skandinavien kan spåras till två olika vågor, varav den ena kom över havet, troligen till Mälardalen, som ju alltså är rikets centralbygd.

Att skriva en bok om dna är att ge sig ut på minerad mark. Populationsgenetisk forskning ses ibland som rasbiologi i ny skepnad. Den kan också bli ett politiskt vapen – just nu pågår infekterade diskussioner om israelers och palestiniernas härstamning: Vem är mest urlevantinsk? Johansson själv är dock orädd: ”min ståndpunkt är att kunskap i grunden är av godo. Det krävs starka skäl för att säga nej till forskning som ger mer kunskap. Att forskningen riskerar att ge oönskade svar är inte ett starkt skäl.”

Och visst framförs en del svar som kanske är oönskade. Ett axplock: Genetiskt arv och språkligt arv hänger i regel ihop. Y-kromosomerna sprids på ett sätt som ger visst stöd åt ”The Great Man Theory of History”. Att patriarkala maktstrukturer skulle vara en rent social konstruktion ifrågasätts: ”Varför har så få kulturer konstruerat matriarkala maktstrukturer?”

Men inget av detta framstår som billigt poängplockande eller som effektsökeri. Boken tycks vara skriven i enlighet med Johanssons ovan citerade programförklaring. I en bättre värld än vår skulle varje verk med vetenskapliga anspråk försöka efterleva den. ✨

Kromosom.
FOTO: SHUTTERSTOCK

Läsningens mångfald

MÄNNISKAN OCH LÄSANDET ASPEKTER PÅ EN LIVS- AVGÖRANDE AKTIVITET

STINA OTTERBERG
ENGDAHL (RED.)
Bokförlaget Stolpe

LITTERATUR

Av Jakob Sjövall

Människan och läsandet innehåller tio texter skrivna av några av Sveriges mest namnkunniga intellektuella, inklusive två ledamöter av Svenska Akademien, med Stina Otter-

berg Engdahl som redaktör. Det är den andra boken i en tänkt serie om fyra, resultatet av ett projekt inom ramen för Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

I den första essän ger Ola Wikander en charmerande orientering om skriftkonstens ursprung i civilisationens ungdom. Han introducerar några intressanta frågeställningar som rör interak-

Försjunken i Asimov.

FOTO: UNSPLASH

tionen mellan språk och skriftsystem. Man imponeras som alltid av Wikanders stora kunskaper om de äldsta språken och skriftsystemen. Det är befriande när någon som är så sakkunnig lämnar ett så här frimodigt bidrag.

Även den följande essän, av Jesper Svenbro, är rolig, intressant och lärd på samma gång. Svenbro går på djupet kring hur man läste i det antika Grekland, och levererar både drastiska vändningar och oväntade slutsatser.

Bengt Jangfeldt har i sitt bidrag om rysk litteraturhistoria också en historisk utgångspunkt – han har skrivit en komprimerad framställning om förföljelsen av författare i Ryssland. Han klarar att det är en mycket gammal tradition i Ryssland att avrätta och fängsla författare eller förvisa dem till Sibirien. Förföljelsen började redan på Peter den stores tid, när rysk litteratur fortfarande var i sin linda. Därefter har den aldrig upphört. ”Ordet har aldrig varit fritt i Ryssland, med undantag för några mycket korta perioder: åtta månader mellan februarirevolutionen och oktoberkuppen 1917 och några år efter Sovjetunionens fall 1991”, skriver Jangfeldt.

Det är en hisnande mörk historia som gärna hade fått ta mer plats. Detta evighetstillstånd av censur och förföljelse har givetvis också en mycket dagsaktuell karaktär. Särskilt sedan Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina inleddes 2022 har författare ofta tvingats välja mellan exilen och fängelsecellen.

Dagsaktuella är också flera andra av bidragen i antologin. Peter Lutherssons essä är ett inlägg i den pågående debatten om en litterär kanon. Det skrevs innan Luthersson hade blivit utsedd att ingå i den kommitté som nu faktiskt ska ta fram en svensk kulturkanon. Det kan ändå kasta ytterligare ljus över den tidvis animerade debatt som föregått detta beslut.

Joel Halldorf tangerar samma ämne i sin essä, som handlar om Bibelns plats – som civilisatorisk referenspunkt, som klassiker, som religiös urkund – i dagens Sverige. Han pekar på Bibelns på samma gång fortsatta tyngd och relevans, och svårigheten att förhålla sig till den i ett alltmer sekulariserat samhälle. Vilka blir konsekvenserna när allt färre verkligen läser – och tror på – ”vår kulturs främsta klassiker”? Även om Halldorf ibland svävar ut i mer allmänna betraktelser kring kristendom och samhälle, och drar väl långtgående slutsatser, dis-

kuterar essän en viktig fråga på ett nyanterat sätt.

Om skiftande sätt att läsa handlar också Julia Pennlerts inlägg om ljudböcker, som ger en intressant forskningsöversikt. Intressant, men kanske inte så förvånande, är exempelvis att ljudböcker verkar vara som mest populära i vissa genrer – främst ”lättare läsning för rakstugor och spårvagnar”, med Frans G. Bengtssons ord. Essän lider tyvärr lite av att den på ett tidstypiskt akademiskt sätt rör sig runt de centrala frågorna.

Pennlert beskriver exempelvis en debatt som nyligen utspelat sig på kultursidorna där läsning av tryckta böcker ställts mot digitala skärmar och plattformar. Men hon gör inte läsa-

ren mycket klokare över var forskningen står i denna ändå helt centrala fråga: Tillgodoser vi oss faktiskt texten på kvalitativt olika sätt genom fysiska skrifter och ljudböcker? Mot slutet ställs också ljudböcker mot tryckta böcker på ett konstigt sätt: ”I de digitala tjänster som tillhandahåller litterära texter är det [...] själva läsandet som värderas, och det finns inte längre något för läsaren att fysiskt visa upp för att manifesteras sitt individuella intresse för litteratur eller ingå i en större läsande gemenskap.”

Resonemanget drivs vidare och slutsatsen synes vara att den som lyssnar på en ljudbok på gymmet gör det av ett mer rent intresse för innehållet, medan den som köper en inbunden roman och läser i fätöljen hemma antas göra det av fåfänga. Skillnaden mellan att lyssna och läsa handlar väl rimligtvis om något annat. Med detta sagt är Pennlerts essä i stort sett ett välkommet bidrag till för-

ståelsen av ett fenomen som fortfarande är under utveckling.

I Dick Claéssons bidrag får vi sedan också en praktikers beskrivning av att arbeta med digitaliseringen av svenska klassiker genom stiftelsen och webbplatsen Litteraturbanken, en guldgruva online för den litteraturintresserade. Det är ett ganska deskriptivt inlägg som kanske kunnat fördjupas. Det hade varit intressant med mer detaljerade resonemang kring en del av de avväganden Litteraturbanken ställs inför.

De tre sista essäerna utgörs av intressanta djupdykningar i frågan om vad läsning är, vad som händer med oss när vi läser och hur vi läser. Anders Olsson resonerar kring begreppet ”läsning”, som han jämför med ”kritik” och att läsa ”vetenskapligt”. Han argumenterar för att den direkta eller fria läsningen är en förutsättning för andra sätt att läsa och utgör grunden i allt närmande till litteratur. Det är en både vacker och intressant essä.

Rebecka Kärde tar därefter vid med ett välavvägt inlägg om litteraturkritikens tillvaro. Hon berör frågor om vad kritiken idag syftar till och hur kritikerns vardag ter sig utifrån praktikerns ganska jordnära perspektiv, vilket är uppfriskande. Hon påpekar att sättet att läsa har skiftat och den utbredda koncentrerade ensamläsningens tid – som utgör bakgrunden till den professionella litteraturkritiken – i ett historiskt perspektiv har varit kort och förefaller vara på väg bort. Vad händer med kritiken då?

Slutligen har också Kristoffer Leandoer skrivit en ganska förtjusande text som tar sin utgångspunkt i hur vi uppfattar och bearbetar det vi läser mentalt och vad det innebär att vi kan tillgodosöra oss om världen genom litteraturen: ”Vi kan inte läsa utan att investera en del av oss själva, att läsa är en verksamhet som i kognitiv mening är jämförbar med att drömma: hjärnan skapar nya bilder utifrån sitt eget lager av gamla.” Det är utgångspunkten för en djupdykning i frågan om vad litteratur gör med människan, och vad människan får ut av att läsa litteratur.

Tillsammans bildar texterna en mosaik med olika infallsvinklar på temat läsning. Även om det finns små skönhetsfläckar är bidragen överlag väl-skrivna, och den gedigna kunskapen hos författarna är en glädje att få ta del av. Boken är dessutom vackert formgiven och omsorgsfullt bildsatt. ✨

Magdalena
Andersson och
Sanna Marin 2023.

FOTO: TT

Sansat om Sveriges väg till Nato

**HÖGT ÖVER
HAVET
SÅ ÖVERGAV
SVERIGE
ALLIANS-
FRIHETEN**

MAGGIE
STRÖMBERG
& TORBJÖRN
NILSSON
Albert Bonniers
förlag

SAMHÄLLE

Av Kim Salomon

Sveriges väg in i Nato är i stora drag välkänd för de flesta som följt nyhetsflödet de senaste åren. Turerna var dramatiska och fick stort

utrymme i medierna. Efter 200 år med fred och alliansfrihet gjorde Sverige en helomvändning och sökte medlemskap i Atlantpakten. Ett säkerhetspolitiskt skifte som vi kanske ännu inte riktigt förstått konsekvenserna av.

För mindre än tre år sedan fanns ett svenskt Natomedlemskap inte på kartan. Frågan hade diskuterats på seminarier, i antologier och rapporter framförallt sedan Rysslands annektering av Krim 2014, men knappast i Rosenbad. För Socialdemokratin stod Sverige som symbol för alliansfrihet, och partiet önskade status quo. *Svenska Dagbladets* journalister Maggie Strömberg och Torbjörn Nilsson undrar därför i *Högt över havet* vad som egentligen hände. Frågan är högst relevant.

Allt börjar med Rysslands fullskaliga invasion i Ukraina den 24 februari 2022. Ett ögonblick i historien som förändrar mycket. I Europa omprövas det geopolitiska tänkandet över en natt, inte minst i Norden. Redan efter några veckor tycks

Finland och statsminister Sanna Marin bestämma sig för att gå med i Nato. Man vill gärna ha Sverige vid sin sida, men det är inte avgörande. Den finska beslutssamheten sätter emellertid press på den socialdemokratiska regeringen, som önskar sakta ner tempot i beslutsprocessen. En så omvälvande politisk kursändring är ångestladdad och anses kräva noggranna förberedelser och genomtänkta argument. I diskussionerna nämns även en eventuell folkomröstning. Partiledningen är kort sagt inte översvällande entusiastisk över dilemmat man har hamnat i.

Försvarsminister Peter Hultqvist längtar absolut inte efter ett svenskt Natomedlemskap och skisserar i hemlighet ramarna för en separat försvarsallians mellan de två länderna. Men han möter ingen förståelse i Helsingfors. I boken citeras reaktioner från ledande svenska regeringsmedlemmar: "Jäv-

la Finland, nu måste vi kanske också gå med” och ”Vi kan inte bli det enda landet i Norden som inte är med”. Citaten illustrerar tydligt det socialdemokratiska narrativet: Sverige tvingas in i alliansen på grund av Finlands agerande, och irritationen är stor över att geopolitiska tankefigurer styr och inte politiska överväganden. Den svenska regeringen förmår inte heller rubba den finska målmedvetenheten, och mindre än tre månader efter krigsutbrottet skickar Sverige och Finland in en gemensam ansökan.

Författarna summerar händelseförloppet koncist på ett par rader: ”Sverige gick med i Nato för att Finland gick med i Nato, och Finland gick med för att Ryssland började kriga. Det var vad som hände när den svenska alliansfriheten slutligen övergavs.” Så enkelt kan några ödesmättade månader i den svenska historien sammanfattas. En 200-årig strategi om alliansfrihet ligger i spillror på grund av förändringar i omvärlden som den socialdemokratiska regeringen inte kunde rå på.

Det blir dock varken något snabbspår eller någon gräddfil in i alliansen, som man ursprungligen hade hoppats. Turkiet, och även Ungern, hade en annan agenda. Den långdragna processen med bland annat Koranbränningar, Erdoğanockor och karikatyrteckningar skildras också utförligt.

Bokens intressantaste del är emellertid den socialdemokratiska regeringens agerande, och samspelet med Finland, innan ansökan lämnas in. Vi får kanske inte så många nyheter, men brickorna faller på plats. Sakfrågan står självklart i fokus, men väl så intressant är inblicken i det politiska arbetet på golvet: möten, utarbetande av beslutsunderlag och informel-

la samtal. Författarna blottlägger skickligt det politiska maktspillet i kulisserna, både i Sverige och Finland. Lägg till att inte bara Socialdemokratien utan även Sverigedemokraterna gör en helomvändning.

Kronologin styr framställningen. Författarna följer utvecklingen dag för dag, ibland timme för timme. Insprängt i den löpande texten finns historiska djupdykningar som sätter nuet i relief och ger perspektiv på utvecklingen. Högern önskade exempelvis inte medlemskap i Nationernas förbund under 1920-talet eftersom ett sådant ansågs tvinga Sverige att ge upp sin nationella suveränitet. När Atlantpakten bildades 1949 menade partiet fortfarande att kollektiv säkerhet var en dålig lösning. Sådana tillbakablickar inspirerar till reflektioner över hur historien verkar i nuet.

Det förflutna påverkar emellertid inte bara vår bild av nutiden utan även aktörernas. Förvisso är det över 200 år sedan Finland tillhörde Sverige, men de politiska och kulturella banden mellan länderna är starka. Under andra världskriget sträckte svenskarna ut en hjälpande hand till Finland, manifesterat i uttrycket ”Finlands sak är vår”. Tusentals frivilliga svenskar reste dit, en omfattande materiell hjälp skickades och tiotusentals finska barn kom till Sverige för att slippa krigets umbäranden. Under kalla kriget fungerade Sverige som Finlands bro till väst. Men i Natoprocessen blir det ombytta roller. Nu går Finland i täten och håller i taktpinnen. Att lillebror plötsligt tar kommandot är ovant för den socialdemokratiska regeringen och bidrar möjligen till dess vänder och frustrationen i beslutprocessen.

Strömberg och Nilsson skriver historia mitt i steget, när bläcket på dokumenten knappt hunnit torka. Oftast är det dock svårt att få överblick utan tidsmässigt avstånd. Först när ett bygge är färdigt syns de stora linjerna.

Fördelarna med en genomarbetad beskrivning av det nutida är emellertid uppenbara. Vi får inblick i en central historisk händelse som vi just varit

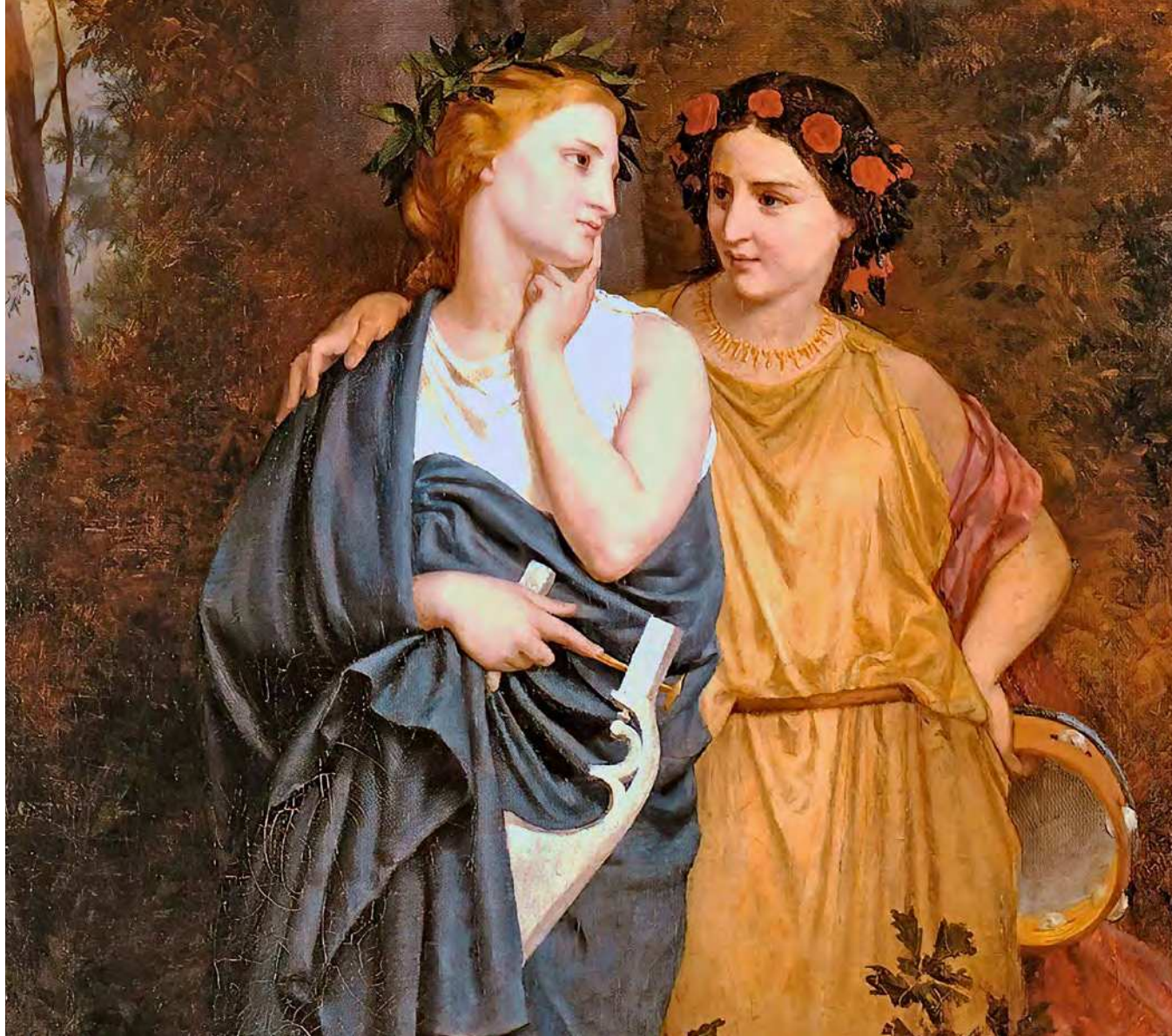
med om, vilket i sin tur gör det möjligt att reflektera över vad som hänt i när-tid. Sedan är det förstås troligt att historiker om några decennier får tillgång till nya dokument och justerar bilden. Men huvuddragen i Nilssons och Strömbergs redogörelse övertygar. Deras resonemang är sansade och välbelagda.

Att bygga på intervjuer kan självklart vara riskfyllt, inte bara därför att folk kan minnas fel eller glömma. Av bokens fyrtio sidor källkommentarer framgår att författarna bland annat intervjuat personer som arbetat nära ledande politiker eller som exempelvis varit närvarande på möten i Socialdemokratins verkställede utskott. Utfrågningarna av politiker, tjänstemän, diplomater och forskare i Sverige och Finland är väsentliga framförallt för att belysa spelet i kulisserna. Egna iakttagelser tillmätts också betydelse. Visserligen saknas principiella resonemang om intervjupersoners trovärdighet och i vilken utsträckning de eventuellt lagt verkligheten till rätta. Författarna går emellertid omsorgsfullt till väga och säkerställer sina uppgifter från flera olika källor.

Historieskrivande journalister riskerar ibland att hamna i svängdörren mellan fakta och fiktion. I Högt över havet finns det också beskrivningar som möjligen saknar belägg. Magdalena Andersson ”suckade inombords” och tålde inte ”Kristerssons bekymmerslösa ton”. Ann Linde stirrade in i mörkret, undrade vad ryssarna höll på med och vad en svensk minister kunde göra. Men det är randanmärkningar. Denna sorts gestaltning av stämningar och känslor levandegör berättelsen och ger den en levande dimension: viktiga ingredienser i den journalistiska reportagestilens genre.

Strömberg och Nilsson är förvisso mångordiga. Skeendets konturer hade framstått tydligare med färre detaljer och utvecklingar. Likväl är boken ett kvalificerat journalistiskt arbete. I en intervju i *Svenska Dagbladet* sade Maggie Strömberg att ambitionen med boken var att ”komma så nära som möjligt och beskriva vad som hände”. Förvisso borrar författarna mer sällan genom det politiska händelseförloppets ytskikt. Men karaktistiken av insatsen är ändå för blygsam. Flera gånger förklaras insiktsfullt varför det hände och varför aktörerna handlade som de gjorde. Det är skickligt berättat, vederhäftigt och medryckande. Ja, ibland som en riktig blandvänderare. ✨

Elizabeth Jane Gardners *Filomela och Prokne*.

FOTO: ALAMY

En myts livskraft

FILOMELAS FÖRVANDLINGAR

MYTEN OM DET OUTSÄGLIGA

SIGRID
SCHOTTENIUS
CULLHED

Ellerströms förlag

LITTERATURHISTORIA

Av Martina Björk

En våldtagen ung kvinna skriker åt sin förövare att hon ska berättat för hela världen om hans vidriga övergrepp. Skogen ska fyllas av hen-

nes röst och stenarna röras till tårar. Så mycket hinner hon säga innan hon får sin tunga avskuren.

Ovidius berättar i *Metamorfoser* om den atenska prinsessan Filomela som reser för att hälsa på sin syster Prokne. Hennes resesällskap är systemns man, kung Tereus, som istället för att ta hem henne till Prokne våldför sig på henne, stänger in henne i ett skjul och skär av henne tungan. Till hustrun säger han att Filomela har dött under resan.

Det Filomela inte kan berätta sedan hon blivit stum lyckas hon dock förmedla med bilder och tecken i ett tygstycke som hon väver och smugglar ut till systemn. Prokne dechiffrerar meddelandet och befriar Filomela.

Så här långt ligger sympatin hos de båda systrarna. Den systerliga lojalite-

ten och lusten efter vedergällning kommer dock att urarta till en makaber historia när Prokne sätter i verket den grymmaste hämnd hon kan tänka ut. Hon mördar sin lille son Itys och lagar ett mål mat av honom som hon bjuder Tereus på. Allt med systemns assistans. När Tereus erfar den fasansfulla sanningen välter han omkull middagsbordet och drar svärd mot hustrun och svägerskan.

Ovidius låter gudomliga ingripanden upplösa den fruktansvärda tablån. Alla tre straffas – eller befrias, hur man nu vill se det – genom att förvandlas till fåglar. Tereus blir en härfågel och Prokne en svala. Filomela förvandlas till en näktergal som flyger till skogs och vemodigt fyller nejden med sin sång, uttryckande det ousägliga med hjälp av toner.

Även myten har genomgått en förvandling. Ovidius är bara en av många som gestaltat berättelsen om Filomela. När han återberättar den är rollerna ombytta. I den grekiska traditionen är det nämligen drottning Prokne som är näktergalen och inte Filomela. I sin sång klagar hon över förlusten och saknaden av sin son, medan svalan Filomela sjunger korthugget med stympad tunga.

Hur Filomelamyten uppfattats och använts genom tiderna är ämnet för litteraturvetaren Sigrid Schottenius Cullheds *Filomelas förvandlingar – myten om det ousägliga*. Det är en imponerande genomgång av det författaren kallar Filomelamyten genealogi, dess utveckling från Homeros fram till samtida litteratur och film. En myt är inte något statiskt utan ingår i en ständigt levande process där den antar nya former, skriver Schottenius Cullhed med hänvisning till Claude Lévi-Strauss. I en sådan förståelse av myter är till exempel Jane Campions film *Pianot* (1993) en variant på temat, där huvudpersonen Ada kan ses som en Filomelagestalt: hon är stum, uttrycker sig genom pianospelande och får fingret avskuret.

Enligt författaren har myten om Filomela gett upphov till en västerländsk uppfattning om våldtäkt som en ousäglig händelse, något det inte går att tala om. En rad kända men ibland oväntade exempel tas upp som belägger en sådan tradition. Ett sådant är brevromanen *Clarissa* (1748) av Samuel Richardson. Romanens hjältinga Clarissa våldtas av en man som tidigare har uppvaktat systemen. Även om hennes tunga förblir intakt blir hon avskuren från omvärlden. Hon kan inte tala om dådet men avslöjar sin förövrare i de brev hon skriver. I romanen liknas Clarissa vid en näktergal som sjunger om det våld hon har utsatts för.

Ett annat är Maya Angelous *Jag vet varför burfågeln sjunger* (1969), där man redan i titeln anar en referens till den inspärrade Filomela som får vingar. I den självbiografiska romanen våldtas den åttaåriga Maya av moderns pojkvän. Efter övergreppet upphör hon att tala. Med hjälp av litteraturen återfinns hon sin röst och lär sig Shakespeares långa versberättelse *Lucretias våldtäkt* (1594) utantill, en dikt om det romerska dygdemönstret Lucretia som våldtogs av kronprins Sextus Tarquinius. Skändningen fick Lucretia att ta livet av sig och hennes man att fördriva hela kungafamiljen och inrätta republik. Shakespeare är en i raden av för-

fattare som nämner Filomela i samband med Lucretia. Filomela, näktergalen, åkallas av Lucretia som konstaterar deras likartade öden. Medan fågeln sjunger med sin ljuva diskant ska hon själv sucka och gråta över Tarquinius förbrytelser, säger hon.

Samma år som *Lucretias våldtäkt* publicerades hade även Shakespeares drama *Titus Andronicus* (1594) premiär. Pjäsen är inspirerad av Filomelamyten, till och med passagen ur Ovidius *Metamorfoser* redovisas. Huvudpersonens dotter, den unga Lavinia, blir våldtagen av två män och får både tunga och händer avhuggna. Våldtäktsmännen avslöjar hon genom att skriva deras namn i sanden med en pinne som hon håller med munnen. Lavinias far dödar männen och anrättar av blodet och köttet en paj som han låter servera deras mor.

Det är påtagligt genom den litterära historien hur Filomelas medhjälp till mord tonas ned eller undviks, som om man ville behålla bilden av kvinnan som oskyldigt offer intakt. Medeltidens höviska poeter bortsåg helt från det mardrömslika efterspelet av övergreppet, berättar Schottenius Cullhed. Hos dem är Filomela en fin, dygdig och oskuldsfull dam som i sin senare existens som fågel varnar kvinnor för män som inte visar dem respekt.

Medan Filomela delar den våldtagna erfarenhet med Lucretia har barnamörderskan Prokne en litterär motsvarighet i Medea. Domen över de båda kvinnorna faller dock olika, får vi veta. Atenarna fördömde trollpackan Medea som kom från världens ände men försvarade sin egen atenska prinsessa Prokne. Hur kunde de rättfärdiga hennes brott?

Att Prokne sågs som hjältinga kan anas av den marmorstaty föreställande henne och Itys som finns på Akropolismuseet i Aten. Proknes huvud och ena arm har fallit bort från Alkamenes 2400 år gamla konstverk, men beslutssamheten kan ändå skönjas av den raka ryggen och det fasta greppet om sonen. Skulpturen var en gång placerad vid ett tempel på Akropolisklippan. Ett stenkast därifrån låg Dionysosteatern där Sofokles tragedier spelades, en av dem med titeln Tereus, som tyvärr bara

finns kvar i fragment. Av den text som återstår framgår dock hur man kunde välja att se på historien: katastrofen hade sitt ursprung i att Prokne gifte sig med en man av Thrakien. Atens kung borde inte ha tillåtit detta. Prokne måste därför handla och göra det enda rätta för att undvika fler tragedier. Hon måste döda sin son för att förhindra blodsband med det thrakiska folket. Ett avskuret framtida släktled för en avskuren atensk tunga.

Filomelas förvandlingar tas läsaren med på en fascinerande upptäcktsresa, en sådan där förståelsen för texterna djupnar och ett vidare intresse väcks. Litterära motiv och element blottläggs som ter sig självklara när man fått syn på dem men som man annars skulle gått miste om. Varför har jag själv missat Filomela-tematiken i J. M. Coetzees *Onåd* (1999)? Troligen var jag tillräckligt nöjd med att ha läst in sydafrikanska rasmotsättningar i namnen hos de båda kränkta kvinnorna: Melanie (från grekiskans ord för svart)

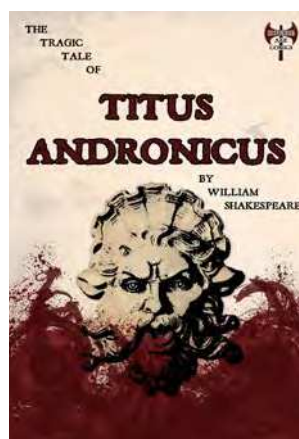
och Lucy (från latinska *lux, ljus*). Men, påpekar Schottenius Cullhed, namnen är ju faktiskt påfallande lika *Filomela* och *Lucretia*.

Filomelas förvandlingar är en gedigen studie om en myts livskraft genom sekler, elegant framställd på ett språk lika väckande som näktergalens sång. Fokus ligger på det feministiska perspektivet. Personligen hade jag gärna

läst mer om konstens roll

i en tystnadskultur där övergreppen inte nödvändigtvis är av sexuell karaktär. Flera av de presenterade texterna inbjuder till en sådan läsning. Författaren tar visserligen upp den aspekten men utforskar den inte vidare, eftersom det nog skulle kräva ytterligare några hundra sidor. Avgränsningen är därför helt rimlig. Snarare säger det något om den antika mytens storhet att bokens tvåhundrafemtio sidor bara känns som en början.

Det är en märklig sak att en till synes enkel saga är så rik på tolkningsmöjligheter. De antika myterna erbjuder stoff åt konsten att gestalta något djupt väsentligt och sant om det mänskliga. Inte minst det som annars är ousägligt. ✨

Blodigt Shakespearedrama.

Våldsamt upplopp i Malmö 2023 när Salwan Momika brände koranen framför en arg publik. FOTO:TT

Hellre tyst och trygg

**DÄR MAN
BRÄNNER
BÖCKER**
BERÄTTELSE
OM FÖRBUDNA
ORD OCH
UTRENSAD
LITTERATUR
IDA ÖLMEDAL
Albert
Bonniers
förlag

SAMHÄLLE

Av Henrik Dalgard

Under 2020 startade en stor diskussion i Facebookgruppen *Moms for Liberty* om vilken typ av litteratur som barn fick läsa i skolan. Flera av gruppens medlemmar förfärades över böcker med vad man uppfattade som farligt och stötande innehåll. Där fanns barnböcker med hbtq-vänliga budskap, men också klassiker

som Nobelpristagaren Toni Morrisons *Älskade* och *De blåaste ögonen*. Gestaltningar av våldtäkter och normavvikande sex hörde inte hemma i skolans bibliotek enligt medlemmarna i den konservativa föräldragruppen. Flera av dem började engagera sig i sina lokala skolstyrelser, och snart fick de gehör. Böcker började i snabb takt plockas bort från skolbibliotekens hyllor.

Berättelsen om *Moms for Liberty* utgör bakgrunden till den stora utrensningen av böcker som idag drivs

randefrihetsdebatter i ett bredare historiskt sammanhang och ges en gedigen bakgrund. Som fallet med de republikanska bokutrensningarna.

Det är också kapitlet om de förbjudna böckerna som är överlägset bäst. Här ges inte bara en historisk bakgrund till den pågående debatten i USA, utan Ölmedal bidrar även med flera intressanta teoretiska perspektiv. Exempelvis att det bakom den republikanska kritiken gömmer sig en essentialistisk syn på tolkningar av böcker och var mening- en i en bok går att finna.

Medlemmarna i Moms for Liberty, och de guvernörer med Ron De Santis i spetsen som vill se farliga böcker bortplockade från skolbiblioteken, tycks anse att det enbart finns en enda sann mening i en bok. De gör en selektiv läsning av exempelvis Toni Morrison, där vissa passager lyfts ur sin kontext. När det talas om farliga böcker borde kanske fokus med andra ord ligga mer på uttolkaren än på verket självt.

Samtidigt är *Där man bränner böcker* ett märkbart fragmenterat verk. Och det är inte konstigt när så många frågor ska klämmas in på så litet utrymme. Det gör att flera intressanta trådar inte reds ut. Ölmedal påpekar exempelvis att flera länder efter terrorattacken mot Charlie

Hebdo 2015 avskaffade sina trosfridslagstiftningar, samtidigt som de senaste årens

Koranbränningar, och de kraftfulla reaktionerna från den muslimska världen, medfört att länder återinfört liknande lagstiftningar. Det är en observation som öppnar för en rad intressanta frågor, men Ölmedal skyndar raskt vidare och låter dessa hänga i luften.

Om mer fokus hade legat på idékonflikterna bakom de olika konkreta

fall som boken tar upp hade troligtvis de olika kapitlen bättre bundits ihop till en fungerande helhet. För det är inte minst detta som är intressant: varför yttrandefriheten under den senaste åren på område efter område nedprioriterats för andra värden.

I bokens inledning pekar Ölmedal på just en sådan idékonflikt, en som också löper som en röd tråd genom hela boken: Både politiker och allmänheten tycks värdera den konkreta säkerheten och tryggheten framför det fria idéutbytet.

Kanske har det att göra med att vi har lagt så lite tid på att tala om yttrandefriheten som en normativ idé och istället bara kastat runt begreppet som ett signalord. Filosofen John Stuart Mill konstaterade i boken *Om friheten* (1859), det som närmast är yttrandefrihetens *magnum opus*, att vi måste diskutera våra grundläggande principer och ge dem en moralisk grund. Annars kommer de snabbt att bli tomma ord på ett ark papper. ✨

på av republikaner runt om i USA. Den utgör också en del av Ida Ölmedals nya bok *Där man bränner böcker*.

Berättelser om förbjudna ord och utrensad litteratur. Ölmedal, som är kulturchef på *Svenska Dagbladet*, tar sig här an de senaste åren hetaste yttrandefrihetsdebatter. Koranbränningarna, bokutrensningar, triggervarningar och förtalsåtal under metoo – allt avhandlas på knappt 200 sidor.

Ölmedal är som bäst när hon kontextualiserar och problematiserar. I flera fall placeras dagens ytt-

Toni Morrison.
FOTO: GETTY IMAGES

Ida Ölmedal.
FOTO: DANIEL WESTER

En skattkista med lästips

HÅLET I STÄNGSLET RESOR MED DEN LATIN- AMERIKANSKA LITTERATUREN

HENRIK
NILSSON
Bokförlaget h:ström

LITTERATUR

Av Torbjörn Elensky

Under många år flödade den latinamerikanska litteraturen in i Sverige. Den översattes och introducerades av entusiaster, gavs ut på de stora förlagen och belönades med Nobelpris. Idag är det som att den där flodfaran har sinat och det återstår en rännil, vanligen via mindre förlag som Tranan, vars insats för att vidga vår kunskap om vad som skrivs på andra språk än engelska är ovärderlig. Men det skrivs fortfarande lika mycket i Latinamerika, det håller fortfarande extremt hög litterär nivå och det skulle kunna fortsätta att inspirera nya generationer läsare och författare även i

Sverige, om inte fixeringen vid det enklaste – massivt uppbäckade engelskspråkiga författare med proffsiga agenter – dominerade i så hög grad. Undantaget är möjligen då Nobelpriset går till något annat språkområde.

Men det finns fortfarande hängivna introduktörer av spanskspråkig litteratur i Sverige. En av de bästa är Henrik Nilsson, författare, essäist och översättare av spansk- och portugisiskspråkig poesi. Hans nya bok, *Hålet i stängslet – resor med den latinamerikanska litteraturen*, är en veritabel skattkista, som alla med minsta intresse för skönlitteratur bör kasta sig över och vittja på lästips.

Nilsson har sedan ungdomen rest genom stora delar av Latinamerika. Det märks i hans text, som har en närvarokänsla värdig bokens ämne. Han skriver inte bara om litteratur som en expert utan som en medmänniska och läsare som älskar sitt ämne, skönlitteraturen, men också språket, människorna, länderna och platserna han besöker och återbesöker. Han åker buss till Aracataca i Colombia och upptäcker det verkliga Macondo. Gabriel García Márquez bodde under viktiga barndomsår hos sina morföräldrar i ett litet hus vid floden som har gett orten dess namn. Macondo var det namn han gav sin litteraturs central-

ort, den fiktiva plats där så många av hans romaner utspelar sig.

Han inspirerades till skapandet av Macondo av sin litterära förebild William Faulkner, som låter många av sina romaner utspela sig i den imaginära provinsen Yoknapatawpha vid Mississippi. En plats mera lik verkligheten än verklighetens själv, lite som ett jag i litteraturen alltid är förhöjt, renodlat och tydligare än verklighetens människa. Men även den mest litterära ort växer ur upplevelser och minnen. Nilsson beskriver platsen mellan litteratur, minne, turistindustri och levande samtid. Fiktion och verklighet samverkar och effekten blir tredimensionell. Så skriver man en litterär essä som förmedlar litteraturens vikt och förklarar varför läsning berikar, utan att skriva på näsan.

Den magiska realismen, som kan sägas ha skapats som litterär stil av Márquez, med Faulkner i bakgrunden, är en av 1900-talets mest inflytelserika litterära riktningar. Den kan spåras världen runt i romaner där vardagslivet inte minst bland fattiga människor skildras förhöjt med inslag som kan kallas magiska, poetiskt övernaturliga. Inte sällan med både sensualism och brutalitet. Det är en stil som lätt blir överblommad och reaktionen har också varit rätt tydlig bland flera yngre författare i Latinamerika, inte minst.

Nilsson presenterar direkt efter sitt besök i Arataca/Macondo den lika- ledes colombianske författaren Juan Gabriel Vásquez. Född 1973 tillhör han inte den allra senaste generationen men däremot den som verkligen fick kämpa med Márquez storhet för att finna sin egen röst. Vásquez är, ironiskt nog precis som Márquez, i hög grad vänd mot den engelskspråkiga litteraturen. Han har översatt och även skrivit en biografi över Joseph Conrad, som dessutom dyker upp i hans egen roman *Historia secreta de Costaguana* ("Costaguanas hemliga historia") från 2007. För att verkligen sammanblanda litteratur och verklighet handlar den om hur en man, José Altamirano, återger sitt möte med Joseph Conrad. Under en lång natt har han berättat sin och sitt lands historia för den polsk-engelske författaren, en historia som denne många år senare baserat sin roman *Nostramo* på – vilken i sin tur utspelar sig i ett fiktivt land, Costaguana, skapat med Panama som förebild.

I en annan roman av Vásquez, *Ljudet av sådant som faller* (på svenska 2014), får en romangestalt Márquez mest kända roman *Hundra år av ensamhet* i present och avfärdar den redan från omslaget som en av de tråkigaste böcker hon läst. På andra håll i Latinamerika har reaktionen mot den magiska realismen varit ännu kraftigare. Inte minst hos den chilenske författaren Alberto Fuguet, som har vittnat om hur nordamerikanska förläggare och litterära agenter uppmanat honom att "krydda" sina berättel-

ser med magisk realism för att de ska tilltala engelskspråkiga läsare. Givetvis kan sådant inte göra annat än väcka motvilja hos seriösa författare som söker sin egen röst. Fuguet är en av dem som tagit i hårdast, han kallar hela stilen McOndo, en mjukvara för slappa författare som bara efterhärmar ett manér, vilket dessutom inte har något med den samtida erfarenheten av att leva i Latinamerika att göra.

Nilsson tar inte upp Fuguet, men däremot många andra som har frigit sig från de gamla förebilderna och som försöker skildra samtiden snarare än någon litterär turisdrom. Latinamerika är sömniga byar i det undersköna men samtidsdigt melankoliska Karibien. Det är väldiga regnskogar, skakiga bussar på dammiga vägar, höga berg och väldiga floder. Men det är också storstäder, kriminalitet, politiska drömmare, ekonomiskt slit och en vardag som inte alltid är särskilt magisk. Flera samtida författare, varav ett fåtal översatta, presenteras i boken.

En av de stora litterära städerna på kontinenten är Buenos Aires. Hemstad för litterära världsstjärnor som Jorge Luis Borges och Julio Cortázar, men också Ricardo Piglia och den ännu högst verksamme César Aira. Den interna litterära maktkampen i Argentina är ett kapitel för sig. Ricardo Piglia, till exempel, ville förbikoppla Borges och hänvisade hellre till den äldre författaren Roberto Arlt. Den polske författaren Witold Gombrowicz levde i exil i Buenos Aires under mer än 20 år, och hans råd till de unga författarna i landet var att de måste döda Borges. Jo, det cerebrala är en farlig

frestelse, särskilt när verkligheten ibland är för tung att bära.

Nilsson är inte någon vän av dessa abstraktioner som rör sig i ett eget rum, ett intellektuellt vakuum bortom vardagen. Han avfärdar Piglia (som jag ändå måste säga att jag uppskattar) och återger gillande en passage ur Ernesto Sabatos *Sobre héroes y tumbas* ("Om hjältar och gravar") i vilken två av romanfigurerna ser Borges promenera framför sig och den ena romanfiguren säger till den andra att "hans prosa är den märkvärdigaste som skrivs på spanska nuförtiden", men "Borges är alltför precios för att vara en stor författare". Nilsson konstaterar själv att han hellre läser Cortázar – den lekfulle, jazzälskande argentinen som levde större delen av sitt liv i Frankrike. Själv har jag alltid fascinerats av hur den latinamerikanska litteraturen när den är som bäst kan vara raffinerat cerebral, utan att förlora kontakten med det mänskliga. Men abstraktionens trollmakt är en lika farlig litterär lockelse som den magiska realismens köttighet. Bägge kan renodlas till kitsch.

Latinamerika är enormt. Det är våld- samt. Med mycket tragisk historia. Här finns, som Nilsson berättar, alltifrån de hänsynslösa narkotikagängarna och fruktansvärda kvinnomorden i Mexiko – till minnena av diktatur och tortyr i nästan alla länder, liksom behandlingen av urbefolkningarna och slaveriet, vars arv lever inte minst i Karibien och längs kusten i Brasilien. Men det är framför allt en del av världen där livet hela tiden visar sig vara starkare än döden. Som hela tiden reser sig och verkar ha en rent magisk livskraft mot alla odds, något som inte minst märks i den överflödande litterära rikedomen.

Henrik Nilsson har skrivit en verkligt inspirerande bok som lockar till ny- och omläsning och varför inte också till resor. När jag tittar igenom litteraturlistan konstaterar jag att rätt få av de böcker han tar upp finns översatta, den senaste han nämner är Lina Wolffs nyöversättning av *Hundra år av ensamhet* från 2020. Annars fattas verkligen mycket på svenska. Det är sorgligt eftersom det i litteraturen från denna kontinent finns så mycket underbart som skulle kunna inspirera både läsare och författare i Sverige, där vi tidigare har haft en så stor tradition av att läsa latinamerikanska författare. Henrik Nilssons bok är en värdefull påminnelse om detta. Jag hoppas att den kommer att leda till mera! ✨

Gabriel García Márquez 1991.

FOTO:GETTY IMAGES

Sverker Sörlin.

FOTO: ERIK ABEL

Sörlins svindlade känsla för snö

SNÖ
EN HISTORIA
SVERKER
SÖRLIN
Volante

KULTURHISTORIA

Av Katarina Barrling

När man stryker handen över titelbokstäverna på Sverker Sörlins bok *Snö. En historia*, känner man skaren, sträv och vass. Men under de sträva titelbokstäverna antar snökristallerna en annan form, nämligen Gustaf Fjæstads fluffiga och mjuka nysnö. Det är sagornas och julkortens snö, det där täcket som gör hela världen vacker. Tar man sedan av

formgivaren Lukas Möllerstens omslag finner man titeln på nytt, nu med bokstäverna nedsänkta, som fotspår i kramsnö. Och följer man bokstavsspåren vidare, är det som att öppna garderoben till Narnia: nästan 400 sidor i snö, som spanner mellan vasst och mjukt, ont och gott, med Sverker Sörlin som säker vägvisare.

I stort sett alla kapitel inleder Sörlin med en personlig betraktelse, en känsla eller ett minne, men sedan tas stora språng genom tid och rum. Boken rör sig över jordklotet, genom människans historia. Den tar upp snö som natur och kultur, som fasa och förtjusning, som känsla och vetenskap. Och den passerar mängder av upptäcktsresande, äventyrare, forskare, filosofer, konstnärer, författare, idrottare, härs-kare och andra människor på sin väg.

Den första varelse läsaren möter är snöängeln. Sörlin finner i den ett uttryck för det bästa i människan: hennes förmåga att skapa och att göra gott. Mitt emot snöängeln ställer han Historiens

ängel, Walter Benjamins skapelse. Ängeln som bevittnar den ondska och det lidande som löper genom historien. Historiens ängel tvingas gång på gång konfronteras med människans sämsta uttryck. Sörlin vill få de två änglarna att börja tala med varandra. Följdriktigt spanner boken mellan två poler: å ena sidan det rätta, det sanna och det sköna, å andra sidan högmot, grymhet och förstörelse. Vi möter snön när den är som vackrast och mjukast, som där i Fjæstads målning, eller i *Olles skidfärd* hos Elsa Beskow, men också den hotande och livsfarliga snön. Fast över alla hot står människan själv, hon som mer än någon annan utrotar och förgör, även snön. Snöfattigare vintrar och smältande glaciärer blir en påminnelse om människans förstörelseförmåga – även om hennes mixtrande med den jordiska balansen på vissa håll också kan komma att innebära mer snö.

Snö handlar till stor del om sinnesförmimmelser, hårda och mjuka. De märkvärdiga snökristallerna är så sköra och starka på en gång. Det räcker att bara snudda vid dem så smälter de. Samtidigt skapar dessa sköra tingestar en helt ny värld när de lägger sig över tillvaron – visuellt, men också akustiskt. Varje snökristall fångar ljudvågor på sin färd ned mot marken, och håller fast dem, så att alla ljud dämpas i snöfall och nysnö. Men

när snön så småningom sjunker samman pressas den ljuddämpande luften ut. Snön övergår till is, och blir en förstärkare, ”blixthal och oromantisk”, som Sörlin konstaterar.

Så länge den ljuddämpande effekten kvarstår är det dock bara att njuta. Det är inte bara ljudet som dämpas, utan också människors känslor. Sörlin pekar på studier som visar att antalet våldsbrott sjunker vid snöfall – något forskarna förklarar med den dämpande effekt snön har på stresshormoner. Att det kan vara svårt att ta sig fram genom snödrivor, även för våldsvärkare, torde inte göra saken sämre.

Men snö är inte bara lugn och tystnad, utan också ljud. Snöns konsistens kan man känna och se, men också höra. Från det stillsamt knarrande och knastrande, till isflakens knakande och snöstormens mul-ler och dån.

Omvänt kan ljudet också påverka snön. Ljudvågornas energi leder till tryck mot jordytan, och blir trycket tillräckligt stort kan det utlösa laviner. För det krävs dock höga ljud, motsvarande flygplan. Alla skidåkare som hållit andan kan alltså pusta ut – men bara lagom mycket. Den som rör sig i lavinlandskap har fortfarande skäl att vara tyst, så att man kan uppfatta ljudet annalkande laviner, även dessa hörs.

Snöns optiska egenskaper ligger inte akustikens efter. Från skaren som lyser upp nattmörkret till det bländande dagsljuset. Snöblindheten. Under rätt betingelser kan ett extremt tillstånd uppstå, så kallad *whiteout*, där alla gränser blir *wiped out* av snön. Ögat mister förmågan att skil-

ja himmel från jord. Snön bländar nu inte bara. Den förblindar, och människan kan inte längre avgöra om hon står inför en slätt eller en avgrund. Hon ser lika litet som i ett kompakt mörker. Men hon tror att hon ser, däri ligger livsfaran.

Vit som snö – så tänker vi vanliga dödliga. Men varje konstnär vet att snön är blå, gul, grön, grå, beige, rosa – eller svart. Konsten använder alla dessa färger för att vi betraktare ska kunna uppfatta snön som just vit. En av de färgmästare Sörlin lyfter fram är Pieter Bruegel d.ä. Han kunde frammana den där märkliga kombinationen av vitt och dunkel som uppstår när snön legat några dagar, under flamländsk medeltid, såväl som en samtida svensk måndag i början av mars. Bruegel placerade även Nya testamentets scener i sitt snölandskap, med Josef och Maria som en självklar del i medeltidens vardag, mitt bland hantverkare, snöbollskastande barn och grisslakt. Eller Herodes barnamord i Betlehem. När övermaktens ondska äger rum mot en fond av vitt är det som om grymheten förstärks, med rött blod mot vit snö – en bild som också lägger grunden för sagan om Snövit, men då med skönheten som utgångspunkt.

Sörlin lyfter också fram Dantes känsla för snö. I hans helvete är snö i dess hårdaste form en av många grymma straffmetoder. I *Inferno* beskriver Dante hur de som har hängivit sig åt frosse-ri bestraffas för sin dödssynd i helvetets tredje krets, en värld av stank där hagel, snö och smutsigt vatten öser ned genom luften. Än värre blir det i den sjunde kretsen. Där springer de som har brutit mot

naturen under fallande eldflakor, ”som snö en vindlös dag uppe i bergen”. Och i helvetets kärna, fastfrusen i is, sitter Lucifer. I *Paradiset* däremot finns varken is eller snö. Den förgänglighet och jordiskhet snön representerar upplöses här inför det gudomliga ljuset.

Att snön tillhör det jordiska livets vedermödor har många författare påmint oss om. I Leo Tolstojs *Krig och fred* spelar snön en av huvudrollerna, och även i Nikolaj Gogols *Kapitan* och Hjalmar Söderbergs *Pälsen*, spelar snön en ödesdiger roll. I Astrid Lindgrens utesägligt sorgliga *Sunnanäng* står snön för både förtvivlan och befrielse, medan Ted Ströms mer vardagligt vemodiga *”Vintersaga”* löper som en tradare i snörök, mellan Kiruna och fjärran, som ett koncentrat av den nordliga existensens villkor.

Snöns symbolkraft gör sig också bemärkt i krig och politik: Hannibals elefantkaravan över Alperna, svenskar- nas fälttåg över Bält, Napoleons storslag- na nederlag mot den ryska snön – liksom Nazitysklands. Boken visar snöns propagandistiska betydelse för just Nazityskland, liksom för det kommunistiska Sovjetunionen. För båda intar snön en central roll i den nationella självbilden. Och inte bara där, även i de nordiska länderna, inte minst Sverige, har snön spelat en avgörande roll i nationsbyggandet, om än med andra förtecken. Det framgångsrika svenska skogsbruket med dess häst och släde hade inte varit möjligt utan snön. Svensk välfärd vilar med andra ord på is och snö. Och under allt finns Eddans skapelseberättelse om att jorden och livet bygger på – is.

Snöns laddning är inte mindre idag. Ett av Sörlins huvudärenden är att beskriva de politiska val och konflikter som de smältande snökrystallerna rymmer. Han framhåller att förlusten av snön förgör människors livsbetingelser när en ovärderlig vattenförsörjare och termostat går förlorad på en och samma gång.

Sörlins *Snö* är full av insikter, tankeväckande exempel och svindlande associationer. Snöns skönhet lyser boken igenom, som om Sörlin inte förmår stänga den ute, oavsett om han talar om kristallformationer, naturkatastrofer eller politisk propaganda. Boken är en kärleksförklaring till snön, men kanske också till det komplexa. I snön samsas det snälla med det livsfarliga. Mjuk nysnö och stenhård is. Sörlins bok rör sig hela tiden mellan de här polerna, och man vet aldrig vart nästa tanketråd ska ta vägen. ”Två ting äro vita – Oskuld – Arsenik”, som Carl Jonas Love Almqvist skriver. Efter läsningen av *Snö. En historia* vill man även lägga snö till den listan. ✨

Spår i snön.

FOTO: GETTY IMAGES

Särbehandling som princip

**ROMANI KRIS
PARALLELLA
RÄTTEGÅNGAR
I SVERIGE**
JENNY
STRINDLÖV
Mondial

SAMHÄLLE

Av Lars Åberg

Jenny Strindlöv har gjort ett styvt journalistiskt arbete när hon under lång tid försökt tränga in bakom kulisserna i det romska parallellsamhället. Hennes bok *Romani kris* öppnar dörren till ett liv i utkanten, med påtvingad och självvald marginalisering och med ett alldeles

eget rättssystem präglad av hederskultur. Strindlövs ambition är dubbel: dels att förstå logiken och självbevarelsesdriften i den romska kulturen, dels att begripa sig på det svenska systemets uppmuntran av värderingar det tycker illa om.

Ska man i första hand skydda kulturen eller människorna i den? Frågan har legat och pyrt under ytan i många år, inte minst sedan "zigenarna" blev "romer" och en av fem nationella minoriteter i Sverige. Det går omöjligt att räkna alla de socialarbetare som varit involverade i olika verksamheter för att integrera romer.

Ett starkt minne jag själv har är från ett ungdomsprojekt i Malmö, där en romsk tonårskille kom inrusande på morgonen efter ett riksdagsval och glädjestrålade ropade: "Soc vann!" Partiet eller förvaltningen? Samma sak, samma bidragsgaranti. I den stunden, om jag inte redan hade gjort det, insåg jag hur det moderna parallellsamhället kunde se ut.

Med statens och kommunernas i princip kravlösa finansiering av romskt föreningsliv, vars uttalade syfte varit att stärka kulturen och identiteten, har följt en ansamling av pengar och inflytande hos ett mindre antal släkter, som sedan skickligt argumenterat för ytterligare insatser mot rasism och utanförskap.

Romerna har så länge varit förföljda och illa sedda runtom i världen att dagens civiliserade länder inte vet hur de ska hantera dem som trots sin utsatthet tackar nej till att bli integrerade. Missförhållanden lämnas orörda när ängsligheten för att trampa fel tar överhanden. En tiggande kvinna utanför matbutiken kan hos många fortfarande framkalla en särskild blandning av irritation och skuldkänsla.

Det fina med Jenny Strindlövs bok är att den varken romantiserar vagabondlivet eller moraliserar över beteenden som kan synas upprörande. Trots att

hon är starkt närvarande i texten är det den detaljerade sakligheten som stannar kvar. Bland alla starka känslor, ett evigt pågående drama med kärlek, svek, hot, kidnappningar, våld och utstötning, framträder också en världsbild som är alldeles självklar för de inblandade.

Att det samtidigt blir konflikter mellan det moderna och det traditionella är ofrånkomligt, och det är i den maktkampen som bidragsaktivismen blir tydlig med sin strävan efter status quo.

Hos varje minoritet, i varje subkultur, finns ett internt toppskikt, och bland romerna är det *kris*-männen. Det är de, *krisinatora*, som dömer i de interna rättegångarna, *kris*. Gemensamt för dem är att de är män, tillräckligt gamla och att de accepteras av gruppen som förnuftiga. De straffar och styr, dömer ut böter, stöter ut ur kollektivet, bestämmer vilket rykte som ska följa individen.

Det finns i högsta grad rationella skäl att kalla till *kris* och vända ryggar utåt. Man undviker att göra en polisanmälan eftersom den som döms i svensk domstol kommer ut efter en tid och kanske kommer att vilja hämnas. Efter en uppgörelse i *kris*, med pengar och löften som smörjmedel, blir det däremot oftast lugn och ro.

Målen som tas upp handlar främst om moral och ordning, om att någon har brutit mot oskrivna, men allmänt kända regler. I Jenny Strindlövs berättelse dominerar skilsmässor, otrohet och dramatiska vårdnadstvister. Rättegångarna sänds live på nätet så att alla intresserade ska veta vad som gäller. *Kris* är på det viset ett kontrollsystem med vakthållning kring gränsen, både för det inom gruppen tillåtna och gentemot majoritetssamhället, icke-romerna, *gadji*.

En sak som man reagerar på när man läser *Romani kris* är förstås att detta parallella system tillåts leva vidare. Här finns så mycket som är besläktat med hedersförtryck och religiös fundamentalism, framförallt kvinnors underordning och föreställningarna om flickors "renhet". Det strängaste krisstraffet är inte böterna på hundratusentals kronor utan uteslutningen. Den som inte längre får resa vart som helst är oren och den som umgås med en sådan person blir själv smutsig.

Ingenting är värre än att förlora anseendet inför den egna gruppen. Dess kultur är överordnad individens frihet.

Samtliga krismän som Strindlöv har kollat upp är dömda i domstol. "Vi är bara människor, alla begår vi brott", svarar en ledande *krisinatori* när han ska förklara hur hans position går ihop med hans snatterier, bokföringsbrott, bidragsbrott och häleri.

När falska fakturor, springnotor (över 80 000 kronor på en Malmörestaurang förra året) och tiggeriförbud hamnar i rubrikerna glöms gärna en annan sorts kriminalitet bort, nämligen barnåktenskapen och den uteblivna skolgången. Sedan Skånepolisens register över romer avslöjats 2013 blev det svårare att prata om faktiska problem, men denna vanskötsel och dessa övergrepp är nog det som etsar sig fast starkast när jag läser om bokens huvudpersoner.

En av dem, Silvia, går bara i skolan väldigt tillfälligt. Fjorton år gammal blir hon bortgift. Sådant är ju olagligt i Sverige, men å andra sidan producerade Socialstyrelsen för några år sedan broschyren *Till dig som är gift med ett barn*, så allting är i grunden förhandlingsbart. I själva verket behöver man inte heller förhandla, man

gör som man vill, det blir ändå inga konsekvenser för andra än det drabbade barnet.

Jenny Strindlöv pekar på den uppenbara motsägelsen i den officiella retoriken om integration – och den gäller inte bara romer – där inkludering i första hand har handlat om att ge stöd åt bevarande av minoritetskulturen. Föreningsbidrag och projektpengar har skickats iväg utan närmare uppföljning. De romska projekten blir ofta positivt skildrade i medierna, också när de anställda och deltagarna tillhör samma släkt och har uppenbart egenintresse av att finansieringen ska fortsätta.

Ett sådant exempel är föreningen Vorta Drom i Helsingborg, som fått mer än fem miljoner från olika kommunala och statliga bidragskällor. Föreningens ordförande, anställd av kommunen för att arbeta med romsk inkludering, deltog i kris och uppmnade där folk att aldrig vända sig till icke-romer och svenska myndigheter.

I en nedlagd utredning om grovt bedrägeri uppskattade polisen att en romsk familj i Malmö mellan 2005 och 2020 hade tillskansat sig 111 miljoner kronor i bidrag till nio olika föreningar. Individer, som haft anställning i Malmö stad för att verka för romsk inkludering, har samtidigt medverkat i kris i kommunens lokaler. En av dessa personer, som nu sparkats från stadens eget RIKC, Romskt informations- och kunskapscenter, var under nästan 20 år anställd för att stärka romernas rättigheter. På Malmö stads hemsida läser jag att RIKC "har utvecklat ett unikt koncept för att implementera den romska minoritetens mänskliga rättigheter på kommunal nivå".

I det romska råd som Malmö stad inrättat är hälften av deltagarna dömda för brott. Flera är utländska medborgare, och flera sitter där som representanter för föreningar som inte tycks existera. Det ansvariga kommunalrådet säger att det skulle vara "politiskt självmord" att lägga ner verksamheten.

Jenny Strindlövs perspektivrika bok visar att de som önskar sig integration inte finner mycket stöd i bestämmelserna om de nationella minoriteterna eftersom dessa ska ges förutsättningar att "bibehålla och utveckla sin kultur och bevara de väsentliga beståndsdelarna av sin identitet". Assimilering ska motverkas. Om ett romskt barn placeras i familjehem är det enligt Socialstyrelsen viktigt att det nya hemmet kulturellt, etniskt, språkligt och religiöst påminner om det gamla.

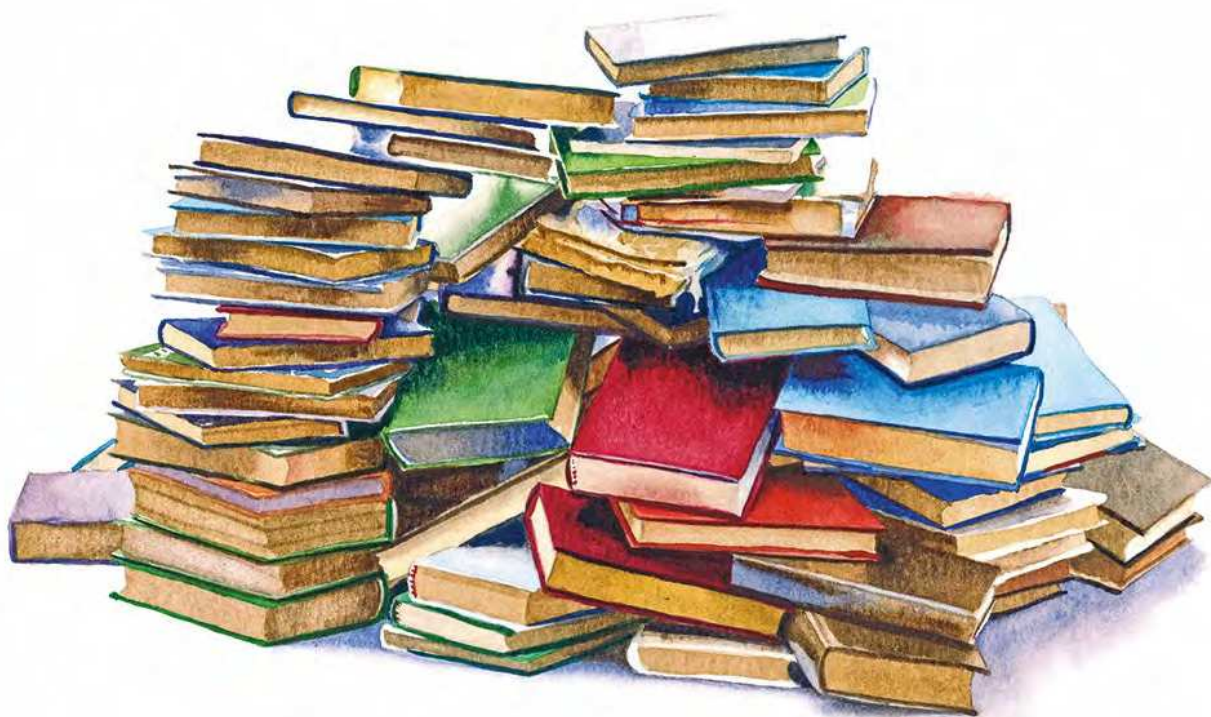
Särbehandling är således den övergripande principen i landet där det gärna talas om att alla bör behandlas lika. ✨

Jenny Strindlöv.
FOTO: JENS CHRISTIAN

Detta nummers recensioner:

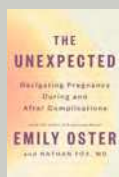
Vincent Amble-Naess lär sig kommunikation;
Jenny Danielsson tar Bacon med en nypa salt;
Torbjörn Elensky söker medvetande; **Lars Åberg** går
i barndom; **Anna Victoria Hallberg** påtar i trädgården;
Simone Westblom förädlas av musik; **PJ Anders Linder**
beklagar slarv och lättsinne; **Roland Poirier Martinsson**
hyllar hemmets härd; **Erik W Larsson** testar tester.

Oinformerat samtycke

Hur ska läkare och patienter kommunicera med varandra på ett rimligt och ömsesidigt givande sätt? Hur mycket ska siffror vara inblandade? Läkaren Vincent Amble-Naess tar hjälp av nationalekonomin.

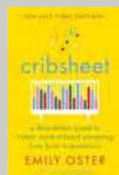
THE UNEXPECTED
NAVIGATING
PREGNANCY
DURING
AND AFTER
COMPLICATIONS
EMILY OSTER
Penguin 2024

THE FAMILY FIRM
A DATA-
DRIVEN GUIDE
TO BETTER
DECISION
MAKING IN
THE EARLY
SCHOOL YEARS
EMILY OSTER
Souvenir Press 2021

CRIBSHEET
A DATA-
DRIVEN GUIDE
TO BETTER,
MORE RELAXED
PARENTING,
FROM BIRTH TO
PRESCHOOL
EMILY OSTER
Souvenir Press 2019

**EXPECTING
BETTER**
WHY THE
CONVENTIONAL
PREGNANCY
WISDOM IS
WRONG AND
- WHAT YOU
REALLY NEED
TO KNOW
EMILY OSTER
Orion Spring 2013

MEDICIN/EKONOMI

Av Vincent Amble-Naess

På Karolinska institutet cirkulerar ett internskämt om att de studenter som svimmar när de ser blod snart skriver in sig vid KTH. På KTH drar man ett liknande skämt: Den som svimmar när hen ser en siffra hamnar snart på Karolinska.

Undersökningar visar också mycket riktigt att läkare inte gärna kommunicerar i kvantitativa termer. Istället för att tala om sänkt blodtryck, ökad andningsfrekvens eller förhöjd kroppstemperatur tenderar man att använda kvalitativa beskrivningar av samma sak. Till exempel kan man uttrycka det som att patienten håller på att drabbas av sepsis. De hälsovinster som sjukvården har bidragit med tror jag i någon mån förutsätter denna typ av kommunikation. Den låter nämligen underförstå den vidare handläggningen. Alla som lyssnar vet att när en patient har drabbats av blodförgiftning (sepsis) krävs en viss typ av anti-

biotika, en viss typ av vätskebehandling, en viss typ av prover som måste göras etcetera. Att fokusera på mätvärden kan i pressade situationer vara tidsödande och – kanske lite oväntat – upplevas som otydligt.

Men att undvika siffrorna kan också ge upphov till problem. Inom modern sjukvård bör besluten vara grundade i vetenskap. Och den medicinska forskningen har med tiden kommit att bli alltmer kvantitativ. Dagens forskningsartiklar innehåller gärna uträkningar som få läkare på allvar begriper. Många ägnar sig visserligen åt forskning, men ofta får de hjälp med matematiken av en statistiker. Det är synd, tycker jag. Läkare skulle nog ha nytta av att bli bättre på att tänka i siffror. En stor del av besluten inom vården består ju av avvägningar och för att göra dessa avvägningar med precision behöver man ingångsvärden för att jämföra.

Siffrorna är inte minst en förutsättning för att patienten ska kunna bli delaktig i sin vård. För det räcker inte de kvalitativa formuleringarna. Ändå – har studier >>

RECENSIONER

visat – beskriver läkare hellre ett ingrepp som ”riskabelt” eller ”säkert”, än att ange sannolikheterna i procent. Tyvärr ger en sådan beskrivning inget utrymme för delaktighet; vem skulle föredra det riskabla framför det säkra? Man kan fråga sig vad det beror på att denna typ av kommunikation ändå är så pass vanlig. Kanske är man rädd att statistiken ska leda patienterna vilse, och göra dem besvikna om något går fel trots den till synes låga risken.

I någon mån är det nog sant att datan ibland skulle kunna missuppfattas. Föreställ dig till exempel detta: Av statistiken framgår att det bara är en operation av 52 som leder till en infektion. Därför väljer patienten att genomgå operationen, som hon uppfattar som säker. Under ingreppet drabbas hon ändå av en infektion. Vilka slutsatser bör man dra? Kanske var statistiken inte tillämplig. Eller också inträffade något som bara inträffar en gång på 52. Det vore i så fall ingen bisarr slump. Varje gång du drar ett kort ur en lek inträffar till exempel just detta. Oavsett vilket kortet är, var sannolikheten att du skulle få upp det just en på 52.

För somliga är denna typ av tänkande kontraintuitivt. Det innebär förvisso en pedagogisk utmaning, men bör inte hindra människor från att efterfråga siffror. Det vore att slänga ut barnet

med badvattnet. Låt oss säga – till exempel – att du har en sjukdom med tio procents dödlighet inom fem år. Genom en operation kan du halvera risken. Men då löper du istället 70 procents risk att bli rullstolsbunden. Bör man genomgå en sådan operation? Det kan man ha skilda åsikter om, men det verkar svårt att fatta beslutet utan tillgång till data. En hänvisning till vad som är ”riskabelt” och ”säkert” är inte nog. Det har nämligen att göra med individuella preferenser. En 90-åring – som har låg förväntad livslängd oavsett sjukdomen – skulle nog svara annorlunda än en 20-åring. En professionell löpare skulle kanske svara annorlunda än en författare, och så vidare.

En person som har reflekterat över dessa frågor är nationalekonomen Emily Oster. I 30-årsåldern blev hon gravid med sitt första barn. I samtal med personalen på mödravårdscentralen var kommunikationen otydlig, upplevde

hon. Man lade fram en lista med förbud. Vissa saker fick hon inte äta: fisk, skinka, brie et cetera. När hon diskuterade saken med sina väninnor framkom det att råden de hade fått skilde sig i många hänseenden. Vad var det som gällde? Frågade hon sig, och började läsa böcker på temat. Men det var svårt att hitta några hårda fakta i graviditetslitteraturen. Det mesta framstod som rent kvacksalveri. Istället vände hon sig till forskningen.

Emily Oster.

FOTO: GETTY IMAGES

Oster är professor i nationalekonomi vid Brown University och undervisar bland annat i vetenskaplig metodik och statistik. Till hennes expertområden hör att skilja korrelation från kausalitet. Därför hade hon goda möjligheter att ta till sig den medicinska forskningen. Faktum är att hon ibland lärde sig saker som fick henne att ifrågasätta de råd hon fått av sin läkare. Hennes efterforskningar utmynnade i en bok, *Expecting Better*, som släpptes år 2013. Den blev något av en succé och har uppskattats i drygt ett decennium av både lekmän och professionella inom vården.

Vad gäller dieten under graviditet, känner många till att det finns flera restriktioner. Vad man däremot inte känner till så väl är att råden har olika orsaker. Till exempel bör man undvika bakterierna *Salmonella*, *Campylobacter* och *E coli*, som sprids bland annat via rått kött och råa ägg. Dessa leder till maginfektioner, med symptom som diarréer, kräkning och feber. Sjukdomen är förvisso inte särskilt rolig till att börja med, och att drabbas under en graviditet – då man redan är illamående – är förstås ännu värre. Men infektionen leder inte till några missbildningar hos barnet. För att bakterierna ska nå fostret, skulle det nämligen krävas att de först letar sig in i kvinnans blodomlopp – så att hon drabbas av blodförgiftning – och sedan går genom moderkakan. Globalt sett finns det i och för sig några dokumenterade fall på att detta har hänt, men risken är så liten att den inte går att uppskatta. I vart fall handlar det om sannolikheter långt under en promille. Naturligtvis bör man ändå avstå från att äta råa ägg efter utgångsdatum, men å andra sidan gäller det alla människor, inte bara gravida. Sushi med rå lax från en bättre restaurang är däremot säkrare, även om det naturligtvis finns en teoretisk risk att man blir sjuk.

Graviditet: Nu vankas det restriktioner.

FOTO: LINS PALSH

För andra, snarlika livsmedel, förhåller det sig emellertid annorlunda. Till exempel rekommenderas det generellt att man ska avstå från större rovfiskar som tonfisk och svärdfisk. Det beror på att de innehåller höga halter av kvicksilver. Sådana ämnen anrikas i djur som befinner sig högt upp på näringskedjan, eftersom metallerna i bytesdjuret stannar kvar i rovdjurets kropp. Dessutom lever stora fiskar längre än små, och ansamlar därför större mängder kvicksilver. Värst av alla är hajarna, som befinner sig högst uppe i näringskedjan och som kan leva i flera decennier. Metallen i kvinnans blodomlopp går över till fostret och förhindrar att dess hjärna utvecklas normalt. Man kan mäta halterna i moderns hår, och studier har visat att en ökning på ett mikrogram per gram hår, är kopplat till en förlust i IQ av cirka 0,7 poäng för barnet senare i livet. Det kan låta alarmerande, men faktum är att nivåerna av kvicksilver varierar extremt litet mellan kvinnor. I en studie på slumpmässigt utvalda kvinnor i fertil ålder, kunde man se att den största möjliga skillnaden – mellan kvinnan med mest kvicksilver och kvinnan med minst – bara skulle leda till en förlust av 3 poäng i IQ vid en graviditet.

Till saken hör också att de fiskar som innehåller kvicksilver också innehåller hälsosamma fettsyror, som omega-3.

”Dagens forskningsartiklar innehåller gärna uträkningar som få läkare på allvar begriper. Många ägnar sig visserligen åt forskning, men ofta får de hjälp av en statistiker.”

Dessa ämnen är till råga på allt essentiella för just hjärnans utveckling. En studie visar att om en gravid kvinna ökar sitt intag av dem med ett gram per dag, ökar barnets förväntade IQ med 1,3 poäng. En portion tonfisk innehåller ungefär ett halvt gram omega-3. Bilden är alltså sammansatt och frågan är därför svår att navigera. Att helt utesluta fisk ur dieten, av rädsla för att fostrets hjärnutveckling ska bli lidande, är utan tvekan kontraproduktivt. Lyckligtvis finns det livsmedel som har höga halter av omega-3, men låga halter av kvicksilver – till exempel lax och sardiner. Osters genomgång visar den oerhörda komplexiteten i den mänskliga biologin, som riskerar att hamna i skymundan när en läkare kommunicerar saker på ett svepande sätt till sin patient.

En annan intressant passage har att göra med kaffe. Studier har visat att de kvinnor som dricker mer än 2 till 3 koppar kaffe om dagen löper högre risk att drabbas av missfall i början av graviditeten. Längre har

man därför rekommenderat att inte dricka mer än så. Även om det nog finns visst fog för den rekommendationen, finns det flera problem med de studier som ligger till grund för den. Till exempel dricker de flesta 40-åringar mer kaffe än vad de gjorde när de var 19. Missfall blir vanligare ju äldre man blir, och alltså kommer de som dricker mer kaffe få fler missfall, alldeles oavsett koffeinet. En annan viktig faktor är att illamående under början av graviditeten är en faktor som minskar sannolikheten för missfall, eftersom det tyder på att fostret har fått fäste i livmodern och kvinnans hormonbalans har förändrats. En kvinna som är illamående, och kanske just har kräkt, avstår av naturliga skäl gärna

Kaffe felaktigt utpekad.

från kaffe. Därför kommer kaffedrickaren att löpa högre risk för missfall – än en gång helt oberoende av koffeinet.

Detta fenomen kallas i vetenskapliga sammanhang för selektion. De två grupperna – de som dricker kaffe och de som avstår – är inte slumpmässigt utvalda, utan skiljer sig på ett sätt som gör resultaten opålitliga. För att ta ett annat exempel kan man ta faktumet att nationalekonomer ofta röstar borgerligt till intäkt på att deras kunskap har övertygat dem. Men kanske var det tvärtom deras politiska övertygelse som motiverade valet av studier. Hade de hyst andra sympatier, skulle de kanske ha studerat sociologi och varit övertygade om att de röstar rödgrönt på grund av sin lärdom. Korrelation är inte detsamma som kausalitet.

I uppföljarna *Cribsheet* (2019) och *The Family Firm* (2021) förklarar Oster uppföstran på samma kvantitativa sätt som i *Expecting Better*. Här är selektionseffekten måhända ännu viktigare än vad gäl-

ler graviditet och förlossning. Att barn som lyssnar på Mozart blir mer intelligenta är till exempel en ofta citerad faktoid. Men deras föräldrar uppskattar ju klassisk musik, och sådana personer tenderar i regel att ha hög IQ. Därtill är intelligens till viss del hereditärt. Att barnen blir smartare än snittet är därför inte förvånande. Det hade de blivit även utan pianosonaterna.

Förklaringen kan låta banal, men den går att tillämpa på oväntat mycket: andraspråksinläring, sport, läsning et cetera. Därmed inte sagt att det inte finns någon effekt alls. Men det långsiktiga inflytandet är mindre än vad man skulle kunna tro. Den enda faktor som föräldrarna verkligen har kontroll över är vad barnet kommer att tycka om en som vuxen. Ofta står ju dessa saker också i motsats till varandra. Många minns med fasa hur de tvingades öva skalor på pianot istället för att leka med sina vänner. Kanske borde man som förälder ibland oroas sig mindre över sina barns framtida briljans och istället ge dem en tillvaro de själva har glädje av för stunden. Detta är åtminstone intrycket man får av Osters böcker.

I den senaste boken *The Unexpected* (2024) har författaren för första gången samarbetat med en läkare, Nathan Fox, som är obstetrik. Där går hon igenom förlossningsskador på samma metodiska sätt som i de tidigare böckerna. Även denna bok är späckad av information. Det är förstas fördelen med Osters verk, men kan i längden bli ganska tröttsamt. Inte minst gör det böckerna olämpliga att läsa från pärm till pärm. Egentligen är de inte värda att läsa om man inte (1) är (eller står i begrepp att bli) småbarnsförälder eller (2) har ett professionellt intresse.

Osters styrka är att presentera datan på ett översiktligt och lättfattligt sätt. Självt återkommer hon ofta till hur svårt det är att få tag i pålitliga genomgångar av typen risk/nytta-analys. Hennes böcker är guldgruvor när det kommer till just detta. Vad jag emellertid saknar är en teori om varför detta inte har gjorts tidigare. Ja, varför görs det inte överallt, hela tiden? Informationens värde är ju uppenbart. Osters egen förklaring är att läkarutbildningen är lång och att man därför inte har tid för kvantitativa studier. Det har hon förvisso rätt i. Men det kan knappast vara hela förklaringen. För mig är det svårt att förstå att Oster inte ägnar mer tankemöda åt att analysera denna fråga, som jag själv finner mycket intressanta än enskildheterna om kaffe, fisk, amning och sovtränning.

Om Osters förhållningssätt är korrekt, vilket jag tror att det är, är värdet av statistiska underlag mycket stort för patient-

>>

terna. Ändå erbjuds det i princip aldrig inom sjukvården. Om alla patienter ständigt efterfrågade siffror, skulle utbildningen naturligtvis förändras. När utbudet av något som är lätt att framställa är lågt, beror det oftast på att även efterfrågan är låg. I detta borde nationalekonomen Emily Oster instämma. Ändå nämns det aldrig ens som en hypotes. Men förbluffande nog är människor inte alltid intresserade av dessa siffror, trots deras till synes höga värde. Vissa indicier pekar i varje fall på det.

I ett amerikanskt experiment informeras patienter som skulle genomgå en operation om att risken att avlida varierade beroende på vilken kirurg de valde. Sedan erbjöds de att köpa statistik över deras prestation för 50 dollar. Med hjälp av den informationen skulle patienterna ha haft lättare att välja läkare, kan man tänka sig. Enligt nationalekonomisk teori borde var och en som värderar sitt liv högre än cirka 1 000 dollar ha tackat ja. Men faktum är att bara åtta procent ville köpa datan. Varför? Det är svårt att säga. Det finns någonting med det kvantitativa förhållningssättet som – när det kommer till sjukvård – gör människor obekväma. Av somliga får man intrycket att de knappt ser värdet av det överhuvudtaget.

Av detta har jag egna erfarenheter. Liksom Oster har jag vid flera tillfällen argumenterat i offentligheten för att kvinnor borde ha rätt att välja mellan vaginal förlossning och kejsarsnitt. Den kirurgiska metoden innebär visserligen en blygsam risk för allvarliga komplikationer som blodpropp. Men alternativet innebär i gengäld en måttlig risk för mindre skador, till exempel inkontinens. För och nackdelarna är av sådan art att man inte kan hävda att den ena metoden är

”Om man från sjukvårdens håll menar allvar med sitt tal om informerat samtycke, finns det en stor mängd arbete att utföra. Självt hoppas jag att det är dit vi är på väg.”

objektivt bättre än den andra. Till syvende och sist är det en fråga om individuella preferenser, har jag hävdad. Nästan ingen tycks emellertid hålla med mig. Somliga läsare har kommit med glada tillrop, för att jag – som de ser det – har bevisat att kejsarsnitt är överlägsna vaginala förlösningar. Andra har kritiserat mig för att jag – enligt dem – har framställt kejsarsnitt som mycket farligare än vad de i själva verket är. Alldeles säkert har jag ibland formulerat mig otydligt. Men jag har svårt att tro att synen på statistik i sjukvården inte åtminstone har bidragit till att jag blivit missuppfattad. Många vill inte kännas vid att det finns rum för preferenser i beslutet. Istället vill de betrakta det som enbart en fråga om expertis.

En viss sanning ligger det i och för sig i att man som lekman måste lita på experterna. Termen ”informerat samtycke”, som ligger till grund för sjukvårdslagstiftningen i Sverige, hänas ibland av läkare mellan skål och vägg. Det tar sex år att gå läkarprogrammet, två år att göra allmäntjänstgöring, fem år att göra specialiseringstjänstgöring och ytterligare fem-tio år av arbete som specialist för att till sist bli överläkare. Kan man vänta sig informerat samtycke efter ett 15 minuter långt samtal, när det tar 20 år att få grepp om ämnet? Handlar inte allt ytterst om tillit? I en mening är det förstås sant att kravet är orimligt. Men det som avses är, tror jag, något annat än att patienten ska dela läkarens fulla insyn i problemet.

En stor del av läkarens kunskap är till för att göra uppskattningar av risk, eller att diagnosticera som det också kallas. Till exempel: En smärta som först är jämnt fördelad över buken, men sedan vandrar mot dess högra hörn, är ett tecken på blindtarmsinflammation. Fenomenet är en följd av flera faktorer: nervsystemets organisation, tarmarnas anatomi, det naturliga förloppet av inflammatoriska processer et cetera. Detaljerad kunskap om dessa omständigheter ligger till grund för riskanalysen. När den väl är på plats behövs emellertid inte kunskapen. Man kan – för att tala med Wittgenstein – skjuta undan stegen bakom sig när man väl klättrat upp. För patientens vidkommande räcker det att veta att sannolikheten för att utveckla ett visst tillstånd är x eller y. Mot bakgrund av det kan hon fatta beslut om huruvida hon vill genomgå en operation. Det är

detta, tror jag, som menas med informerat samtycke.

Men i verkligheten går det förstås inte till på det sättet. När jag som student gjorde praktik i bukkirurgi träffade jag en kvinna som hade drabbats av just blindtarmsinflammation. Hon var inlagd för observation och man skulle ta ställning till om hon behövde opereras. Med hjälp av sin telefon hade hon läst på om ingreppet, och i brist på nattsömn försökt väga dess risker mot riskerna med att avstå. Hon gav intryck av att ha förstått alltsammans ganska väl. Därför föreslog jag att hon skulle diskutera med operatören. Mitt under samtalet slogs dörarna till sovsalen emellertid upp och en kirurg blev synlig i öppningen. Han drog en tuschpenna ur bröstfickan och stegade fram till patienten. Sedan knäppte han upp hennes klädnad och ritade ett kryss över magen på den plats där blindtarmen sitter. ”Den ska vi ta!” konkluderade han och tillade att ”det blir ikväll eller imorgon.” Därefter skakade han patientens hand och lämnade rummet. Någon diskussion blev det aldrig tal om.

Det är förstås ett extremfall; annars hade jag inte valt det som exempel. Men det ligger tyvärr närmare sanningen än den delaktighet som föreslås av Emily Oster. Om man från sjukvårdens håll menar allvar med sitt tal om informerat samtycke, finns det en stor mängd arbete att utföra. Självt hoppas jag att det är dit vi är på väg. Inte minst eftersom det skulle göra mitt eget yrke mycket roligare. Läkaren skulle få en dubbel roll som teknisk expert och kommunikatör.

Kanske blir detta ännu viktigare i framtiden, om diagnostiken tas över av artificiell intelligens, som många har förutspått. Men man kan också tänka sig ett motsatt scenario, där läkaren sätter en diagnos och ett skriftligt underlag genereras automatiskt – på lättfattlig svenska och med riskerna angivna i procent. Sedan kan patienten fatta ett informerat beslut. På många sätt är kommunikationen lättare att förbättra än diagnostiken, tror jag. Inte minst eftersom det inte kräver mer avancerad teknik än de språkmodeller som redan finns tillgängliga.

I väntan på sådana tillämpningar kan man måhända börja i det lilla. Läkare kan ta för vana att erbjuda sina patienter ett statistiskt underlag utifrån sin egen kompetens. Och mödravårdscentralerna kan dela ut böcker av Emily Oster. ✱

Fisk bör finnas kvar i dieten.

Francis Bacon: *Study of Red Pope* 1962.

Ett ständigt pågående försök

**FRANCIS
BACON**

**A SELF-
PORTRAIT
IN WORDS**

MICHAEL
PEPPIATT
(RED)

Thames &
Hudson 2024

KONST

Av Jenny Danielsson

Francis Bacons måleri kännetecknas av människor i förvrängda poser och upplösta former. Bilder som ofta beskrivs som skrämmande och psykologiskt utmanande, men som många också menar uttrycker en essens av mänskliga känslor. I *Francis Bacon – A Self-Portrait in Words* presenteras ett stort antal brev som konstnären själv har författat lik-

som ett mindre antal tidigare opublicerade intervjuer.

Francis Bacon föddes 1909 på Irland och verkar ha haft rätt vaga begrepp om vad han skulle göra med livet innan han hittade måleriet. Han utbildade sig aldrig formellt till konstnär, men är onekligen en av 1900-talets mest omtalade och kända inom målarkonsten. Vartenda modernt museum ni kan namnet på har hans måleri i samlingarna och i Dublin på Hugh Lane Gallery kan man ta del av en rekonstruktion av hans röriga studio. Han levde mestadels i London och är för evigt förknippad med stadens puls och coola framtoning. Han var homosexuell och hann med en hel del stormande relationer. 1998 satte filmen *Love is the Devil* hans, i stycken mycket våldsamma, kärleksaffär med George Dyer i fokus. Bacons karriär följde konstmarknadens utveckling. Han dog av en hjärtattack sent på ålderns höst 1992.

Det har tagit författaren, Michael Peppiatt, 15 år att sätta samman *Francis Bacon – A Self-Portrait in Words*. I efter-

ordet tackar han assistenter och hängivna bibliotekarier för hjälpen. Han beskrivs av förlaget som curator och expert på den period inom måleriet som det här är fråga om. I boken publiceras i stort material som lyfts fram ut arkivens undanskymda plats. Det är såklart en imponerande sammanställning. Olyckligtvis ger texterna en inblick i konstnärens liv som ibland känns skvallrig och som helhet hamnar de på ett märkligt avstånd, varken stiltigt distanserad eller smaskigt nära i förhållande till konstnärens liv.

Merparten av boken utgörs av brev skrivna av Bacon. Här återges allt från korrespondens till gallerister och museitjänstemän till vänner och bekanta. Till vissa är det bara ett par enstaka, till filantropen sir Colin Anderson får vi ta del av ett 10-tal, skrivna mestadels under 1940-talets andra hälft. De börjar med "My dear Colin", och handlar i stort om pengar som Bacon har fått, som han inte kunnat lämna tillbaka och vilka

>>

målningar han har tillgängliga i studion. Bacon levde till sist gott på sitt måleri, men det tog tid och det framgår att det var ett evigt pusslande innan ekonomin var stabil. Arbetsmoralen verkar det aldrig varit något fel på, men allt tog tid.

I flera brev skriver Bacon och ber om ursäkt. Han blev för full under senaste middagen. Han ber om pengar. Han vet inte om han kommer att hinna komma förbi. Som läsare får vi veta till vem han adresserat texten och det redogörs i notapparaten för vem mottagaren är. Deras svar får vi aldrig läsa. Oundvikligen målas kontexten kring Bacon upp i noterna och om man är nyfiken på hur till exempel konstmarknaden utvecklades under 1900-talet presenteras en hel del matnyttigt. Bland annat får man reda på att konstnären Henri Matisse's son Pierre var en framgångsrik konsthandlare. Men min genomläsning av det här avsnittet kantas ändå av frågor om hur det här är intressant och hur jag kan ta mig an informationen?

Boken nämner många personer, men förlaget har missat att några inte presenteras. Det är säkert glasklart för den invigde, men om den här boken ska fungera som ett fullödigt index, så ger det minus i protokollet att viss formalia saknas, om än aldrig så liten.

Bokens tredje del sticker ut. Här presen-

teras ett antal tidigare opublicerade intervjuer med konstnären. Bacon får svara på initierade frågor som handlar om honom själv som konstnär. Måleriet är i fokus och det är riktigt intressant. Mitt i karriären 1964 beskriver han för journalisten Pierre Koralnik att han ser sitt arbete som ett ständigt pågående försök och att han inte

"Bacon som menade att det var upplevelsen av att vara människa som han återskapade i sina målningar tycker att abstrakt konst är larvig och onödig."

vet säkert om han någonsin har lyckats. Därtill meddelar Bacon att vissa målningar är bättre än andra och att han hoppas hitta magi någon gång. Intervjun gjordes på franska och är här översatt till engelska för första gången.

Apropå måleri, en rolig detalj som framkommer med all tydlighet i boken är Bacons genuina aversion mot abstrakt konst. Konstnären som menade att det var upplevelsen av att vara människa som han återskapade i sina målningar tycker att abstrakt konst är larvig och onödig.

I bokens inledande del, "Statements", slår författaren fast att Bacon talade bättre än han skrev och liknar hans slagkraftighet och vindlade utredningar med

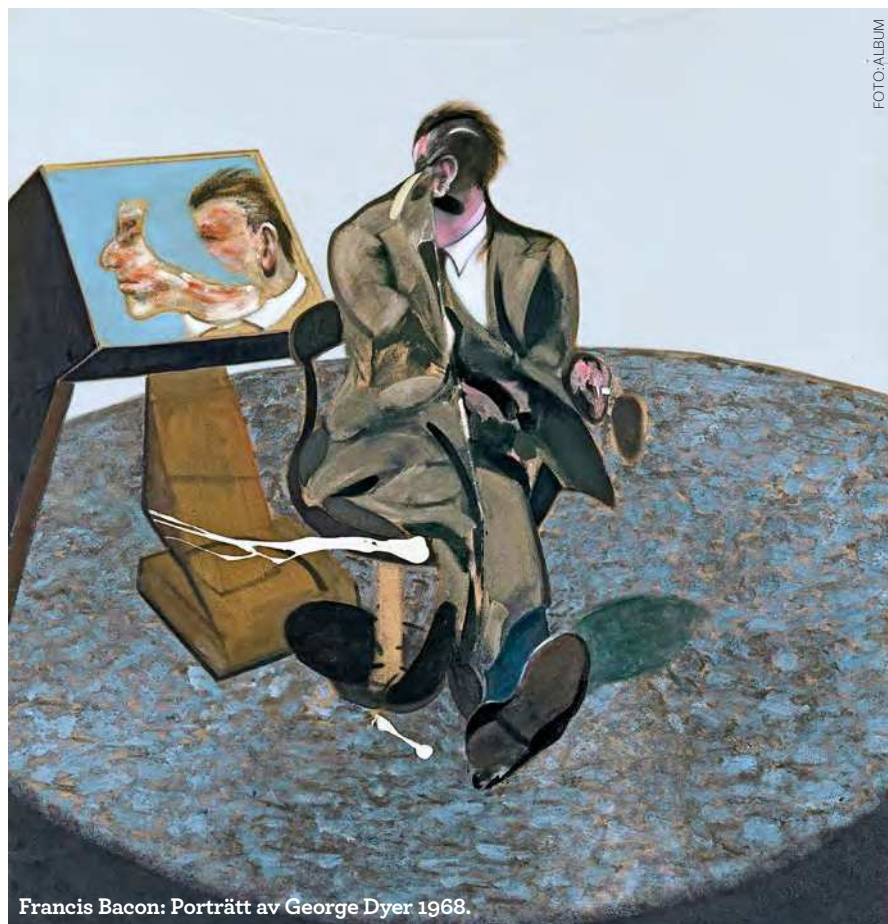
en fågel som cirklar runt sitt byte för att sedan slå ner med precision. Texten delas in efter tema och även här är det en del intervjuer som återges. 1985 talade Bacon om måleri som ett eget språk och om hur det inte går att översätta i ord. Uttalandet publicerades i samband med utställningsserien "The Artist's Eye"

som National Gallery organiserade och som bjöd in samtida konstnärer att välja ut favoritverk ur deras samling.

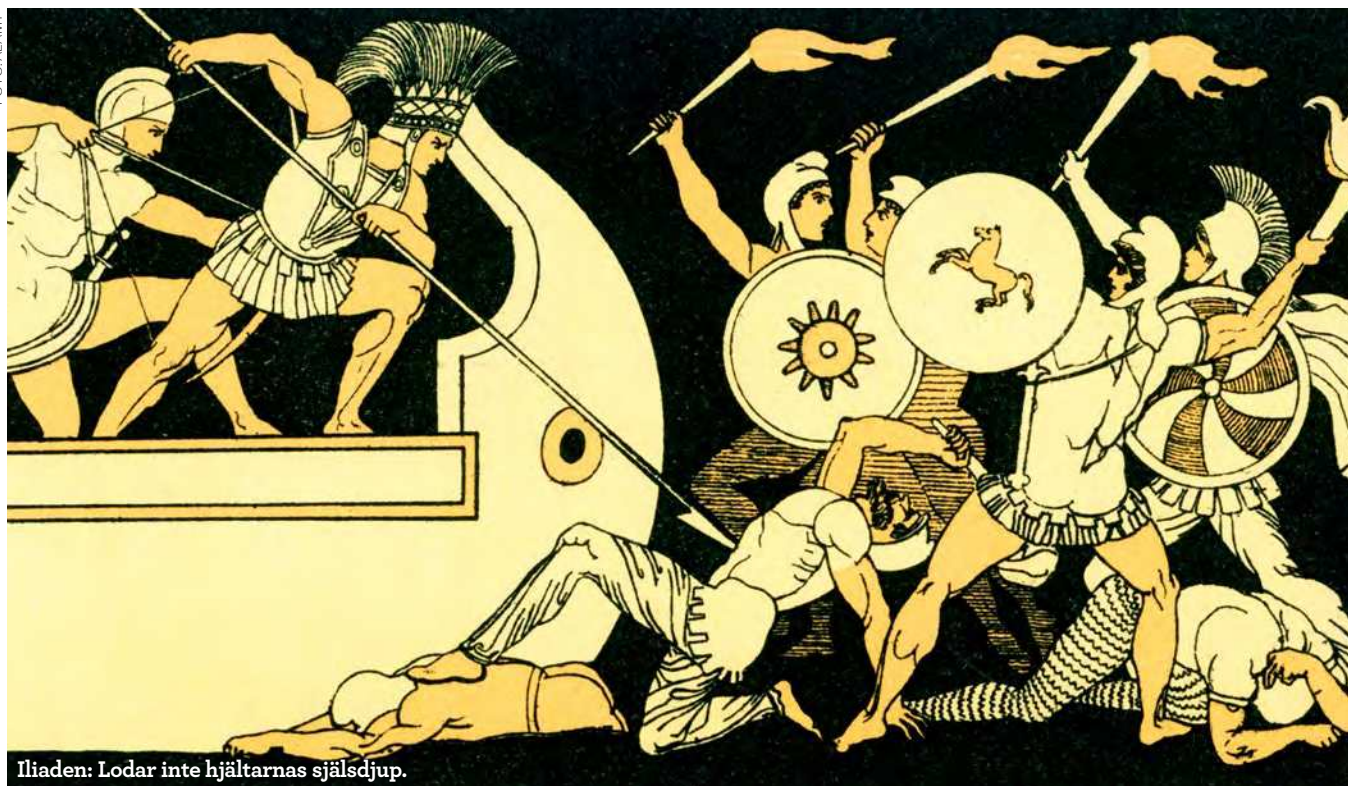
Michael Peppiatt och Colin Tóibín som skrivit förordet till boken beskriver hur Bacon försökte kontrollera och styra sin karriär och bilden av sig själv. Efter att ha läst boken förstår jag inte riktigt hur de resonerar. Bacon ger exempelvis uttryck för en önskan om att texter i kataloger ska ändras och vill inte att en annan känd konstnär, David Hockney, ska hänga en av hans utställningar. Kan det verkligen beskrivas som att vilja kontrollera? Är det inte snarare ett uttryck för en önskan om att ens arbete ska presenteras så effektivt som möjligt? Man kan inte kräva en förklaring av vad en konstnär menar med sin konst, men det är väl rimligt att konstnären ges utrymme att ha en åsikt om hur konsten kommer att presenteras i en katalog eller hur den ska placeras i en utställning?

Men låt oss anta att Bacon faktiskt ville kontrollera bilden av sig själv. I så fall hade han nog inte varit så förtjust i den här publikationen. Mest för att innehållet är alldeles för långt från måleriet. Till syvende och sist verkar det ha varit måleri som var det enda han verkligen brydde sig om. Kanske var det en livlina, en konstant i hans i övrigt rätt komplicerade liv, med älskare som tog livet av sig, droger och annat besvärligt?

Bokens undertitel, *A Self-Portrait in Words*, känns lite märklig. Förvisso ger en genomläsning mer kunskap om tiden konstnären levde i och det målas upp en bild av personerna som verkade omkring honom. Men ett självporträtt förstår vi som en avbildning av sig själv, ur latinets *protraho* som betyder att dra fram något i ljuset. Den känslan uteblir dock i hög grad under min läsning. Sammanställningen är Michael Pappitts. Objektet i fokus är Francis Bacon och även om det är hans penna som tecknat ner det mesta av vad vi får läsa så uteblir han på något sätt. Mig kvittar det lika. Jag är ändå mest intresserad av Francis Bacons måleri. ❀

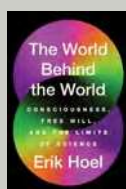
Francis Bacon: Porträtt av George Dyer 1968.

Iliaden: Lodar inte hjältarnas själsdjup.

När vi två blir ett

**THE WORLD
BEHIND THE
WORLD
CONSCIOUSNESS,
FREE WILL,
AND THE LIMITS
OF SCIENCE**
ERIK HOEL
Avid Reader
Press 2023

FILOSOFI

Av Torbjörn Elensky

ett klassiskt problem som alla barn vid någon tid i livet funderar över, medan vuxna lär sig att ta allt för givet, är hur upplevelsen av världen kan skilja sig åt mellan oss. Tänk om det jag ser som grönt ter sig rött i dina ögon. Tänk om den smak av sill jag erfar snarare smakar jordgubbar för dig. Spelar det någon roll på det stora hela, så länge relationerna mellan de olika upplevelsorna är strukturerade på samma sätt och vi båda ändå kallar gräset grönt och äter grädd till jordgubbarna och gräddfil till sillen? Det är frågor som

är lika svåra att avgöra som barnets andra klassiska frågor, de där som tycks födas inom varje ny människa: Vad finns ovanför himlen? Vad fanns innan allt som finns fanns? Naiva frågor, men också de frågor som både religioner och vetenskap på olika sätt utgår ifrån.

Går verkligheten helt att reducera till det rent fysiska, till materiella sammanhang och kausalitet? Eller finns det något annat och vad är i så fall det? Detta är vad den australiske filosofen David Chalmers kallar *the hard problem*, det svåra problemet. Hur kan ett rent fysiskt tillstånd, rent materiella förhållanden, ge upphov till medvetande? Ska man hårdra det är det ett problem med flera trappsteg: Hur uppstår liv i materian, och, Leibniz urfråga: Varför finns det något snarare än inget? Vad är vi för konstiga djur, som inte bara lever, utan upplever och dessutom kan reflektera över våra egna erfarenheter, minnas det förflutna och ha förväntningar på framtiden? Enklast är såklart att inte tänka på dessa saker alls, att bestämma sig för att fri vilja är en illusion, eller hoppa direkt till religionen och bejaka *God of the gaps*, en Gud som behändigt förklarar glappen mellan materia och liv, liv och medvetande – eller, för

den som tror på det: kropp och själ.

Erik Hoel öppnar glatt sin populärvetenskapliga debutbok *The World Behind the World* med att konstatera att vi alla i praktiken är dualister. Vi lever och upplever som om vi vore en kropp och en själ, separata men mer eller mindre harmoniskt kombinerade med varandra. Men vanligen kan vi göra en sak – diska, till exempel – och fundera på något pinsamt minne som ingen annan bryr sig om – jo, det vet ju många av oss att man rentav tänker bättre när man har något för händerna. Enbart i stunder av extrem ansträngning, extas eller smärta, menar han, upplever vi kroppen och medvetandet verkligen som ett.

Hoel är neuroforskare och neurofilosof, samt skönlitterär författare. Hans debutbok var en roman, *The Revelations* (2021), som utspelar sig i den forskarmiljö som han själv känner inifrån, lika bra som han känner sitt eget medvetande från insidan nästan. Problemen som både romanen och fackboken kretsar kring är desamma: medvetandets natur, kausaliteten, emergens, alltså hur komplicerade sammanhang kan utvecklas ur kombinationer av enklare komponenter, och den fria viljans möjlighet eller omöjlighet. >>

FOTO: JABBERWOCKY BOOKSHOP, 50 WATER ST #22, NEWBURYPORT, MA 01950, USA

Kombinationen av konstnärliga och vetenskapliga intressen är inte helt ovanlig, och den är verkligen fruktbar för denna författare och forskare. Han växte upp i sin mammas bokhandel, Jabberwocky Books, i Newburyport, som ligger vid kusten i delstaten Massachusetts. Av bilderna att döma är det en riktig New England-idyll, som tagen ur någon roman av Stephen King, med gamla tegelhus och lång sandstrand. Och litteraturen framstår i hans skrivande som lika viktig för honom som hans vetenskapliga arbete. Det är inte två världar för honom, utan en och densamma – något som gör honom intressantare som både forskare och författare. Eller kanske som människa helt enkelt.

Utgångspunkten för Hoels fackbok är skillnaden mellan det inre och det yttre: *intrinsic*, det inneboende perspektivet, och *extrinsic*, det yttre. Den moderna människan, skriver han, använder sig av begrepp som tankar, känslor, minnen, vilja, sinnesintryck, och alla möjliga andra som anger inre upplevelser och drivkrafter. Men dessa är inte självklara,

men av ett medvetande, så är det åtminstone otroligt svårt att förstå och förklara.

Båda perspektiven har, menar Hoel, utvecklats över tiden, och deras främsta manifestationer är skönlitteratur respektive naturvetenskap. Hade forntidens människor någon upplevelse av ett inre liv? Redan de gamla egyptierna beskriver känslor och sinnesintryck i sina texter. Grekerna gör det i än högre grad, men ännu i *Iliaden* är det det yttre som räknas, även om Akilles surar så beskrivs inte hans själstillstånd på något djupare sätt. *Odysséen* däremot tycks vara kvalitativt annorlunda, där verkar den listige lögnaren Odysseus faktiskt vara på väg att utveckla ett inre liv. Men att det inte fanns ord för vissa erfarenheter, abstrakta begrepp eller sätt att formulera upplevelsen av ett medvetande behöver väl inte betyda att antikens människor inte hade dem? Naturligtvis inte. Men å andra sida är det också lätt att tillskriva dem anakronistiska egenskaper och upplevelser då vi översätter den tidens texter till vår tids språk. Det är lätt att en nutida läsare tar för givet att vissa känslor och relationer – som kär-

”Enbart i stunder av extrem ansträngning, extas eller smärta, menar Hoel, upplever vi kroppen och medvetandet verkligen som ett.”

utan utvecklade och någon gång har människan tagit steget som gjort att hon upptäckt sig ha en inre värld – eller utvecklat den, på något gåtfullt sätt. Medan det yttre perspektivet beskriver världen som något mekaniskt, som maskinerier där kausala sammanhang kan beskrivas och förklara hur det hela fungerar, är det inre litet mer gåtfullt. En del människor har en syn på världen som om den vore besjälad, som små barn som blir arga på en leksak som inte fungerar, medan andra vill reducera även vårt inre liv till en serie kausala samband. De förra har uppenbart fel – ett föremål har ingen vilja och försöker inte jävlas med oss, även om det kan kännas så. De andra är mera svåra att få bukt med, för finns det något annat, mer, än fysikens lagar, kemiska reaktioner och elektriska impulser som ger oss illusio-

lek, hämnd och list – var samma saker och betraktades på samma sätt för 2 500 år sedan som idag, för att vi bara kan förstå dem filtrerade genom vår egen tid.

Den där typen av problematik är verkligen fascinerande. Att förstå andra tider, men också andra kulturer, är en verklig utmaning, som delvis är analog med svårigheten i att förstå andras upplevelser. Vi antar att vi är lika varandra, mer eller mindre, och på verkligen grundläggande nivå, rent biologiskt, är vi naturligtvis det – men skiktningarna i betydelse, den kulturella kodningen, ligger mycket djupt, så djupt att den blivit andra natur, sitter i ryggmärgen på oss, som de skilda innebörderna av leenden i olika sammanhang i olika kulturer. Hoels bok är rik inte bara för att den dis-

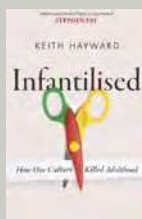
kuterar verkligt svåra problem, utan för att den genom varje kapitel också öppnar för vidare diskussion.

Författaren är också mycket kritisk mot delar av den samtida neurovetenskapen. Vad förklarar det om vi kan öppna en hjärna och se de mekaniska förhållandena i den? Medvetandets problem återstår. Han avfärdar exempelvis de för några år sedan så populära teorierna kring *spegel-neuroner*. Dessa är neuroner som ”speglar” beteenden så att de till exempel reagerar som om du gjorde samma rörelser som de du ser någon annan göra. Det var några forskare i Parma som först upptäckte dem, närmast av misstag, då de åt mackor inför några makaker med elektroder kopplade till sina hjärnor och märkte att de gav utslag som om de själva åt, då aporna såg dem äta. Dessa iakttagelser förklarar ingenting, enligt Hoel, åtminstone inte vad medvetandet är – men de har fortsatt att utvecklas för att det finns forskningspengar att få, så folk överger inte sina teorier fast de borde. På samma sätt konstaterar han att alltifrån Stanfords experimentet, som påstås visa hur lätt människor blir sadistiska om de får makten över andra, till den ack så populära Dunning-Kruger-effekten, där den som är dum inte själv fattar hur dum den är på grund av sin dumhets begränsning, som han uttrycker det, ”may be a statistical artifact”. Men teorier blir också populära för att de tilltalar oss, vår självbild, våra fördomar och vårt önsketänkande. Samt för att någon är villig att betala för forskning om dem.

Hoels debutroman är en aning stilistiskt fyrkantig, men väldigt lovande. Åtta begåvade ungdomar väljs ut till ett forskningsprogram om medvetandets natur. Äntligen ska det svåra problemet lösas – vilket såklart inte går. Liksom i fackboken förekommer en stor mängd avfärdande av existerande teorier och pågående forskning. Jag kan inte bedöma hur rätt eller fel han har, men jag följer honom gärna på den intellektuella resan, för han ställer hela tiden stimulerande frågor. Han är ivrig att visa all sin bildning, alla sina kunskaper och låter till exempel en av personerna somna omgiven av en massa böcker, som speglar det som vederbörande ägnat sig åt. Det fungerar, men blir farligt nära en sorts intellektuell namedropping, rolig för invigda men egentligen rätt meningslös för den som inte är tillräckligt inläst på klassisk och modern litteratur. Men oavsett sådant – och jag har själv gjort liknande saker – är det en verkligt intressant intellektuell, forskare och författare, som här tar sina första steg. Vi kan vänta oss mycket av Erik Hoel! ✨

Västvärlden är barnslig

INFANTILISED
HOW OUR
CULTURE KILLED
ADULTHOOD
 KEITH
 HAYWARD
 Constable 2024

SOCIOLOGI

Av Lars Åberg

Vad ska hända med barnen när det inte längre finns några vuxna? Det frågade dramatikern

Noël Coward i en kuplettvisa redan för 70 år sedan, och det han allvarsskojade med var en föräldrageneration – på 1950-talet! – som mest ville gå ut och dansa och bli hög på piller och vodka och jaga åldrandet på flykten med ansiktslyftningar. Coward sjöng om hur neurotiskt livet var, en evig strid där miljoner spenderades på att sätta stopp för marschen mot medelåldern. I visans slutkläm såg han framför sig hur ungarna någon gång i framtiden skulle komma att hämnas och knyta sina små nävar och ta livet av sina psykiatrer.

När jag valfri kväll zappar mellan tv-kanalerna, från SVT 1, SVT 2, TV 3, TV 4, Kanal 5 och vidare uppåt, förstår jag på djupet innebörden av begreppet infan-

tilisering. Samtidigt är jag medveten om att nästan ingen under pensionsåldern använder tv på det här viset; de unga strömmar och svajpar.

Om tilltalet underskattar tittarnas intelligens är det således de äldre som drabbas.

Efterlysningar av ”den vuxne i rummet” har varit legio i svensk debatt de senaste åren liksom hänvisningarna till Tyskland som ”ett Sverige för vuxna”. Vårt land är inte bara hemsökt av gängkriminalitet, dess motstånd mot alla sorters kriser anses nedbrutet av den infantiliserande flykten från ansvar. Även makthavare betar sig som curlade barn vars föräldrar aldrig markerat några gränser.

Rockmusiken, som många med inflytande växt upp med, har underhållit föreställningen om vuxenlivet som någonting oattraktivt. I "My generation" sjöng The Who "I hope I die before I get old" och sedan fyllde Pink Floyd på med "We don't need no education, hey, teacher, leave them kids alone!" och Bruce Springsteen med "We learned more from a three-minute record, baby, than we ever learned in school". Att vara "Forever young" blev både kommersens och åldrandets ideal.

Men kanske finns det ändå en gräns

"Det som då ibland formulerades som kollektiv utopism blev ju snart till privat självförverkligande."

för hur barnlig man kan bli? För att klara av ett jobb krävs ett visst mått av professionalism och social stabilitet.

Det pågår en backlash mot den livsstilsliberalism, förknippad med den 60-talistiska ungdomskulturen, som fått skulden för såväl skolans förfall som oviljan att i tid tackla den urbana segregationen. Det som då ibland formulerades som kollektiv utopism blev ju snart till privat självförverkligande, en anmärkningsvärt snabb omvandling där termer som mångfald och revolution kom att handla om varuutbud och till intet förpliktigande värdegrunder hos företag, universitet och myndigheter.

I sin senaste bok *The Crisis of Culture. Identity Politics and the Empire of Norms* (*L'aplatissement du monde. La crise de la culture et l'empire des normes*) menar den franske statsvetaren Olivier Roy, mest känd för sina arbeten om islamism och terrorism, att konsekvenserna av det senaste halvseklats värdeförskjutningar tränger ännu djupare. Vad han lyfter fram är ett vakuum med avpolitiserad politik och kulturer tömda på kultur. Det mesta har här förlorat markkontakten och det som brukar kallas kulturkriget är i själva verket snarare ett krig mot kulturen.

Roy's skildring ansluter till en lång rad besvikna eller dystopiska temperaturtagningar, som brukar referera till verk som Christopher Laschs *Den narcissistiska kulturen* och Neil Postmans *Underhållning till döds*. I synnerhet historikern Lasch ges återkommande utrymme i *Infantilised. How Our Culture Killed Adulthood*, en ny bok av den brittiske kriminologen Keith Hayward med ambitionen att samla så många infallsvinklar på

det infantiliserade samhället att huvudpoängen nästan riskerar att gå förlorad.

Hayward är verksam vid Köpenhamns universitet och för att visa att även hans egen arbetsplats blivit en del av ett större problem, beskriver han en temadag, Global Development Day, där frågan ställs om hur världen skulle se ut om studenterna bestämde. Men det är ju just det de gör, utbrister Hayward, och det är därför ett universitet kan fylla en sådan här utvecklingsdag med öl, välgörenhetsnätverkande och islamfärgad andlighet – vad som helst, bara inte diskussion

med någon form av substans.

I sin bok plöjer Hayward igenom kända lämnar som woke-industrins härjningar och de överbeskyddade barnen, de som aldrig tilläts göra egna erfarenheter. Han beskriver ett modernt samhälle som inte vill växa upp. Tvärtom tycks det regrediera i sitt ointresse – och möjligen sin rädsla – för framtiden. Förr var vuxenlivet en plats att anlända till, men numera vill många aldrig komma fram.

Befrias man från ansvar förväntar man sig att någon annan ska ta det.

Förhoppningen om evig ungdom

framstår egentligen som en smula ologisk med tanke på hur mycket vuxen världen oroar sig för de yngre. Redan de gamla grekerna bekymrade sig och i våra dagar misstänker många att barnen kommer att bli illitterata och dessutom sociala krymplingar, fångade som de verkar vara mellan skärmarna och hörlurarna.

I Keith Haywards bok tränger infantilseringen djupare än till basebollkepsarna på medelålders män eller flamset i lekprogrammen på tv. För att ta hand om sårade känslor och upplevd kränkhet anpassas politik och offentlig verksamhet till låga krav på ansvarstagande. Förlusten av föreningsliv och vardaglig social kontroll i utomhusmiljön har inte bara urholkat tilliten i samhället i stort, de ytor där barn tidigare kunde leka spontant har krympt kraftigt och deras vardag har i det avseendet blivit mer vuxen och stillasittande.

Som barn tror man att världen kommer att vara oförändrad när man blivit vuxen, man blir bara längre i en bekant miljö. Som vuxen vill man enligt infantiliserings teorin inte heller acceptera förändringarna. Man vill inte ens växa sig så lång att man löper risken att bli tillfrågad om man vill hugga i och ge ett handtag.

Alla har blivit känsligare, mer oskyddade, mindre benägna att rösta på utopier än på sådant de har goda minnen av.

The Who: Väga vägra ålderdom!

FOTO: GETTY IMAGES

Istället för läsning: Ungdomar fast i Roblox.

Västvärlden har inte bara blivit barnsligare utan också mer tillbakablickande i stort, både bland dem till höger och dem till vänster. Vår bästa tid var förr.

Keith Hayward har ett gott öga till 1990-talet, decenniet då han menar att offerskapet blev hårdvaluta i kulturlivet. Som exempel nämner han musikerna Sinéad O'Connor, Morissey och Court-

ney Love, liksom även framväxten av literatur och tv-serier med bräckliga, traumatiserade huvudpersoner. "Genom att betona ömtålighet och normalisera offerskap framkallade samhället vid slutet av årtusendet en ny postmodern personlighetstyp – den riskutsatta individen", skriver Hayward.

"Redan de gamla grekerna bekymrade sig och i våra dagar misstänker många att barnen kommer att bli illitterata."

ney Love, liksom även framväxten av literatur och tv-serier med bräckliga, traumatiserade huvudpersoner. "Genom att betona ömtålighet och normalisera offerskap framkallade samhället vid slutet av årtusendet en ny postmodern personlighetstyp – den riskutsatta individen", skriver Hayward.

Så tar offerkulturen enligt honom ifrån individen förmågan, och behovet, att argumentera och agera. Politiska frågor görs identitetspolitiska och därmed avpolitiserade, och demonstrationer förvandlas till ursäkter för vandalism.

Olika sorters minoriteter har ju i accelererande utsträckning omfamnat offerrollen, ibland med goda skäl, men långt ifrån alltid i synlig kontakt med verkligheten. Känsligheten inför att bli ifrågasatt bidrar till ett uppskruvat samtalsklimat. I flera europeiska länder skärps

nu lagar genom utvidgningen av begreppet "hate speech". Dagligen läser vi om hur folk utsätts för hat och hot trots att det ibland bara handlar om att någon har gett uttryck för en annan åsikt.

Hayward tolkar det som att offerskapet och infantiliseringen har växt samman på ett sätt som ger den förörrättade fördelar, ekonomiskt, moraliskt eller

på andra vis. Och visst framförs klagomålen ofta på ett schematiskt och plakatliknande sätt, men det är självbildens av utsatthet som är det riktigt starka argumentet.

Christopher Lasch noterade att den som identifierar sig som offer uppbär en speciell moralisk auktoritet. Man blir synlig och skaffar sig sympati. Någon har räknat ut att om man adderar alla dem som tillhör förtryckta grupper i USA blir summan nästan fyra gånger så stor som landets faktiska befolkning.

Det är lätt att skönja alarmism i de senaste årens bokutgivning på temat serietidningspolitiker och Tiktokstörda barn. Men som Hayward och andra visar – inte minst den amerikanske socialpsykologen Jonathan Haidt i *The Anxious Generation* – mår många unga dåligt i det nya nätlandskapet, och föräldrarna tycks

inte ge någon vägledning.

Kritik har inte saknats mot alla dessa äldre farbröder, som från sina ofta akademiska positioner varnat för urholkade kunskaper och tilltagande infantilisering. Världen förändras ju, och vill gubbarna inte hänga med får de väl låta bli. Frågan som bör besvaras är förstås om de har några poänger.

Många, tycker Keith Hayward i sin bok, och de kan enligt honom sammanfattas med att en tidigare socioekonomisk förståelse av världen och dess mot-sättningar har ersatts av känslobaserad subjektivitet. Här lutar han sig åter tungt mot Christopher Lasch, som skrev om upplösningen av det offentliga livet och hur vi istället fick en kultur med "asocial individualism". I den förskjutningen tog narcissismen också språnget från barnets inre utveckling långt ut i vardagskulturen.

Barndomen har förlängts, tonåren tar Baldrig slut, vuxna går i likadana kläder som barnen. Folk förhåller sig till data-spelsfigurer, superhjältar och konspirationsteorier som om de vore verkliga ting. Inom hiphopkulturen drevs infantiliseringen tidigt så långt att den kom att framstå som en karikatyr av livet på samhällets baksida.

I slutkapitlet i sin bok vill Keith Hayward uppvärdera vuxenheten som något att sträva mot snarare än att försöka undvika. Slå också vakt om barndomen, skriver han, som en naturlig och speciell fas i livet.

Här skymtar då även ett annat perspektiv som inte riktigt ryms i *Infantilised*: hur barnen trots all uppmärksamhet lämnats åt sig själva. Vuxna vill vara unga, men samhället har organiserats så att vi tillbringar mindre tid med våra barn när de är små.

Varje gång jag läser om söndercurlade barn saknar jag dessutom skildringar av de underbeskyddade barnen. Detta är ju den andra sidan av myntet: vansköta barn, barn som tvingas ta alldeles för mycket ansvar, som blir vuxna i förtid, som lever med hedersförtryck och andra former av utsatthet.

Man undrar förstås om ungdomskulten och vuxenbarnsligheten kommer att plana ut och vad som i så fall kommer istället. Oron för en stagnerande folkmängd skulle kunna tala för att barn snart blir mer värdefulla, och kanske får vi då istället en återupplivad debatt om hur ett samhälle anpassat till barnens behov kan se ut.

Och ett barnvänligt samhälle är något helt annat än ett som är infantiliserat. ✨

Uterummets estetik

RURAL HOURS
THE COUNTRY
LIVES OF
VIRGINIA
WOOLF, SYLVIA
TOWNSEND
WARNER AND
ROSAMOND
LEHMANN
HARRIET BAKER
Allen Lane 2024

BIOGRAFI

Av Anna Victoria Hallberg

När den brittiska och allt för tidigt bortgångne restaurang- och tv-kritikern A A Gill en gång fick frågan vad han älskade mest med London svarade han – utan att blinka – ”The

parks”. Parkerna! Holland, Hyde, Green, Saint James’s, Regent’s, Battersea, Kensington Gardens, och Primrose Hill. Oaser av lycka med sina synliga årstidsväxlingar och välkomnande mjukhet.

Om du rör dig till fots i London för att ta dig från en del av staden till en annan kommer du otvetydigt att behöva sneda genom lummig anlagd grönska, och du gör det med glädje. I Rom finns de vackra pinjeträden, men staden karaktäriseras av stenlagda piazzor och torg. Berlin är till ytan så stort att det är svårt att inte ge upp under promenaden mot Tiergarten. New York har sin centrala park på Manhattan men i London är trädgårdarna många och de bär skiftande betydelse för Londonborna, som alla har en egen favorit.

Inne på Daunt Books i Marylebone finns inte bara hyllor med brittisk poesi, i vilken naturen innehar en särskild plats som litterärt motiv, utan också mängder med olika tidskrifter som har med plantering och trädgård att göra. Det är inte en

slump att världens enda tennisturnering på gräs spelas i Wimbledon, precis utanför London. Engelsmännens intresse för hortikultur återspeglas även i den årliga Chelsea Flower Show, som pågått sedan 1913, med undantag för krigsåren. Vid ett besök hos blomutställningen märks både professionella trädgårdsmästare som ger tips om konstfulla vägval och odlingsentusiaster som insuper atmosfären bland ängsliljor och nya sorters rosor. Det är uppsluppen stämning på Chelsea Flower Show, men på ett stillsamt lite puttrigt brittiskt vis. Entusiasmen syns i det noggranna och lågmälda hantverket snarare än i överdådiga arrangemang.

Engelsmännens relation till naturen handlar mer om trädgårdar och odling än skog och vidder för vandring, som det kanske gör för många svenskar. Under mina år som student i England slog det mig att trädgårdsarbete var en utbredd och synlig hobby. Grannarna

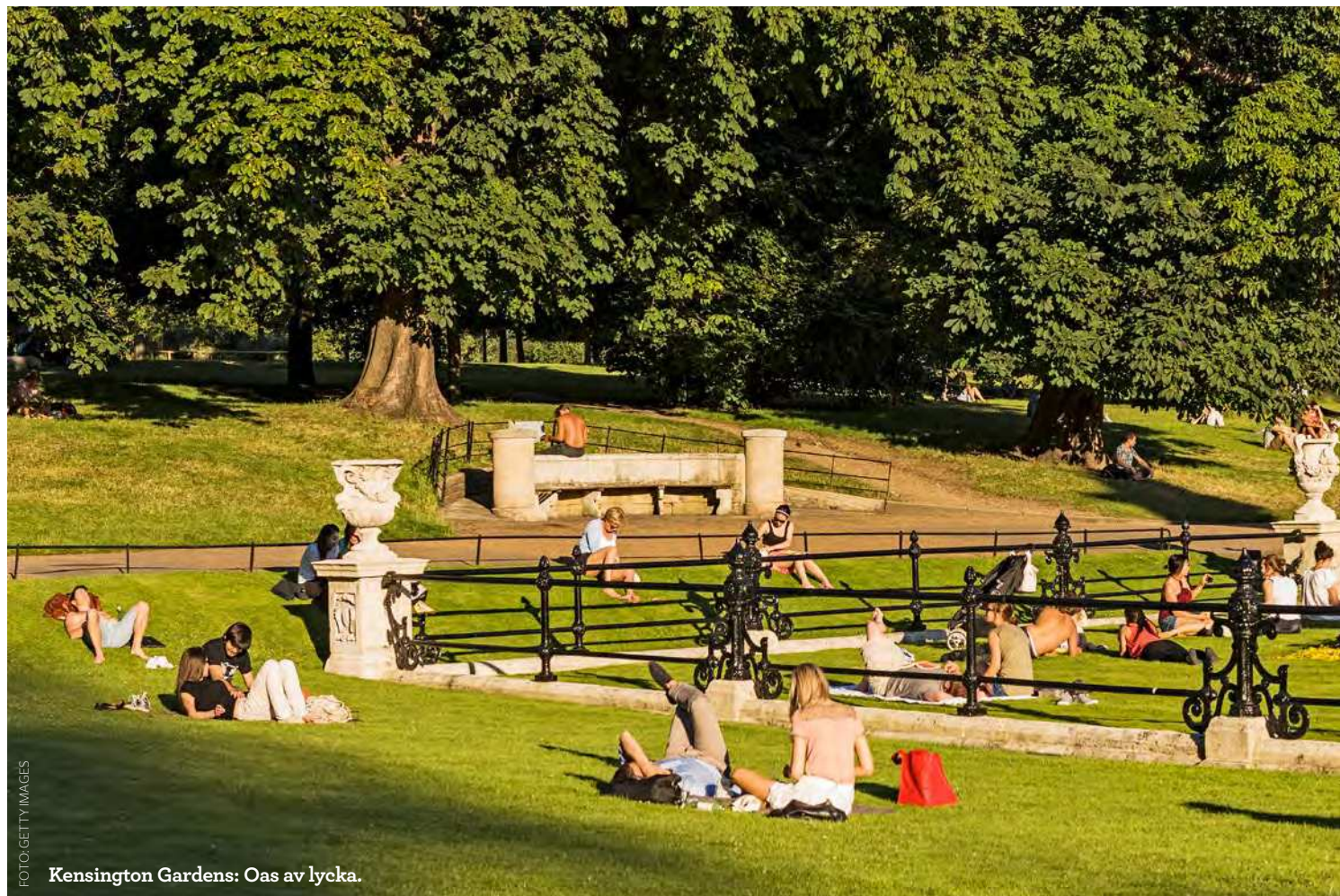

FOTO: GETTY IMAGES

Kensington Gardens: Oas av lycka.

var aktiva; det klipptes buskar och planterades efter säsong, någon hade dille på trädgårdstomar medan en annan hyste bikupor. Traditionen av att bo i hus också i stan, snarare än i lägenhet, innebar att förvaltandet av den egna trädgården framstod som en lustfylld plikt, även om det rörde sig om en minimal plätt och inte några stora ägor.

I Storbritannien finns hundratals botaniska trädgårdar och många kända konstnärshem – *Lamb House* där författaren Henry James bodde och *Sissinghurst* vars trädgård ritades av poeten Vita Sackville-West ligger båda i landskapet Kent. De är öppna för allmänheten, liksom Charleston, som var Bloomsburygruppens tillflyktsort. Dessa trädgårdar är ljuvligt bohemiska, men genomtänkta.

På en annan numera mytologiserad strandremsa i Kent, nära ett kärnkraftverk, valde filmaren Derek Jarman att mot alla odds skapa en mycket speciell plats. Stranden Dungeness består av klappersten, och är opraktisk att odla på också därför att det knappt regnar här sommartid. 1985 flyttade Jarman dit, med idén att skapa något evigt med hjälp av pengar från ett arv.

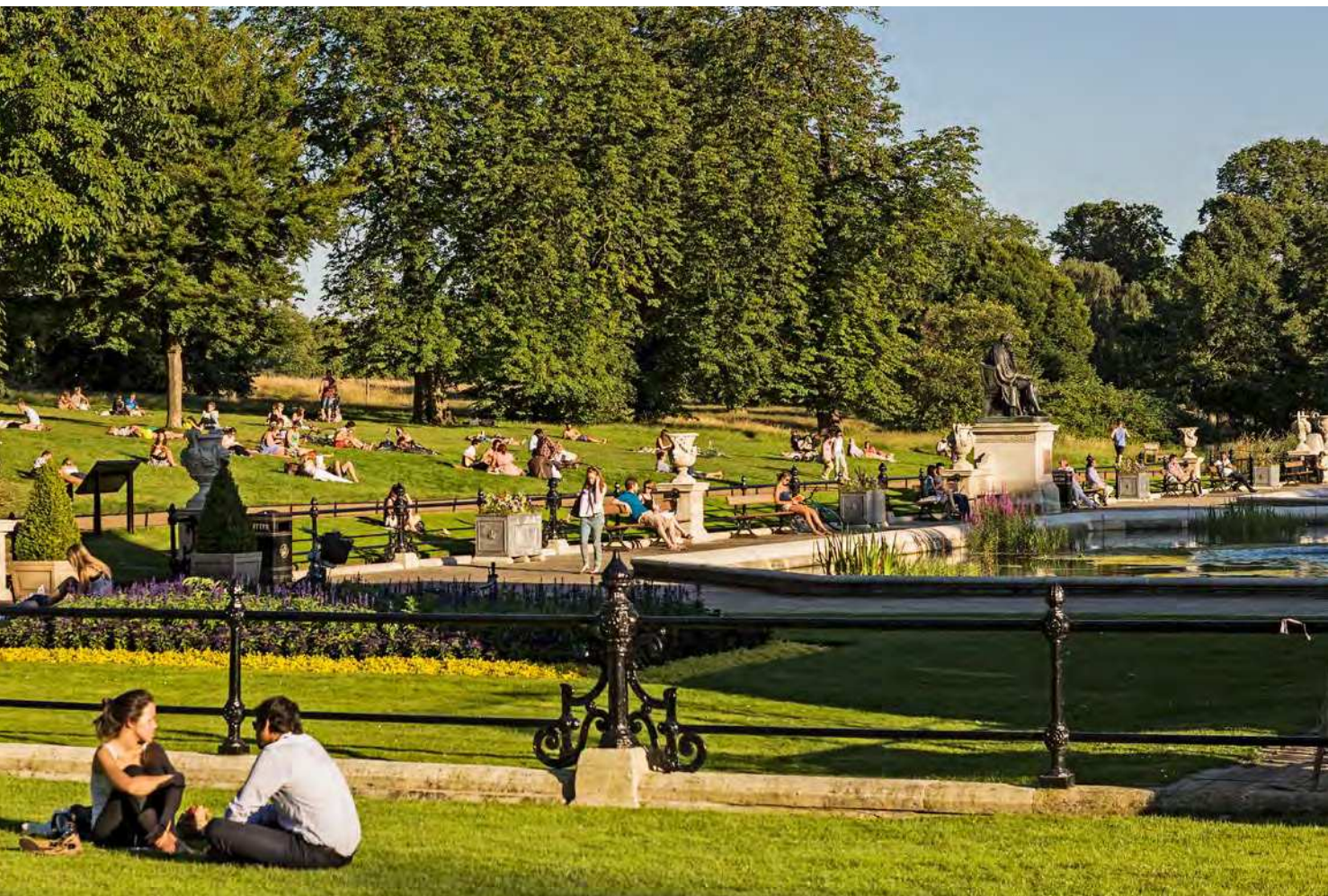
Det finns suggestivt filmmaterial (sök gärna på "Prospect cottage" på nätet) och flera böcker om den här platsen och hans märkliga liv. Många har inspirerats av hans konträra arbetssätt: Jarman lyckades få en provinsial – och på grund av kärnkraftverket ful och bortvald plats – att blomstra genom enträgenhet och omsorg, innan han dog i aids. Essäisten Olivia Laing skriver förebildligt om honom och om trädgården som en plats för motståndshandlingar och självförverkligande i den nyutkomna boken *The Garden Against Time. In Search of a Common Paradise*.

I den brittiska trädgården kommer olika sorters liv och drivkrafter till uttryck. Vissa är inriktade mot tradition, symmetri och konservativt förvaltande medan andra representerar ett motvärn mot materialism och konformitet. Den radikala potentialen i uterummets estetik och hur densamma kan spegla en tid eller samhällsströmning är viktig att ha klar för sig för att förstå flera av de impulser som Harriet Baker vill frilägga i sin gruppbiografi *Rural Hours. The Country Lives of Virginia Woolf, Sylvia Townsend Warner and Rosamond Lehmann*.

Boken följer tre engelska kvinnliga romanförfattare från 1900-talet, med fokus på upptåg på landsbygden, där Virginia Woolf (1882–1941) är mest känd men blir minst intressant den här gången. Woolfs liv är redan välbekant; om man läst biografier, artiklar, dagböcker eller sett filmen *The Hours* från 2003, vet man som läsare en hel del om henne. För många är hon också starkt förknippad med redan nämnda Charleston, snarare än Asheham som står i fokus här. Harriet Baker har Woolfs egna noteringar som utgångspunkt, den så kallade "Asheham Diary", som bara nyligen publicerats i sin helhet. Baker har alltså den chans som många forskare drömmer om: att hitta en ny, fräsch ingång med hjälp av ett tidigare okänt textmaterial. Naturens kraft och Sussex avskildhet passade Virginia Woolf – hon konstaterar i dagboken från 1917 att hennes humör blir lugnare, sinnet mer introvert och blicken klarare vid Asheham. Hon betraktar vackra dahlior, tittar på olika insekter med noggrann uppmärksamhet, vilket registreras i detalj.

Enligt Baker sker en konstnärlig etablering av en uppsättning nya motiv under den tid Virginia bor på Asheham, men den

>>

uppfattningen är för dåligt underbyggd. Woolfs observationer skapar inte i sig en ny förståelse för relationen mellan trädgårdens lockelse och författarens skrivande. De verk som gör Woolf storartad skrevs drygt tio år senare, och varken den självständigt genomtänkta *Ett eget rum* eller romanerna *Mot fyren* eller *Orlando* har naturen som signum.

Snarare förknippas Virginia Woolf med staden, med London. Kanske hade Baker vunnit på att istället fördjupa sig i den stilistik som den här försvunna men nu återbördade dagboken uppvisar. Det finns något spännande i hur ett mer avskalat och lyriskt språk tycks passa när en författare vill beskriva naturen. Ibland ger eftervärlden en litet artificiell tyngd åt textfragment och objekt som saknar konstnärlig intention och mening. Att en pytteliten bok där Woolf skriver om vädret hittas betyder inte att författarskapet behöver revideras.

Det deskriptiva anslag som Baker har valt innebär att ganska stora textsjok blir hängande i luften. Redogörelserna är vackert flätade, men vad betyder allt det som strukturerar sidornas lediga följsamhet, vad är bokens syfte och kärna? En del hade kunnat avhjälpas om en rådig redak-

Miss Green framstår som smått bipolär, med intensiva lyckoperioder och ett lite oklädsamt självförhållande av en sparsam livsstil parat med "writers block" och otrohet från Valentines sida.

Rural Hours koncentrerar sig på de sju år som paret tillbringade i Dorset. När de möttes var Sylvia gift, ett skenäktenskap för att slippa skvaller och ensamhet, och i den här delen av boken blir också den vänsterprogressiva aspekten av den brittiska vurmén för landsbygds-kulturen som nämndes tidigare explicit. Nedgången för kollektivismen och en samhällsgemenskap byggd på stärkta rättigheter för arbetare manade Sylvia och Valentine ut på diverse olika resor där de besökte många byar och rapporterade för *Left Review*. Journalistiken tar över litet från det litterära skrivandet, Sylvia hade svårt att producera en uppföljare till romanen *Lolly Willows* som hon skrev före sejouren i Devon, och ett alltmer intensivt kokboksskrivande blir också det ett sätt att foga samman en radikal ideologisk samhällssyn med vardagslivets praktikaliteter. Inget får kastas bort, återvinning är ledordet.

Bokens tes är, som jag redan har antytt, svår att få fatt i och det beror

var rotad i en inre vilshenhet snarare än i ett intresse för trädgårdsarbete. Hennes bakgrund var, som Baker uttrycker saken, "Edwardian", vilket innefattar en mer konservativ syn på herrskap och tjänstefolk, även om Lehmann själv var ointresserad av politik.

Framförallt längtade hon efter sin älskare, poeten Cecil Day-Lewis, och hon är den av författarna i boken som bildar familj och föder barn. Romanerna som Lehmann blev mest känd för skrev hon innan hon flyttade till Diamond Cottage; boken hon gav ut medan hon bodde där, *Balladen och källan*, blev hennes minst lyckade enligt en enig kritikerkår. Visst, hon bodde på landet ett tag – därför figurerar hon i denna bok – men när jag ser fotografier av henne tror jag ändå att hon var mer attraherad av läppstift än lador.

Rural Hours är förvisso tjugigt skriven. Det som ska hålla ihop Harriet Bakers berättande – timmarna, dagarna, åren på landet – blir trots det flyktigt och långsökt. Ibland får jag känslan av att Baker framförallt vill befinna sig i det här forskningsmaterialet, hon vill vara i författarinnornas världar. På så vis blir boken ett nödvändigt projekt för att få tillgång till material snarare än att hon har hittat en ingång som föranleder att just dessa tre kvinnors relation till landsbygden bör samsas och hållas ihop av en gruppbiografi.

Det finns ingen rak linje mellan Londons parker, engelska trädgårdar och ett liv på landsbygden, men det existerar en delad impuls mot ett mänskligt varan-

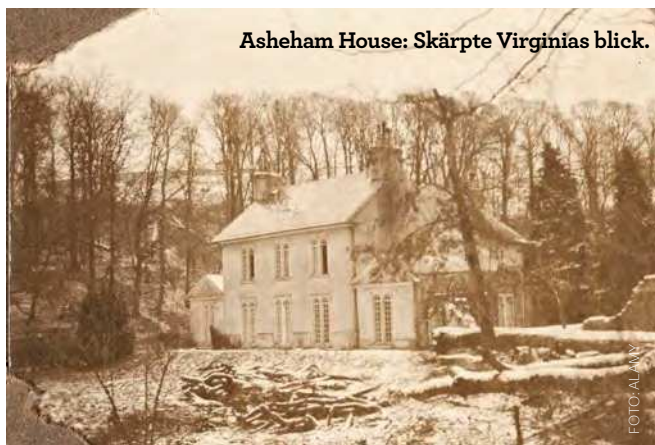
de utomhus, att både den planlagda parken eller vildvuxna trädgården kan erbjuda avskildhet. Motsättningarna mellan ett urbant och ett ruralt förhållningssätt till hur livet ska levas berättar något om människans väsen och historia. Om man har ett specialintresse för de tre författare som por-

trätteras i *Rural Hours* kan man läsa den här boken för dess språkbehandling och plottriga godmodighet. Annars skulle jag rekommendera en resa till London, där man kan ta sig an Woolfs roman *Mrs Daloway* på en filt eller bänk nära Peter Panstatyn i Kensington Gardens. Så brukade AA Gill göra. ✿

"Visst, Rosamond Lehmann bodde på landet ett tag – därför figurerar hon i denna bok – men när jag ser fotografier av henne tror jag ändå att hon var mer attraherad av läppstift än lador."

tör hade fått styra upp boken. Dispositionen består av fem kapitel. Varje kvinna – Virginia Woolf, Sylvia Townsend Warner och Rosamond Lehmann – får en lång uppsats var och en som täcker en kort och specifik period av att bo på landet. Lehmann försvinner sedan bort (synd, hon verkar intressantast!) och vi får en redogörelse för hur Woolf och Warner genomlevde andra världskriget. Boken avslutas med en niosidig epilog. Det här är ett riktigt sätt att framställa ett brokigt ämne.

Nåväl, Sylvia Townsend Warner (1893–1978) flyttade från London till Dorset 1930 med sin partner, Valentine (född Mary) Ackland. Sylvia var betydligt äldre än sin vän och sedermera älskarinna och hittade ett hus som hon kallade "Miss Green", efter dess tidigare ägare. De båda ville skapa ett hem på landet som både innefattade ett sexuellt uppror och ett politiskt ställningstagande. Båda gick med i Storbritanniens kommunistiska parti 1935, och deras tillvaro i huset

på att det pastorala betyder olika saker för de tre kvinnor som porträtteras. De reser ständigt upp och ner till London; Rosamond Lehmann (1901–90), som är en ny och rolig bekantskap för mig, var en utpräglad stadsmänniska. Hon flyttade ganska snart till London på heltid och hennes dragning till landsbygden

Diskretion och abstraktion: Peter Eisenmans monument över Europas mördade judar i Berlin.

Ljud och minne

TIME'S ECHO
THE SECOND
WORLD WAR,
THE HOLOCAUST,
AND THE
MUSIC OF
REMEMBRANCE
JEREMY EICHLER
Vintage 2023

MUSIK

Av Simone Westblom

A r 1990 inledde konstnären Jochen Gerz och en grupp studenter från Saarbrückens Konstakademi i Tyskland ett projekt där de i hemlighet avlägsnade 2 146 kullerstenar framför en kommunal byggnad, som under andra

världskriget fungerade som Gestapos högkvarter. Stenarna graverades med namnen på judiska gravplatser som förstörts, skändats och övergivits under kriget. När projektet var klart placerades stenarna tillbaka på sina ursprungliga platser.

När ryktet om det då illegala monumentet spreds strömmade upprörda invånare till byggnaden. Markytan de möttes av framstod dock som oförändrad. Inskriptionen på stenarna hade placerats nedvända mot jorden – osynliga för blotta ögat men ändå permanent inbäddade i stadens väv.

Time's Echo av Jeremy Eichler är en idéhistorisk odyssey över den klassiska musikens kopplingar till minnesarbetet efter Förintelsen och andra världskriget. Eichler, musikkritiker och kulturhistoriker, väver på ett mästerligt sätt samman berättelserna om fyra kompositörer – Richard Strauss, Arnold Schönberg, Benjamin Britten och Dmitrij Sjostakovitj – vilkas verk, enligt hans argumentation, återspeglar 1900-talets krigsår.

Berättelserna kartlägger den intrikata relationen mellan ljud och minne. Denna relation är, liksom kullerstenarna i Saarbrücken, osynlig men djupt förankrad i de musikaliska verken ifråga där, vilket titeln antyder, tiden fortfarande ekar.

Gerz monument, ett briljant exempel som Eichler använder sig av i sin bok, är utmärkande för det moderna minnesarbetet. Diskreta, abstrakta och ibland osynliga installationer – som arkitekten Peter Eisenmans *Monument över Europas mördade judar* i Berlin – kräver att åskådaren engagerar sig i den historia som de eftersträvar att ge form åt, utan att trivialisera eller förminska den. Gerz verk fungerar också som en lysande metafor för musikens roll som minnes- och historiebevarare, även om denna roll inte alltid är omedelbart uppenbar.

Eichler uppmanar läsaren att möta och lyssna till musiken med större medveten-

het än vad som vanligtvis erfordras. Han argumenterar bland annat, i en av bokens mest insiktsfulla och gripande delar, för att den underliggande meningen i Strauss verk *Metamorphosen* – ofta betraktat som en elegi över ett förstört Tyskland – i själva verket speglar kompositörens förtvivlan över den kulturella förstörelse som nazisterna åsamkade. Strauss utnyttjade inledningsvis nazisternas maktövertagande och blev ordförande i Rikskulturkammaren, i hopp om att kunna göra skillnad. Hans mål var framförallt att främja sina egna musikaliska ideal, snarare än att stödja kammarens diskriminerande regleringar mot judiska musiker och tonsättare.

*Metamorphosen*s djupare betydelse blir tydlig först när Eichler undersöker Strauss förhållande till både nazisterna

”Precis som Strauss var Schönberg formad av den tyska traditionens tro på musikens förädlande kraft. Till skillnad från Strauss kunde han dock aldrig förlika sig med det tyska folkets svek.”

och judarna. Strauss samarbete med den judiske författaren Stefan Zweig – librettisten bakom operan *Den tystlåtna kvinnan* – ställer hans konstnärliga integritet i skarp kontrast mot den naivitet inför den nazistiska makten som eftervärlden kommit att associera honom med. Eichler utforskar dessa komplexa frågor kring Strauss arv utan att höja honom över historien.

År 1935 skrev Strauss ett brev till Zweig som hade börjat kritisera och distansera sig själv från kompositören:

”Tror du att jag någonsin, i något av mina handlingar, styrs av tanken att jag är ’tysk’ (kanske, qui le sait)? Tror du att Mozart komponerade som en ’arier’? Jag kän-

ner bara två typer av människor: de med och de utan talang.”

Strauss försvar framstår som djupt oempatiskt. Zweig kunde förstås varken anamma eller förskjuta sin judiska härkomst i en stat med en så grundläggande essentialistisk syn på ras. Men det är också vad som gör Strauss uttalande så häpnadsväckande – att han inte var beredd

att godta en sådan åskådning. Brevet nådde dock aldrig fram till Zweig utan hamnade istället i händerna på Gestapo, och Strauss entledigades från sin position i Rikskulturkammaren kort därefter.

Partituret till *Metamorphosen* återfinns i ett kort citat som Eichler återkommer till ett flertal gånger – ”IN MEMORI-AM!” Citatet nedtecknades direkt under ett par noter som alluderar till Beethovens begravningsmarsch i Eroicasymfonin. Flertalet akademiker och kritiker har försökt utröna vad Strauss hade i åtanke när han komponerade detta musikaliska monument, utan större framgång. Eichler närmar sig dock ett svar när han föreslår att det bör ses som en filosofisk meditation över Strauss insikt om att han, trots sina intentioner att höja den tyska musi-

kens status, hade blivit en sorts medhjälpare till den nazistiska regimen, vars inflytande nästan fullständigt tillintetgjorde denna musik.

Precis som Richard Strauss var Arnold Schönberg formad av den tyska traditionens tro på musikens förädlande kraft. Till skillnad från Strauss kunde han dock aldrig förlika sig med det tyska folkets svek. Han flydde Tyskland för att sedermera konvertera tillbaka till judendomen efter att ha levt som kristen hela sitt vuxna liv. Konverteringen blev en kraftig symbolisk handling för Schönberg efter att ha arbetat för en tysk-judisk kultur under samma baner fram till de år som ledde fram till andra världskriget.

Hans verk *En överlevare från Warszawa* framställs, i kontrast till Strauss *Metamorphosen*, som ett Förintelsens vittne i sin egen rätt. Verket, som komponerades på 13 dagar, är en musikalisk och narrativ återberättelse av de fasor som judarna upplevde i Warszawas getto. Eichler gör här en spektakulär utläggning om verkets urpremiär i Albuquerque, New Mexico. I USA blev framförandet hyllat, medan det senare fick ett mer blandat mottagande i Europa. Theodor Adorno, som initialt beundrade verket, kom senare att avfärda det som ett försök att sublimerade det judiska lidandet till något meningsfullt.

Anna Rakitina: Har dirigerat *Metamorphosen* av Richard Strauss.

Den tystlåtna kvinnan:
Richard Strauss själv till vänster.

Schönberg var en nyskapande konstnär på flera sätt, och hans inflytande sträckte sig långt bortom hans tolvtonsteknik. *En överlevare från Warszawa* är ett slående exempel på ett tidigt försök att bearbeta Förintelsen, som Europa länge kände en ovilja att röra vid. När verket framfördes i Tyskland möttes det av en publik som ännu inte hade format ett sätt att förhålla sig till medskyldighet och inte heller ett sätt att reflektera över vad traumat skulle innebära för kommande generationer. Det fanns en utbredd nietzscheansk vilja att glömma och vända blicken framåt istället för att sätta fingret i ett sår som fortfarande var vidöppet. Schönbergs verk gjorde tvärtom – med en kör som mäktigt sjunger ”Shema!”, det hebreiska ordet för ”lyssna”.

Eichlers unika förmåga att sammanfläta kompositörernas biografier med de musikaliska verkens genesis blir särskilt tydlig i hans analys av Brittens *War Requiem*. Här gör han en ofta förbisedd koppling när han härleder verkets uppkomst till den resa Britten gjorde tillsammans med violinisten Yehudi Menuhin genom ett sargat Tyskland 1945. Mötet med överlevarna i koncentrationslägret Bergen-Belsen kom, enligt Britten själv, att färga alla hans efterföljande verk. Samtidigt ifrågasät-

ter Eichler om Brittens val att skildra andra världskrigets fasor genom dikter om första världskriget, skrivna av Wilfred Owen, gör Förintelsens specifika grymheter rättvisa. Eichlers kritik tillför en nyanserad dimension till hans undersökning av hur konstnärer brottas med att representera historiska trauman.

Ändå är det, som Eichler framhåller med hänvisning till Förintelseöverlevaren Jean Améry, nödvändigt att inte låta det som skett frysas ned till Historia. Att motstå upprättandet av enk-

”Eichler betonar hur musik kan vara en subversiv kraft, som håller fast vid det förflutna och ger röst åt krigets offer.”

la, lättbegripliga minnesmonument som urholkar vår emotionella förståelse för dessa händelser och vägra se historien som något avslutat är ett sätt att återvända till det förflutna – ett inringande och ett utpekande av det trauma som sätter press på oss att verkligen lyssna.

Att axla historien och hålla såret öppet snarare än att låta det läka, blir en moralisk plikt för Eichler. Den sista delen av boken fokuserar på Sjosta-

kovitjs symfoni *Babi Yar*, som Eichler beskriver som en akt av trots riktad mot den sovjetiska censuren. Symfonin, baserad på en dikt av Jevgenij Jevtusjenko, är inte bara ett minnesmärke över massakern på judarna vid Babi Yar. Enligt författarens mening är det också ett bredare fördömande av antisemitism och folkmord. Eichler betonar hur musik kan vara en subversiv kraft, som håller fast vid det förflutna och ger röst åt krigets offer. Det är en sympatisk tes som löper likt en röd tråd genom boken och som Eichler på ett övertygande vis redogör för.

Time's Echo är en bok som erbjuder ett ovanligt perspektiv på musikens förmåga att bära vittnesmål om det förflutna. Genom att väva samman kompositörernas personliga berättelser med den större historiska kontexten ger Eichler läsaren en ny förståelse för hur musik kan existera som ett medel för att minnas och reflektera över historiens händelser, och hur dess ekon kan fortsätta att resonera hos oss långt efter att de tonat ut. 🌸

Boris Johnson: Även hans talanger ställde till det för honom.

En glad skit

UNLEASHED

BORIS
JOHNSON
William
Collins 2024

MEMOARER

Av PJ Anders Linder

Det är riktigt tråkigt att Alexander Boris de Pfeffel Johnson, gemensamt känd som "Boris", har gjort sig så fullständigt omöjlig i politiken. Hans framtidstro, initiativförmåga, formuleringsglädje och starka engagemang

för Ukrainas frihet hade kunnat lysa upp i en gråmulen samtid. Samtidigt är det inte så konstigt att det gått som det gått, för hans kvaliteter går tyvärr i par med mindre attraktiva egenskaper som slarv, egocentrism och lättsinnigt umgänge med sanningen.

Även en del av talangerna har ställt till det, formuleringsförmågan inte minst. Meritlistan är full av snabba repliker och lustigheter, som fått många att dra på smilbanden men som också har väckt ursinne i onödan och låtit hans motståndare beklaga sig i högan sky av äkta eller spelad indignation. Och det är klart, när han i ett avsnitt av memoarboken *Unleashed* ska beskriva cyklandet väl-signelser och bara inte kan låta bli att skriva att "jag växte upp i Belgien där de är minst lika velocipedofila som hollän-

darna", förstår man att han befinner sig i riskzonen konstant.

Men, men – den enes besvär, den andres gamman, och Boris fyndigheter och spänstiga stil gör att man aldrig har tråkigt under läsningen av *Unleashed*, de över 700 sidorna till trots. På några ställen krävs väl ett intresse över det genomsnittliga för procedurregler i underhuset, och man får inte vara alltför bespetsad på personliga berättelser om barndom på landet, rugby i Oxford eller härjningståg med Bollingerklubben. *Unleashed* är politiska memoarer, inte reflekterande självbiografi.

En del kanske höjer på ögonbrynen över det där med reflekterande, är Boris förmögen till sådant? Ja, då och då glimtar det ändå till. Att han är en gåpå-

”Hans kvaliteter går tyvärr i par med mindre attraktiva egenskaper som slarv, egocentrism och lättsinnigt umgänge med sanningen.”

ändring. Han visste hur svårt det är att leverera i en modern demokrati, skriver han, men konstaterar sedan att ”jag tröstade mig med tanken att till skillnad från många andra nyinflyttade i Nummer Tio hade jag ägnat ett årtionde åt handfasta leveranser på snart sagt varje politikområde”.

Han syftar på tiden som borgmästare i London. Till mångas och nog även hans egen förvåning lanserades han som konservativ kandidat inför valet 2008. Posten var mäktig och betydelsefull, men uppgiften att ta hem den var överväldigande. Partisimpaterna i London ligger vanligtvis klart till vänster och i andra ringhörnan stod Labours garvade kandidat, Red Ken: ”Ken Livingstone var 250-kilosgorillan i Londonpolitiken. Han hade blivit ledare för Greater London Council 1981, när jag var 17 år, och hade förmågan att förstöra sina motståndare ...”

Utgången tycktes given, men Boris vann efter en kampanj mot brottslighet, kommunalt slöseri och Livingstones marxistiska yvigheter. Fyra år senare blev han återvald. Kampen mot kniv- och gatuvåld gavs hög prioritet och bedrevs med en rad olika metoder bland annat omfattande och omstridda kroppsviseringar. Det dödliga våldet sjönk, brottsligheten i bred bemärkelse likaså, men när det gäller just gängen och knivarna verkar Boris ha en rosigare bild av utvecklingen än andra källor.

Han profilerade sig som miljövän, lanserade ett uppskattat system med låncyklar och tog i en kombination av futurism och nostalgi initiativ till byggandet av dubbeldäckade bussar med ny modern design. Han turnerade runt om i världen och marknadsförde London som attraktiv miljö för företagsamhet och investeringar. Livingstone hade stått bakom Londons OS-ansökan, men 2012 var det Boris som fick agera värd för de framgångsrika spelen. När han lämna-

de posten 2016 ställde YouGov en fråga till Londonborna om han varit bra eller dålig som borgmästare: 52 procent svarade bra, 29 procent dålig.

En hel del av tankegodset som så småningom dök upp under den svåröversatta rubriken ”Levelling up” i Tories valmanifest 2019, och som blev Boris favoritprojekt efter brexit, började ta form redan under hans tid som borgmästare. Politiken fick inte acceptera stagnation. Den skulle skapa möjligheter för medborgare av alla slag. Det krävde goda villkor för företag och investeringar men också aktiva offentliga insatser för bättre kommunikationer, tryggare gator, lärlingsplatser och bostadsbyggande. Verklighetens resultat rimmade inte fullt ut med ambitionsnivån vare sig i London eller så småningom i riket, det förhindrade om inte annat finanskrisen och pandemin. Men budskapen om att förbättring var möjlig och att alla måste få chansen gav hopp och energi.

När Boris höll möte med ett antal finansmarknadshöjdare från City fick han en drygt ifrågasättande kommentar om att hans planer nog lät bra, men hur trovärdiga var de? Vad hade han någonsin skött och ansvarat för? Något sarkastiskt konstaterar han nu om den som fällde repliken att ”hans investeringar kollapsade, hans bank blev nationaliserad och han fick formellt besked om att han aldrig kunde arbeta i City igen; och jag antar att han är därute någonstans, som alla vi andra, och håller motivationsföreläsningar om vad livet har lärt honom.” Som sagt, en ruff gåpåare – med självdistans.

I februari 2020 gav regeringen Cameron besked om folkomröstningen om Storbritanniens EU-medlemskap. Kampanjen för brexit förkroppsligas numera i mångas ögon av Boris, men det var först när datumet blivit känt som han tog tydlig ställning offentligt genom sin kolumn i *Telegraph*. Det har hävdats att

re betyder inte att han saknar självdistans och även om boken till sin huvuddel är partsinlaga och försvarstal, finns passager där han vidgår misstag och försöker förklara dem. Hans många fiender fnysar säkert åt sådant och kallar det lögner och bortförklaringar, men jag har sett så mycket gallsprängd kritik att det känns angeläget att höra vad han själv har att säga.

Boken inleds med andra halvåret 2019, som öppnade med att Boris blev premiärminister med osäkert underlag i parlamentet och avslutades med en jordskredsseger för de konservativa i december månads parlamentsval. Han konstaterar att torypartiet fick en helt ny grupp väljare i gamla labourfästen i och med denna *Get Brexit Done*-triumf och att dessa nu hade höga förväntningar på för-

han lika gärna kunde ha hamnat i andra lägret, men det förnekar han bestämt. Han skrev förvisso en andra kolumnversion med stanna kvar-argument, som sedan läckte, men han hävdar med emfas att den artikeln bara var ett sätt att bevisa för sig själv att linjen inte höll.

Jag är övertygad om att detta stämmer åsiktsmässigt: hela hans gärning från korrespondentåren i Bryssel, där han satte en ära i att gissla EU, pekar i den riktningen. Men var det självklart att han skulle agera i enlighet med sin åsikt? Där är jag inte lika säker. Borgmästartiden var på väg att ta slut, han behövde ett nytt uppdrag och David Cameron hade varnat honom i skarpast tänkbara ordalag för att stödja brexit. Han satte sin karriär på spel genom beslutet, men till sist kunde han inte låta bli.

Motivet? Han nämner ekonomin, men det som verkligen drev honom var viljan att britten skulle bli fria: fria från att följa EU:s regelverk, fria från att styras av personer som de inte kunde ställa till svars i allmänna val, fria från EU-domstolen i Luxemburg. Hans kritiker kallar det nationalism, han själv skulle tala om demokrati. Jag kan inte se annat än att det var både och. "Ta tillbaka kontrollen" blev ett ytterst slagkraftigt budskap, som stanna kvar-sidan inte rädde på.

Han är mindre övertygad när det gäller vilken succé brexit blivit. Flera år gick förlorade i segdragna förhandlingar om hur utträdet skulle se ut och eko-

nomin har inte rosat marknaden. Istället för ett avreglerat Singapore-on-the-Thames fick britererna nyligen uppleva en av de största skattehöjningarna i modern historia. Fast det kommer förstås att dröja ytterligare ett bra tag innan vi slutgiltigt vet. Vad vi *redan* vet är att brexit har försatt de frihandelsvänliga och mellanstatligt inriktade medlemsländerna i en ännu besvärligare sits än förut.

Efter brexit och Camerons avgång blev Boris, återigen till sin förvåning, utrikesminister i Theresa Mays regering men avgick när hon bestämde sig för att satsa på en form av brexit som han ansåg var lika meningslös som uppgiven. När hon året därpå sedan avgick räckte han upp handen och lyckades bli vald till partiledare och premiärminister. Samma höst blev brexit till sist verkligen *done* och i

ha varit tidigt ute med vaccineringarna blir det uppenbart att det här inte var hans sorts ledaruppgift. Han ville bygga saker och frigöra människor, inte hålla dem inlåsta.

Han vidhåller att han inte deltog i något regelvidrigt festande på jobbet under pandemin, men medger att han kunde ha varit ännu tydligare inför medarbetarna med vad som gällde.

Att han blev bötfälld för *Partygate* bidrog säkert en del till han avsattes av sina egna 2022. Men han tror inte att det var huvudsaken; det handlar snarare om att partikamraterna var trötta på honom, arga på hans infall, storslagna planer och återkommande intervjujubilundrar. Jag ägnade för litet tid åt dem, skriver han, såg inte till att ta dem ombord. Vad gäller Ukraina träffade han rätt från första

"Boris fick märkligt stort folkligt stöd för lockdown och andra restriktioner."

nyvalet efteråt vann han en majoritet på Margaret Thatcher-nivå. Nu skulle den nyvunna friheten tas till vara. Nu skulle det stora Levelling Up-programmet för Storbritanniens försummade landsdelar norr om London förverkligas.

Så kom covid-19.

Boris fick märkligt stort folkligt stöd för lockdown och andra restriktioner. Men även om han idag kan glädjas åt att

början och spelade mycket stor roll för att stödet från väst kom igång. Men det räckte inte som kompensation.

Men han darrar inte det minsta på manschetten om att avsättningen var ett misstag. "På den konfaktiska frågan om jag hade vunnit igen om Tories hade behållit mig, är svaret ja, absolut." Nu blev det Labour och Keir Starmer istället. ❄️

Missnöje: Demonstration mot regelvidrigt festande.

FOTO: ALAMY

Far är rar: Och mor sköter hemmet.

Vårdandets välsignelser

**THE CARE
DILEMMA
CARING
ENOUGH IN
THE AGE OF
SEX EQUALITY**
DAVID
GOODHART
Forum 2024

SAMHÄLLE

Av Roland Poirier Martinsson

Konservativa är rädda att säga sådant som får dem att låta konservativa. Det skriver David Goodhart i *The Care Dilemma. Caring Enough in the Age of Sex Equality*, och uppenbarligen har han fel. Donald Trump och Marine Le Pen är knappast

rädda för att uppfattas som konservativa.

Men Goodhart syftar såklart på konservativa som inte jagar kortsiktiga valresultat, utan vill påverka sina intellektuella motståndare, och som själva är villiga att låta sig påverkas. I det demokratiska samtalet – en eufemism – söks emellertid främst formuleringar för att attackera medan faktiska meningsskiljaktigheter är sekundära. Människan till vänster finner blottor och vänder sin vrede mot de fattigas onda fiende. Människan till höger finner blottor och riktar nedlåtande sarkasmer mot sin lågintelligenta motståndare.

Olika anslag, men samma retoriska attityd. Det är en smaksak vilket som är värst, att kallas ond eller dum i huvudet, men båda driver samma polarisering. Det är för att inte dras in i gatuslagsmålet som somliga konservativa inte vill låta som konservativa, och vem kan klandra dem? Och givetvis finns det progressiva som av samma skäl aktar sig

för att låta som progressiva.

Om jag inte var rädd, vad skulle jag säga? Kanske att en del människor är intelligenter än andra i begreppets konventionella bemärkelse. Att dessa andra istället för teoretisk begåvning äger praktiska talanger som är minst lika meningsfulla och värdefulla. Att detta bör prägla utbildningen från ung ålder.

Jag skulle också säga att om vi uppnår jämlikhet mellan könen kommer fler kvinnor än män att vilja vara hemma med barnen. Det kommer också fortfarande att synas en skillnad i yrkesval mellan kvinnor och män. Att räkna staplar är därför ett dåligt mått på jämställdhet. Frihet och jämlikhet är kvalitativa begrepp, inte kvantitativa, som undersöks bättre i romaner än med statistik.

Sedan skulle jag påstå att en familj bestående av ett gift par som tillsammans uppfostrar sina barn är bäst för samhället. Därför bör unga människor

or inte bli föräldrar utanför äktenskapet och inte ingå äktenskap förrän de har skapat en levnadssituation stabil nog att överleva familjelivets kriser.

I samma veva skulle jag hävda att sexualiteten, då den är en så stark och oergerlig drivkraft, kräver ett hållfast normsystem som skuldbelägger synen på sex som hobby, kräver att män visar kvinnor respekt och förpassar sexualiteten till den privata sfären.

Dessa övertygelser och fler skulle jag hävda, eftersom jag anser att de är sanna. Samtidigt skulle jag lyssna noga på motargument och göra mitt bästa för att låta mig övertygas. Först om jag trots ärliga försök inte kan acceptera min meningsmotståndares hållning kan jag med intellektuell ärlighet stå fast vid min egen.

För den konservative är det avgörande att inkludera tolerans som ett grundvärde. Erfarenheten lär oss att de centrala ideologierna har sina mörka baksidor. Socialismen riskerar förtryck av individer och deras frivilliga gemenskaper. Otyglad liberalism ger den starke rätt och leder till vilshenhetens ångest. Konservatismen riskerar i varje stund att banaliseras till något vi kan kalla kulturell fascism.

Konservatismen måste ta fasta på att det alltid finns människor som inte rymmer inom normerna och att dessa äger lika rätt till gemenskapens frihet och värdighet. Att vara i minoritet är inte att ställa sig utanför, inte att vara onormal.

Den vulgära högerpopulism som nu vinner mark gör det i en mylla som gödslats av den otyglade liberalismens *anything goes* och av samma skäl kan den vulgära vänsterpopulismen strunta i de demokratiska processerna.

Ovanstående gäller teman i boken *The Care Dilemma* och syftar till att göra de reservationer som är nödvändiga för att boken ska kunna diskuteras från vänster till höger. Även om Goodharts problemställning i sig inte är kontroversiell – att västvärlden lider ett underskott på vård och omsorg, som kommer att förvärras – rör han sig på minerad mark. Diagnosen är att våra barn och äldre sätts på undantag till följd av den numera etablerade normen att allt viktigt sker utanför hemmet. Människor som tar hand om sina barn eller gamla föräldrar istället för att yrkesarbeta ställer sig därför utanför livet.

I praktiken har denna förskjutning inneburit att fler kvinnor givit sig ut på arbetsmarknaden och det är självklart: Om värdet på deras traditionella arbete

devalveras och det står dem fritt att välja, varför stanna i hemmets nedsvärade tristess?

För att rättfärdiga valet att överlämna en stor del av barnen till staten ställs ständigt större krav på välfärdsstaten, vilket motiveras av ett växande konsensus gällande att den traditionella familjen är en konstruktion för att bevara usla maktstrukturer.

Attacken mot den lilla världen är sålunda en kniptångsmanöver. På ena flanken är den traditionella familjen en aspekt av klassamhället, som begränsar de resurssvagas möjligheter. På den andra framställs autonomi och individualism som det fria samhällets fundamentala byggstenar.

För båda är lösningen en progressiv politik som sätter teoretisk utbildning i första rummet. Om alla människor träder in i vuxenlivet på samma kunskapsnivå är inte längre den socioekonomiska bakgrunden en begränsande faktor. Om barn får rätt utbildning kommer de att genomskåda begränsande, irrationella och hämmande strukturer – sådana som kärnfamiljen.

Men oavsett om det är socialismen eller liberalismen som driver projektet utgår det från samma underförstådda övertygelser: Att *book smart* är finare än praktisk kompetens. Att storstaden är finare än bondbyn. Att karriär är självförverkligande, medan familjen står i vägen för självförverkligande.

De som inte känner sig bekväma med dessa prioriteringar är samma människ-

or som Hillary Clinton kallade ”ömkansvärda”; som Joe Biden placerade på soptippen; som Barack Obama riktade sig till när han lovade att ”vi kan bättre än så här”.

Bättre än vad? Vad är det för fel på att vara en *somewhere* och trivas med det? Är det ens seriöst, frågar Goodhart, att ”hävda att en nyanställd konsult på en pr-byrå gör större nytta än en busschaufför eller en person som arbetar med omvårdnad”?

Det är progressivism och liberalism som har brutit ned det normsystem som har skyddat familjen från yttre och inre angrepp, och båda ser det som beröm när det påtalas. Ironin är att skilsmässor och singlar och ogifta föräldrar och annat vi förknippar med kärnfamiljens upplösning tydligt kopplas till socioekonomisk utsatthet

och psykisk ohälsa, särskilt bland barn. Vägen till jämlikhet och upplysning går tvärtemot progressivitetens och liberalismens antaganden genom kärnfamiljen. Att stärka den är att utjämna klassskillnader och motverka fördomar.

Detta tycks oroväckande nog peka mot att morgondagens kris hanteras bäst med att fler kvinnor väljer hemmet före karriären. Goodhart vrider sig som masken på kroken för att visa att detta varken är önskvärt eller nödvändigt. Han beskriver kvinnors väg mot jämställdhet som den största vinsten för mänsklig frihet sedan 1945. I gårdagens samhälle levde de gynnade som parasiter på underbetalda och dubbelarbetande kvinnor. Att fortsätta på vägen mot allt större jämställdhet kan och bör vara ett kompromisslöst krav i strävan mot en uppgradering av det vårdande samhället.

Goodhart drar slutsatsen att den faktiska motsättningen inte består i en orättfärdig kamp mellan feminismen och en reaktionär manlighetnorm. Istället återfinns den i spänningsfältet mellan vad han kallar omvårdnadens jämställdhetsivrare (*care egalitarians*) och dess balanserande krafter (*care balancers*). De förra uppfattar könsroller som utbytbara och ser daghem för spädbarn som en självklarhet. De senare eftersträvar jämställdhet (till skillnad från utbytbarhet) och motsätter sig synen på familjen som frihetsberövande eller, med feministikonen Betty Friedans ord, ”ett bekvämt koncentrationsläger”.

Goodhart ger också starka belägg för att det finns folkligt stöd för familjen och stor acceptans för att en förälder (läs: kvinnan) istället för att lämna på dagis och åka till jobbet stannar hemma under barnens mest formativa period. Ändå känner kvinnor som vill stanna hemma skuld och underlägsenhet gentemot dem som väljer karriären. Visst är det bra, till och med en triumf, att kvinnor kan göra karriär, men vi som jobbar i hemmet? Är inte vi värda något för samhället?

Invändningarna mot sådana attityder är välkända. Man kan ta tjuren vid hornen och gå med på att frihetens vinster har ett pris, men att det givet den stora bilden är värt att betala. Man kan gå med på att välfärdsstaten visserligen inte

"Diagnosen är att våra barn och åldringar sätts på undantag till följd av den numera etablerade normen att allt viktigt sker utanför hemmet."

lyckas göra det möjligt att vara både förälder och förvärvsarbetande, men vägen framåt är då en mer omfattande, eller åtminstone effektivare, välfärdsstat.

Sedan har vi "den tredje vågens feminism", som utgår från att den som föredrar det traditionella familjelivet inte

förstår sitt eget bästa, att deras preferenser inte formas av självständiga, upplysta individer, utan av abstrakta, tvingande strukturer.

Men också den som anar en ulv i fårä-
M kläder måste rimligen dela Goodharts oro för att vi har byggt ett samhälle som nedgraderat människors ömsesidiga omsorg till en skattesats, och att detta i förlängningen av demografiska och ekonomiska skäl är en ohållbar modell.

The Care Dilemma pekar ut lösningar. Främst efterfrågar författaren att traditionellt kvinnliga ansvarsområden värderas efter förtjänst. Det gäller både i hemmet och i lönesättning och villkor för yrken inom vård och omsorg. Att skänka högre status åt den sek-

tor som dominerats av kvinnor skulle i sig innebära en rörelse mot könsneutral vård och omsorg. När sjuksköterskan får samma lön och anseende som ingenjören kommer fler män att söka sig till vårdsektorn och om så inte sker spelar det ingen roll, eftersom det inte finns

någon skillnad i prestige, status, lön eller förkovran.

För att påskynda och stärka utvecklingen förespråkas också politiska åtgärder. Goodhart skriver huvudsakligen om England och för en anglosaxisk läsekrets. Skandinaver blinkar en extra gång när han presenterar vårdnadsbidrag, föräldraledighet och större möjlighet till deltidsarbete som nyckelreformer. Förutom det nytillkomna problemet att sådana åtgärder riskerar att motverka integrationen i samhällen som värt, där en stor andel människor ser kvinnors frihet som en icke-fråga, njuter knappast vår medelklass en stressfri tillvaro inom informella, mänskliga gemenskaper.

Ytterst tror jag att Goodhart närmar sig problemet från fel håll. Hans perspektiv är att nedgraderingen av mänsklig omvårdnad är en ekonomisk förlust och att uppgraderingen av kärnfamiljen är en god investering. Detta kan vara – är förmodligen – riktigt, men som drivkraft för förändring är det svagt. Att föräldrar fostrar sina barn och att yngre tar hand om sina gamla på bekostnad av sin egen frihet måste drivas av insikten, värderingen och normen att motsatsen är fel. I samma stund argument efterfrågas för att försvara en sådan övertygelse är slaget förlorat.

Alltså är slaget förlorat. ✱

Enligt normen: Mor vabbar.

Introvert personlighet: Kan tränas till förändring.

FOTO: GETTY IMAGES

Den perfekta personligheten

PERSONALITY A USER'S GUIDE

NIKITA
MIKHAILOV
& GEORGI
YANKOV
Robinson 2024

PSYKOLOGI

Av Erik W Larsson

I en gammal vits av det lindrigt sexistiska slaget står två män och språkar mitt i en sorlande festlokal. En av dem säger: "Problemet med fruntimmer är att de tar allt personligt."

Omedelbart vänder sig tre främmande kvinnor om och väser:

"Inte jag i alla fall!"

Som de flesta skämt om män och kvinnor så bygger detta på den spridda uppfattningen om att könen skiljer sig åt vad gäller personlighet. Men stämmer det verkligen, som skämtet antyder, att kvinnor är mer lättretliga än män? Och hur

kan man i så fall ta reda på en sådan sak?

En god början vore att konsultera en psykolog med inriktning mot *psykometri*, det vill säga: mätning av personliga egenskaper. Psykometriska metoder används idag mest för uppskattning av kognitiva funktioner, men kan även tillämpas på andra karaktärsdrag, såsom en persons benägenhet att härskna till. Allt kan mätas på vetenskaplig väg och åskådliggöras i tju-siga tabeller och diagram.

För den som vill lära sig mer om detta fascinerande ämne kan jag rekommendera den nya boken *Personality. A User's Guide* skriven av psykologerna Nikita Mikhailov och Georgi Yankov (framledes NM & GY). Till skillnad från de flesta skrivande psykologer har ingendera av författarna någon koppling till akademien, och de arbetar inte heller kliniskt. Istället ägnar de sig åt att utforma och genomföra tester åt företag på jakt efter psykologiskt lämpad personal.

Människors personligheter kan studeras på olika sätt beroende på vad som eftersträvas. Inom psykiatri ligger fokus vanligen på individers beteende, snarare än resultat på psykometriska tester. Personer som skär sig i armarna eller driver evi-

ga processer mot statliga verk kan uppfylla kriterier för ett eller flera *personlighets-syndrom*. Sådan diagnostik är dock sällan aktuell – och inte heller laglig – vid rekrytering av personal. De resonemang som NM & GY för i sin bok är därför mest relevanta för människor som fungerar någorlunda väl i samhället.

Det empiriskt mest belagda ramverket för att beskriva en individs personlighet är den så kallade *femfaktorsmodellen*, även känd som *The Big Five*. Enligt denna modell bedöms varje testobjekt utifrån fem olika dimensioner – *öppenhet*, *samvetsgrannhet*, *extraversion*, *tillmötesgående* och *neuroticism*. Faktorn *öppenhet* beskriver nyfikenhet och mottaglighet för nya idéer. *Samvetsgrannhet* handlar om en persons grad av disciplin, organisation och pålitlighet. *Extraversion* mäter hur utåtriktad och energisk en person är i sociala sammanhang. *Tillmötesgående* avspeglar vänlighet, empati och samarbetsvilja. *Neuroticism* indikerar, till sist, en persons benägenhet att uppleva stress och emotionell instabilitet.

Tester som bygger på femfaktormodel-

len är behäftade med en del problem. Det faktum att de baserar sig på objektets egen beskrivning av sin personlighet innebär en stor risk för fusk. Detta skiljer personlighetstester från sådana som mäter kognitiva förmågor. En sökande till en chefspost kan knappast fejka intellektuell briljans på ett IQ-test. Det står dock vederbörande fritt att överdriva andra karaktärsdrag såsom extraversion eller öppenhet i en skriftlig enkät.

Ett annat problem som personlighetspsykologin brottas med är att människor inte konsekvent betar sig i enlighet med sina testresultat. En person med låga poäng på *extraversion* kanske helst tillbringar sina kvällar framför brasan med en god bok, men kan under rätt omständigheter festa loss rejält. Av detta skäl betraktades personlighetstesterna länge som opålitliga av experter inom psykologi. Det var först på 1980-talet som ett par omfattande meta-studier visade på testernas prediktiva värde och praktiska nytta.

"Alla som har sysslat med familjeterapi vet att det ofta handlar om att mediera mellan neurotiska fruar och mindre tillmötesgående män."

Hur ser den perfekta personligheten ut? Författarna klargör att alla personlighetsdrag kan vara till såväl skada som nytta, och drar sig för svepande omdömen. Men för chefer inom näringslivet framstår höga poäng på *extraversion* och *samvetsgrannhet*, samt låga poäng på *neuroticism* som en önskvärd kombination. Inom vårdande yrken som läkare betraktas *tillmötesgående* som desto viktigare. Det senare är dock enligt min erfarenhet en sanning med modifikation. Empatiska läkare

uppskattas mycket riktigt av sina patienter, men bränner ofta ut sig genom att axla på tok för mycket ansvar. För en chef kan valet stå mellan en smått känslokall och likgiltigt anställd som alltid går att räkna med och en som är populär men ständigt sjukskriven.

Ett annat sätt att rangordna sökande till en tjänst eller utbildning är att mäta deras intelligenskvot. NM & GY medger att sådana tester kan vara av värde, men betraktar dem som orättvisa. I författarnas ögon bidrar kognitiva tester till snedrekrytering genom att fokusera på egenskaper som individen "inte kan rå för", medan de mer benigna personlighetstesterna tvärtom bidrar till mångfald. Som läsare undrar man i vilken mån individen kan rå för sin personlighet, en fråga som NM & GY aldrig riktigt reder ut. Det tycks också ha undgått författarna att personlighetstester länge användes för att hålla nere andelen judar, och senare asiater, vid amerikanska toppuniversitet.

Om vi ska tro NM & GY så är många människor missnöjda med sina personligheter, och skulle helst vilja förändra dem. Det vanligaste exemplet på detta är nog personer som går i terapi eller tar psykofarmaka i hopp om att bli mindre neurotiska, åtminstone för tillfället. Författarna beskriver också introverta personer som tvingar sig själva ut på sociala evenemang i syfte att bygga om den egna personligheten. I vilken mån sådana försök ger upphov till någon bestående för-

ändring är dock oklart. Ett spännande rön som till min förvåning inte togs upp i boken är att dimensionen öppenhet går att öka markant och på lång sikt genom intag av psykedeliska svampar. Man får anta att författarna betraktade detta ämne som olämpligt, eller att någon neurotisk redaktör satte sig på tvären.

Personality. A User's Guide är i stort en utmärkt bok, och en habil översikt av ett komplicerat ämne. NM & GY motstår frestelsen att överdriva det egna områdets betydelse, vilket annars är kutym i böcker av detta slag. För läsare med avvikande personligheter har författarna en del kloka karriärråd att erbjuda. Introverta och analytiskt lagda personer kan exempelvis söka allians med extroverta kolleger för att effektivt framföra sina synpunkter. Djärva personer med låga nivåer av *neuroticism* kan med fördel konsultera sina ängsligare medarbetare för att se över sina dristiga affärsprojekt. Och så vidare.

Låt oss nu återgå till skämtet som inledde den här artikeln. Har det vetenskapligt stöd? I viss mån, ja. Ett väl etablerat rön inom psykometrisk forskning är att kvinnor i genomsnitt är mer neurotiska och tillmötesgående än män. Dessa fynd har visat sig vara stabila över tiden, och har replikerats över hela världen. Skämtets poäng att kvinnor har en tendens att ta illa vid sig är därför inte orimlig.

Det känsliga ämnet könsskillnader ägnas minimalt utrymme i *Personality. A User's Guide*, men är i praktiken viktigare än de personallfrågor som upptar lejonparten av boken. Alla som har sysslat med familjeterapi vet att det ofta handlar om att mediera mellan neurotiska fruar och mindre tillmötesgående män. Första steget mot en mer harmonisk parrelation är förståelse för varandras personliga egenheter. Inom detta gebit skulle psykometriska experter som NM & GY kunna spela en avgörande roll, om de bara vågade ta bladet från munnen.

Nåja, man kan inte få allt. Den sociala konstruktivismens grepp om tidsandan förblir starkt, och prat om naturliga skillnader mellan könen möts än idag med häpnad och ängslan. Att NM & GY skulle våga bryta mot dylika tabuföreställningar vore väl mycket begärt. Författarna planterar åtminstone ett frö av psykometrisk realism i sina läsares hjärnor, som i bästa fall kan hjälpa dem att förstå sig på det motsatta könet. För intellektuellt nyfikna män och kvinnor med trassliga äktenskap är *Personality. A User's Guide* en särskilt klok investering och ett utmärkt tillskott till familjebokhyllan. ✨

FOTO: SHUTTERSTOCK

Utåtriktade partymänniskor: Kan anlitas som konsulter.

Katarina Barrling

Utrotade av byråkratin

HAR NI MÄRKT att gungorna blivit färre? Om något är för bra för att vara sant är det som bekant inte sant, och gungorna är väl helt enkelt för bra – och roliga – för att få fortsätta vara sanna, denna geniala konstruktion av *nedhängande stänger eller rep, nedtill förenade med ett sittbräde* (SAOB).

När etnologen Mats Rehnberg år 1949 skulle reda ut gungans historia, påpekade han att gungan verkar ha setts som så självklar att få brytt sig om att skriva om den. Men en del vet man: så långt tillbaka som 1500-talet verkar olika former av gungor ha varit allmänt förekommande, inte sällan som ett nöje för vuxna, något av den tidens karuseller. Och under 1800-talet växte den fram som en självklar ”parkutrustning” vid prästgårdar och herrgårdar.

Det är något i gungan som snuddar vid det existentiella: den sällsamma känslan av att sväva fritt, en påminnelse om apan i oss, som kastar sig mellan träden. Så har gungorna ofta också hängts i träd, som en bekväm grenutväxt.

I barnböcker vimlar det av gungor. Men också konstnärer med äldre målgrupper har lockats av gungans särpräglade väsen: tänk Fragonards koketta rokokodam som gungar sorglöst utmanande. Eller, 100 år senare, Renoirs bild av en grupp människor som står samlade runt en gunga. Det är talande att ett par av rokokons och impressionismens mest kända verk föreställer just gungor, dess lätthet är så i samklang med just den känsla som dessa konststrukturer ville uppnå.

DAGENS GUNGOR är inte alltid så vackra: formkurvan går från smäcker och elegant till bastant och mindre elegant. Under min egen barndoms 1970-tal var lekparkerna fulla av bildäck fästa i kedjor. Inte så vackra, men roliga. Det säger något om den tidens välvilliga inställning till bilen att dessa, numera utmönstrade, kemikaliemonster fick göra tjänst bland lekande små barn. Men med eller utan bildäck, under alla de lekparken 1900-talet byggde var gungorna en självklarhet, bara sandlådan var lika fundamental.

Numera lever gungan farligt. Härförliden tog Sveriges Radio upp frågan, och

en kommunrepresentant fick förklara det problematiska med gungor. Hon var inte nådig: *Att gunga är en statisk aktivitet utan pedagogiskt värde. Gungor ställer krav på förskolepersonalens närvaro. Barnen tycker om att gunga varför det uppstår köer. Gungandet är inte tillräckligt stimulerande för barnens fantasi. Gungorna innebär säkerhetsrisker. I rådande utemiljöprogram finns heller ingen kravställan på gungor.*

Ingen kravställan på gungor. Den som till äventyrs trott sig att gungorna skulle vara freddade från samtidens byråkrati får tro om. Kommunrepresentanten kan förstås inte rå för detta, hennes resonemang speglar bara tidsandan, och den skulle kunna sammanfattas som: *Trygghet och enhetlighet framför allt, nytta framför resten.* Med tillägg: att lek minsann inte är att leka med.

”Gungan strider mot så mycket av vår tids krav och förväntningar.”

Gungan strider mot så mycket av vår tids krav och förväntningar, fritt flygande, fram och tillbaka rör den sig, planlöst, utan mening eller mål.

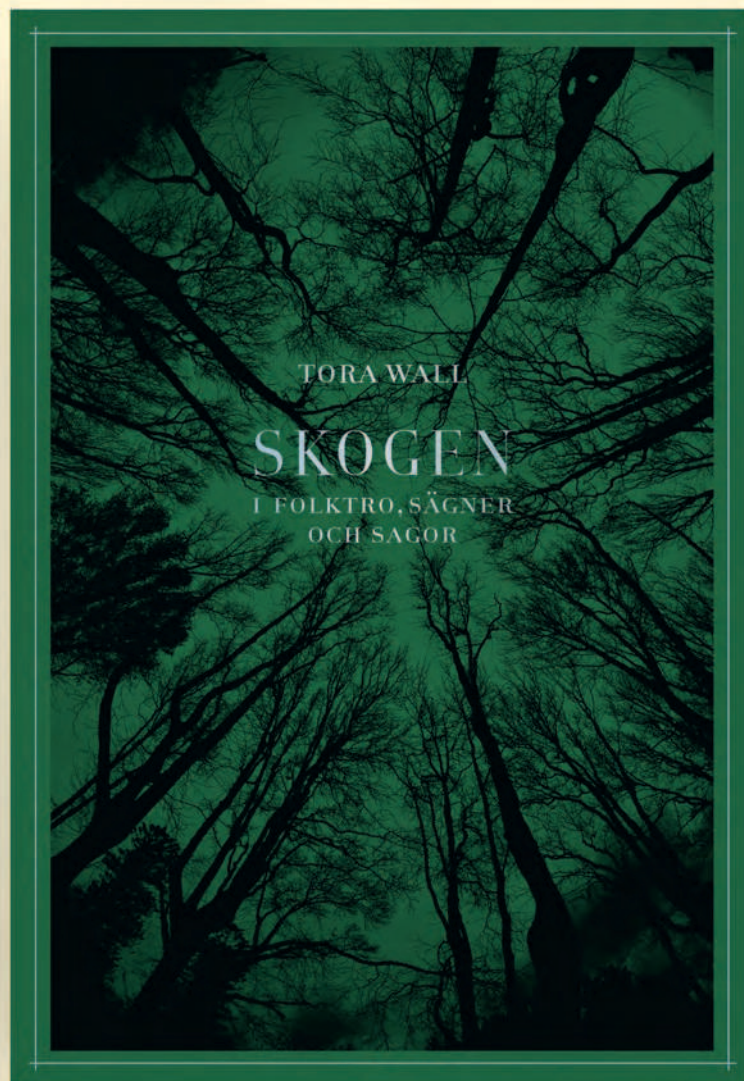
TILL SKILLNAD från 1800-talets trädgårdar är 2000-talets lekparken strikt reglerade. En forskare från Sveriges lantbruksuniversitet, Märta Jansson, konstaterar att det självklart inte är dåligt med säkerhetsstandard, men hon ser ett problem i att de kan skapa så mycket rädsla att man måste ”säga bort grenar från klätterträd”. Eller ta bort gungor från lekparken, frestas man tillägga.

Man skulle önska sig en motrörelse här, som inspireras av den stora spridning gungan en gång hade, till glädje för både barn och vuxna. Vårt land är sällsynt rikt på träd. Varför inte sätta upp gungor i träden här och var. Vad finns det som hindrar detta?

Massor. Förstås. Säkerhetsstandard och lagstiftning är allvarliga saker. Gungorna och träden måste ha säkert avstånd till andra gungor och träd, till staket, vägar, och trafik (såväl laglig som olaglig), ha ett tillräckligt sviktande underlag, regelbundet inspekteras, vara tillgängliga för alla, vara tillräckligt pedagogiskt värdeskapande. Och så vidare. Men man kan väl få önska, lagom planlöst? Det är ju snart jul. ✨

BOKFÖRLAGET STOLPE

Hantverk, bildning och skönhet

SKOGEN

I folktro, sägner och sagor

TORA WALL

I ett land som täcks till två tredjedelar av skog och vars forntida religion inbegrep ett världsträd är det kanske inte så konstigt att skogen fortsatt har en stark dragningskraft på oss. Skogen breder ut sig i flera dimensioner i människans värld, både som symbol och faktisk plats. I årtusenden har den försett oss med nyttiga råvaror men också med starka upplevelser som har väckt förundran och ofta rädsla.

Glöm inte att du som läsare har 20% rabatt på Bokförlaget Stolpes utgivning hos Bokus.com med koden STOLPE20

TIDSAM 2804-09

7 386280 405808

RETURVECKA 7